

1

Sociologický časopis

Ročník 34 (1998)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Vladimír Krivý, *Sociologický ústav SAV, Bratislava*
Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*
Ivo Možný, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*
Miroslav Novák, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Miloslav Petrusek, *Univerzita Karlova, Praha*
Ladislav Rabušic, *Fakulta sociálních studií MU, Brno*
Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*
Jadwiga Šanderová, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*
Ilja Šrubař, *Univerzita Friedricha Alexandera, Erlangen-Norimberk, BRD*
Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Mark Worthington, *anglický redaktor*,
Jiří Voženílek, *technický redaktor*, Alena Kropáčková, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti přijímá redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 39 Kč, roční předplatné 156 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

STATI

Miroslav Novák: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší?	3
Don Kalb: Duch Miltona Friedmana. Disidentské poznámky k nové sociální ortodoxii.	23
Pavel Navrátil: Sociální práce jako sociální konstrukce	37

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

0409/00

Jan Řehák: Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam	51
---	----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Blanka Řeháková: Vývoj představ o spravedlivém příjmu	61
---	----

STUDENTI PÍŠÍ

Tomáš Katrňák: Problém vztahu religiozity a anomie	87
--	----

RECENZE

Jiří Příbáň: Sociologie práva (P. Barša)	99
Antoni Sulek, Józef Styk, Irena Machaj (ed.): Ludzie i instytucje. Stawanie sie ladu społecznego (J. Sedláček)	102
E. O. Wilson: O lidské přirozenosti (J. Kamarýt)	106
Luboš Kropáček: Islámský fundamentalismus (J. Jandourek)	108
Roger Hood: The Death Penalty. A World-wide Perspective (J. Buriánek)	110
Erazim Kohák: Průvodce demokracií (A. Vodáková)	112
P. František Josef Řezáč: Vězeňství v posavadních způsobech svých s návrhem o zdárnějším trestání a polepšování zločinců (J. Uhlík)	113
Martin Scott Peck: V jiném rytmu (K. Bertelsmann)	114
Heino Heinrich Nau (hrsg.): Der Werturteilsstreit (J. Dobeš)	116
Sociologie mezi historismem a normativismem: Stati Karla Achama (B. Loewenstein)	119

ZPRÁVY A INFORMACE

Konference o osudech české společnosti 1918-1998 (J. Musil, P. Klvačová)	123
Významná konference (J. Musil)	125
Výzvy a podoby urbanismu (L. Kotačka)	127

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora. lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@soc.cas.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetised bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Sociologický časopis

ROČNÍK XXXIV – 1998

00 0000

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redakční rada:

Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Michal Illner, Jiří Kabele, Vladimír Krivý, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miroslav Novák, Miloslav Petrušek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Jadwiga Šanderová, Ilja Šrubař, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:

Jitka Stehlíková

Adresa redakce:

Jilská 1, 110 00 Praha 1

Telefon: (02) 24 22 08 42

Fax: (02) 24 22 02 78

E-mail: sreview@soc.cas.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

Stáří a nespojitý běh života (I. Možný)	3/263
Úvod k diskusi o sociálně teoretických a historických aspektech tzv. „nepolitické politiky“ (M. Havelka).....	4/453
Úvod k monotematickému číslu k výročí 100 let od vydání Masarykovy <i>Otázky sociální</i> (M. Havelka, J. Šiklová).....	4/387
Úvodem k číslu, které je věnováno problému seniorů v české společnosti (L. Rabušic).....	3/259
STATI	
Hrubý, K.: Masaryk a Bernstein.....	4/437
Kalb, D.: Duch Miltona Friedmana. Disidentské poznámky k nové sociální ortodoxii	1/23
Lochman, J. M.: Masarykův zápas s marxismem v teologické perspektivě	4/427
Loewenstein, B.: Marx v Masarykově prizmatu (Tři sondy do <i>Otázky sociální</i>).....	4/403
Mareš, P.: Seniori a politika	3/321
Matějů, P., Vlachová, K.: Role politicky relevantních hodnot v kolektivním rozhodování v České republice.....	2/171
Muffels, R. J. A.: Stárnutí a flexibilizace. Hrozba nebo výzva pro sociální stát?	3/285
Musil, J.: Masarykova <i>Otázka sociální</i> , socialismus a soudobý komunitarianismus	4/391
Navrátil, P.: Sociální práce jako sociální konstrukce	1/37
Novák, M.: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší?	1/3
Novák, M.: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší? (druhá část)	2/131
Rabušic, L.: Časové aspekty českého důchodového věku.....	3/267
Rabušic, L.: Jsou čeští seniori chudí?.....	3/303
Šrubař, I.: Max Weber a Tomáš Garrigue Masaryk. Dvě diagnózy evropských společností na počátku 20. století	4/417
Vlachová, K., Matějů, P.: Krystalizace politických postojů a politického spektra v České republice.....	2/145
DISKUSE	
Havelka, M.: „Nepolitická politika“: kontexty a tradice.....	4/455
Otáhal, M.: O nepolitické politice.....	4/467
VZPOMÍNKA	
Gad'ourek, I.: Má cesta k Masarykovi a s Masarykem. Několik poznámek o recepci Masarykovy myšlení u nás i na Západě.....	4/477
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Řehák, J.: Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam	1/51
Řehák, J.: Kvalita dat II. Přístupy k ohodnocování výzkumných instrumentů založené na modelování kovariančních struktur	2/195
Řehák, J., Bártová, I., Hamanová, J.: Kvalita dat III. Empirické výsledky měření reliability pro vybrané míry a stupnice	3/363
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Dörr, G., Kessel, T.: Transformace jako proces učení. Příklad nové moderní organizace výroby	2/221
Pácl, P.: Seniori jako čtenáři, posluchači a diváci hromadných sdělovacích prostředků	3/339
Pechačová, Z., Hrabá, J., Bao, W.-N., Lorenz, F. O.: Pocit ohrožení kriminalitou v České republice.....	2/205
Řeháková, B.: Vývoj představ o spravedlivém příjmu.....	1/61
STUDENTI PÍŠÍ	
Katrnák, T.: Problém vztahu religiozity a anomie	1/87
Přidalová, M.: Proč je moderní smrt tabu?	3/347

RECENZE

<i>T. Banaszczyk: Durkheim i protaŝioniŝci (J. Sedláček)</i>	2/237
<i>J. Dupâquier (ed.): L'espérance de vie sans incapacité. Faits et tendances. Premières tentatives d'explication (P. Horská)</i>	4/499
<i>J. Gábura, J. Pruŝinská: Poradenský proces (J. Kapr)</i>	2/246
<i>R. Hood: The Death Penalty. A World-wide Perspective (J. Buriánek)</i>	1/110
<i>H. Jeřábek: Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu (Z. Vajdová)</i>	4/501
<i>J. Kiliás: Naród a idea narodowa. Nacjonalizm T. G. Masaryka (J. Sedláček)</i>	4/484
<i>E. Kohák: Průvodce demokracií (A. Vodáková)</i>	1/112
<i>N. Kraško: Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1920-1970 (J. Sedláček)</i>	4/503
<i>L. Kropáček: Islámský fundamentalismus (J. Jandourek)</i>	1/108
<i>B. W. Loewenstein: My a ti druzi. Dějiny, psychologie, antropologie (L. Kotačka)</i>	4/488
<i>B. Loewenstein: Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace (K. Müller)</i>	2/235
<i>L. Musil (ed.): Vývoj sociálního státu v Evropě (R. Stošková)</i>	2/240
<i>H. H. Nau (hrsg.): Der Werturteilsstreit (J. Dobeš)</i>	1/116
<i>M. S. Peck: V jiném rytmu (K. Bertelmann)</i>	1/114
<i>F. Peška, A. Marés (eds.): Thomas Garrigue Masaryk, Européen et humaniste (M. Novák)</i>	4/483
<i>J. Přibáň: Sociologie práva (P. Barša)</i>	1/99
<i>P. F. J. Řezáč: Vězeňství v posavadních spůsobech svých s návrhem o zdárnějším trestání a polepšování zločinců (J. Uhlík)</i>	1/113
<i>H. Salman: Evropa v novém světle (K. Bertelmann)</i>	2/244
<i>Sociologie mezi historismem a normativismem: Stati Karla Achama (B. Loewenstein)</i>	1/119
<i>R. Stark: The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History (T. Katrňák)</i>	3/380
<i>A. Sulek, J. Styk, I. Machaj (ed.): Ludzie i instytucje. Stawanie sie ladu społecznego (J. Sedláček)</i>	1/102
<i>E. Tarkowska (ed.): Powroty i kontynuacje. Zygmuntowi Baumanowi w darze (J. Sedláček)</i>	3/377
<i>J. Vlášil a kol.: Organizační kultura v českém průmyslu (J. Havlová)</i>	4/497
<i>M. Weber: Autorita, etika a společnost (J. Sedláček, R. Marada)</i>	4/493
<i>E. O. Wilson: O lidské přirozenosti (J. Kamarýt)</i>	1/106
<i>F. Zich, V. Houzvička, M. Jeřábek, Q. Kastner: Kdo žije v pohraničí (A. Andrlc)</i>	2/242

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Druhá evropská konference UNESCO o společenských vědách (M. Illner)</i>	2/254
<i>Forum 2000 – lesk a bída globalizace (I. Reiflová)</i>	4/505
<i>Konference o osudech české společnosti 1918-1998 (J. Musil, P. Klvačová)</i>	1/123
<i>K. Olechnicki: Słownik socjologiczny (J. Sedláček)</i>	4/511
<i>Nový zdroj sociologických dat (J. Krejčí)</i>	3/384
<i>Otázky globalizace na XIV. světovém kongresu sociologie (J. Musil)</i>	4/508
<i>Polská Sociologická encyklopedie (J. Sedláček)</i>	2/252
<i>Přemýšlení s Arnoštem Gellnerem – filozofie, antropologie, politika (J. Musil)</i>	2/249
<i>Významná konference (J. Musil)</i>	1/125
<i>Výzvy a podoby urbanismu (L. Kotačka)</i>	1/127
<i>Z činnosti Masarykovy české sociologické společnosti (J. Janyšková)</i>	4/510
<i>Životní jubileum Akihira Ishikawy (M. Illner)</i>	3/383
<i>XIV. Světový sociologický kongres v Montrealu (M. Illner)</i>	4/506

MIMO RUBRIKY

<i>Eduard Urbánek již není mezi námi (J. Sedláček)</i>	3/373
--	-------

Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší?

(první část)

MIROSLAV NOVÁK**

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd University Karlovy, Praha

Is There One Best 'Model' of Democracy?

(first part)

Abstract: One element in the choice of a constitutional design or model of democracy is the criterion of efficiency. Different political scientists, however, understand the word 'efficiency' in different ways. The author suggests a distinction between its two main meanings: (1) efficiency-action capacity and (2) effectiveness-socio-economic performance. It is not just socio-economic effectiveness that is important, but also political efficiency-action capacity. Efficiency-action capacity is closely linked with the theory of democracy put forward by Schumpeter and subsequently adopted by the majority of political scientists. Thus efficiency is essential not only for the government (in that it simplifies the operation of power) but also, and even more importantly, for the governed, for the citizens (in that it simplifies the choice and peaceful removal of the rulers, i.e. the executive).

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 3-21)

„V podstatě jde o to najít vždy formu nejprůměrnější okolností. V názoru na to, co je za daných okolností nejvhodnější, se mohou rozumní lidé rozcházet. Ale dokud se všichni shodují v tom, že žádná forma není vhodná pro všechny situace, zůstává určitá naděje, že najdeme takovou formu autority, která vyhovuje za daných okolností.“ [Dahl 1990: 75]¹

Současná „třetí vlna“ přechodu k demokracii podnítila – nebo aspoň povzbudila – politology k tomu, že intenzivněji než dříve zkoumají, jaká ústavní uspořádání (většinový volební systém nebo poměrné zastoupení, parlamentní nebo prezidentský režim atd.) nebo obecněji jaký model demokracie (např. většinový nebo konsensuální) lze doporučit nově se demokratizujícím zemím [viz např. Lijphart 1991a, 1992a, 1992b, 1994c: 151-152]. J. J. Linz [1990]. a Někteří politologové doporučují parlamentní režim spíše než režim prezidentský, A. Lijphart konsensuální model spíše než většinový model demokracie apod.

*) V *Revue internationale de politique comparée* vyšel roku 1996 francouzsky můj článek [viz Novák 1996], jehož zcela přepracovanou a podstatně doplněnou verzi je tato stať.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. Miroslav Novák, Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1, fax (02) 26 09 21, e-mail novak@s.fsv.cuni.cz

1) Český překlad viz [Dahl 1995a: 69], ale musel jsem ho upravit podle originálu.

Při této volbě ústavního uspořádání nebo modelu demokracie se přihlíží mj. ke kritériu účinnosti (*efficiency* nebo *effectiveness*, franc. *efficience* nebo *efficacité*).² Je ostatně známo, že k významným problémům demokratických systémů patří to, zda a do jaké míry jsou slučitelné s účinností. Slovo účinnost (*efficiency*, *effectiveness*) však politologové a političtí sociologové chápou různě. To je, podle mého názoru, jeden z důvodů, proč v současné době experti nabízejí ve jménu účinnosti značně odlišná ústavní řešení. Cílem této stati je přispět k objasnění dnes aktuálního tématu. Bylo by jistě bláhové věřit, že takové objasnění odstraní názorové rozdíly, mohlo by však přispět k usnadnění volby mezi různými alternativami tím, že omezí nedorozumění a konfúze.

Jak si také ukážeme, pojem účinnosti je úzce spjat s tou teorií demokracie, kterou navrhl Schumpeter ve své proslulé práci [Schumpeter 1962] a kterou po něm v podstatě převzala většina současných politologů.

Účinnost je nejčastěji v politologické literatuře definována jako akceschopnost, schopnost jednat. Vláda účinná v tomto smyslu má volné ruce k provozování své politiky. Účinnost v tomto smyslu je často uváděna do vztahu – nebo dokonce do protikladu – s *reprezentativitou* (zastupováním, *representativeness*).

Jiné chápání termínu účinnost se týká schopnosti zvládat sociálně ekonomické úkoly vlády, jak je pojímá např. většina obyvatelstva. Takto chápaná účinnost (*effectiveness*) je často uváděna do vztahu – nebo dokonce do protikladu – s *legitimitou*.

V literatuře na toto téma se někdy bez povšimnutí přechází snadno z jednoho smyslu účinnosti k druhému. To rozhodně nepřispívá k ujasnění debaty. Mezi těmito dvěma významy slova účinnost není totiž nutný vztah: vláda může mít volné ruce k provádění své politiky, a přitom dosahovat neuspokojivých výsledků, a naopak neakceschopná vláda může dosahovat ekonomických nebo jiných úspěchů.³

Kolektivní účinnost a vliv občanů

Jako by tohle všechno nestačilo, navrhl velký americký teoretik demokracie Robert A. Dahl postavit do protikladu účinnost [*effectiveness*] individuální a kolektivní [Dahl 1970,

²) Ve francouzské literatuře se někdy rozlišuje mezi „*efficacité*“ (*effectiveness*) definované jako schopnost organizace dosáhnout svých cílů a „*efficience*“ (*efficiency*) jako schopnosti dosáhnout je za nejnížší cenu [Urio 1984: 68]. Obvykle se však ve francouzské politologické literatuře obou výrazů užívá jako synonym, což jsem učinil i já ve své francouzské stati [Novák 1996].

³) Tato mnohoznačnost se projevuje ještě víc ve francouzské literatuře, kde se pojmy „*efficience*“ a „*efficacité*“ obvykle užívají jako synonyma, než v literatuře anglosaské, kde se přece jen častěji užívá k označení vládní akceschopnosti termín „*efficiency*“ a k označení schopnosti vlády zvládat socioekonomické a jiné úkoly spíše termín „*effectiveness*“. I v anglosaské literatuře se však obvykle významově vůbec nerozlišuje mezi „*efficient government*“ a „*effective government*“. Kromě toho angličtina má víc podobných výrazů než francouzština (vedle už zmíněných *effectiveness* a *efficiency* také „*efficacy*“, „*efficacity*“, „*effectuality*“ a „*effectualness*“). A to ještě odhlížíme od známého termínu vládnutelnost (*governability*, franc. *gouvernabilité*)! Bylo by nejspíš žádoucí pokusit se zobecnit užívání francouzských termínů *efficience*, *gouvernement efficient* a anglických *efficiency* a *efficient government* výlučně ve významu vládní akceschopnosti, dále pak termínů *efficacité*, *gouvernement efficace* a *effectiveness* a *effective government* výlučně ve smyslu schopnosti vlády zvládat sociálně ekonomické a jiné úkoly. V češtině by bylo asi nejlepší rozlišovat prostě mezi akceschopností (*efficiency*, *efficience*) a účinností (*effectiveness*, *efficacité*).

1990, 1995b: 70-71]. V sociální jednotce, kde platí demokratická pravidla, je vliv jednotlivce na rozhodnutí (jeho „individuální účinnost“) větší, když je počet členů této jednotky malý, zatímco účinnost společenství jako takového (jeho „kolektivní účinnost“) stoupá spolu s rostoucím počtem členů a zvětšujícím se rozsahem jeho pravomocí.

Individuální účinnost závisí tedy od velikosti demokratické jednotky: je větší v „polis“ antického Řecka než v moderních národních státech (*a fortiori* než v nadnárodních jednotkách, jako je dnes Evropská unie). Schopnost ovlivnit rozhodnutí je bohužel opačně úměrná důležitosti rozhodnutí; jinak řečeno – k její kolektivní účinnosti. V současných státech může být taková schopnost ovlivnit rozhodnutí větší v malých státech, zejména pokud se v nich uplatňují prvky přímé nebo polopřímé demokracie (případ Švýcarska). V malé demokratické jednotce může být vliv jednotlivého voliče na výsledky voleb poměrně velký, avšak tak malá jednotka nemůže účinně řešit problémy (resp. o nich rozhodovat), které přesahují její pravomoc; rozsáhlejší jednotka by tu mohla být účinnější. Jak Dahl právem zdůrazňuje, důležité nejsou pouze vlastní výsledky voleb, ale především váha, význam, závažnost jejich důsledků, bez nichž by se vlastně volby nelišily od pouhých výzkumů veřejného mínění [viz Dahl 1970, 1990, 1995b: 71].

Dahl tuto svou tezi v jedné ze svých nových statí [Dahl 1994] rozvíjí a aplikuje ji na jeden současný problém: odpor, na který zvláště v malých zemích, jako je Dánsko, Norsko nebo Švýcarsko naráží Maastrichtská smlouva a vůbec snahy o začlenění do Evropské unie. Nadnárodní, resp. nadstátní instance a rozhodování se dotýkají demokratických zemí v nestejně míře. Obecně platí, že vnitřní rozhodnutí malých demokratických zemí jsou vnějšími (zahraničními) vlivy více omezována, více vynucována než rozhodnutí velkých demokratických zemí, byť by to bylo jen tím, že hospodářství malých zemí více závisí na mezinárodním obchodu a je svou povahou strategicky zranitelnější [viz Kuznets 1963: 16, Triffin 1963: 248]. Jak upozorňuje Dahl [1994: 24], Švýcarsko z tohoto hlediska tvoří výjimku jen zčásti.

V malém národním státě jsou občané schopni účinně ovlivnit rozhodnutí, poměrně velkou měrou se podílejí na vládní politice (to platí obzvláště ve Švýcarsku, kde se výrazně uplatňují prvky přímé nebo polopřímé demokracie: *Landsgemeinde*, lidová iniciativa, referendum). Kdyby tyto malé státy vstoupily do Evropské unie, nezanedbatelná část kompetencí jejich vlád by byla přenesena na nadnárodní celek, který by občané malých zemí mohli ovlivnit daleko menší měrou. Kdyby tyto malé země naopak zůstaly mimo Evropskou unii, rozhodnutí jejich příslušných národních vlád by se stala méně účinnými, poněvadž řada přijímaných rozhodnutí přesahuje pravomoci národních států. Norové by měli v Evropském parlamentě pouze čtyři poslance, avšak rozhodnutí evropských instancí by byla účinnější než rozhodnutí norské vlády [Bělohradský 1994: 5]. Stojíme tak před dilematem mezi účastí (participací) občanů, tj. individuální účinností, a účinností rozhodnutí, tj. kolektivní účinností.

Co si myslet o tomto rozlišování mezi individuální a kolektivní účinností? Dahl sám používá termín „individuální účinnost“ jen velmi zřídka a většinou v této souvislosti mluví o účasti občanů (*Citizen Participation*) nebo o vlivu občana na rozhodování. Vzhledem k tomu, že se zde zabýváme státy, můžeme nechat tento termín stranou. Jak je tomu s kolektivní účinností? Tento výraz neoznačuje účinnost jako takovou, ale je s ní úzce spjat. Za prvé jaká je váha, důležitost rozhodnutí přijatých v demokratické jednotce (jakou může být stát, ale také třeba německý Land, švýcarský kanton nebo také Evropská unie)? Za druhé, jaká je z tohoto hlediska optimální velikost demokratické jednotky?

Nemůžeme přirozeně odpovědět, aniž bychom nevzali v úvahu okolnosti, zejména dobové. Lze např. soudit, že současný a budoucí vývoj bude stále víc vyžadovat, aby se podstatná rozhodnutí přijímala na nadnárodní úrovni.

A jaké stanovisko zaujmout k demokratickému dilematu mezi individuální účinností a kolektivní účinností? V citovaném článku Dahl naznačuje několik cenných orientačních bodů. Poznamenává, že internacionalizace má za následek, že mnohá klíčová rozhodnutí se přijímají mimo země, jichž se týkají, a aniž by se jich občané těchto zemí zúčastnili. Souvisí to jistě mezi jiným se slabostí, nebo dokonce neexistencí demokratických nadnárodních politických institucí. Avšak i kdyby takové nadnárodní demokratické instituce existovaly a dobře fungovaly, možnosti občanské participace by se přesto zmenšovaly.

Podle Dahla je proto třeba posílit demokracii, občanskou participaci, transparentnost (čitelnost) a veřejnou debatu uvnitř země dřív, než důležitá část jejich kompetencí přejde na nadnárodní instituce. Snažit se vyhnout rozsáhlé veřejné národní diskusi by podle něho byla morální i politická chyba. Nadějný je příklad Dánska. Nejprve tam Maastrichtskou smlouvu při národním referendu roku 1992 odmítli. Následovaly pak veřejné diskuse, které spolu s modifikacemi, které zvýšily autonomii Dánska, měly za důsledek, že dánský lid napodruhé řekl Maastrichtu „ano“, a tím pozitivně přispěl demokratickým hodnotám i Evropské unii [Dahl 1994: 34].

Lze si také klást právem otázku, zda bychom tuto Dahlovu úvahu nemohli aplikovat na malé postkomunistické země střední Evropy, jako je Maďarsko nebo Česká republika. Vstup do Evropské unie tam bude opravdu na pořadu dne až v době, kdy počáteční nadšení pro „návrat do Evropy“ bude do značné míry vystřídáno strážlivějším pohledem na evropskou integraci, která bude sice rovněž pro tyto země převážně pozitivní (a z dlouhodobější perspektivy i nevyhnutelná), ale neobejde se bez některých bolestných dopadů.

Demokratická politika a ekonomická prosperita

Z důvodů, které se brzy vyjasní, se tato stať soustředí především na první význam slova účinnost, tj. ve smyslu akceschopnosti, tak jak se s ním setkáme např. u politologů, jako jsou Raymond Aron [1965, 1960], Maurice Duverger [1982, 1988a], Gary Cox [1987] nebo Matthew Soberg Shugart a John M. Carey [Shugart a Carey 1992]. Nejprve však k druhému významu účinnosti, tj. ve smyslu socioekonomických výsledků.

Většina ekonomicky vyspělých zemí jsou už dávno demokratické a většina stabilních demokracií jsou ekonomicky pokročilé. Přesto si lze klást otázku, zda skutečně existuje vztah mezi ekonomickými úspěchy a demokratickou politikou. A i kdybychom mohli odpovědět „ano“, zbývalo by nám zjistit, zda demokracie je – přinejmenším zčásti – důsledkem ekonomické prosperity, anebo zda naopak demokracie je systémem, který má nejlepší ekonomické výsledky. V odborné literatuře se setkáme na tyto otázky s nejrozmanitějšími odpověďmi. Dodnes asi platí moudrý závěr velkého klasika politické vědy, lorda Jamese Bryce: „Demokracie zklamala prorockví i svých přátel, i nepřátel. Přecenili-li optimisté její mravní působení, nedocenili pesimisté zase její praktické vhodnosti.“ [Bryce 1924, II: 562; Bryce 1927: 579].

Od známé průkopnické stati nedávno zesnulého D. Rustowa [1970: 352] se dnes stále víc a víc uvádí v pochybnost samotná myšlenka „předběžných podmínek demokracie“ [viz např. Karl 1990: 19]. Je jistě pravda, že Lipset – následovaný v tom řadou

dalších specialistů – už dlouho přesvědčivě obhájuje tezi, podle níž čím vyšší je životní úroveň v dané zemi, tím větší má šance, že se tam stabilně prosadí demokratický režim [Lipset 1981: 31, srv. též Lipset, Seong et al. 1993: 156].

Ale např. Kenneth Prewitt [1982: 10] konstatoval kovarianci mezi ekonomickým rozvojem a autoritářským režimem (Tajvan, Jižní Korea, Irán před Chomejnem). Také Guillermo O'Donnell [1973] upozornil, že s extrémní modernizací je spjat spíš autoritářský režim než demokracie. Gunnar Myrdal [1972: 34] ve své známé knize *Asian Drama* píše dokonce mj.: „Je možné pochybovat o tom, jestli ideál politické demokracie (...) má dostatečnou váhu, aby mohl vyjádřit ideály modernizace. (...) Toho může dosáhnout autoritářský režim zaměřený na jejich realizaci.“⁴

V devadesátých letech se takové úvahy vyskytují zejména v souvislosti s Čínou. Připomeňme však, že už Walt Whitman Rostow [1960: 162-164] považoval komunismus za „nemoc období přechodu“.⁵

Je pravda, že některé z těchto tezí, zejména jsou-li upřesněny a nuancovány, nejsou nutně neslučitelné, ale mohou být komplementární. Pozitivní korelace mezi ekonomickým rozvojem a demokracií by např. mohla platit z dlouhodobého hlediska, což by nevylučovalo negativní vztah během přechodných period [viz Lipset, Seong et al. 1993: 162].

Tedy v některých přechodných etapách ekonomického rozvoje, implikujících přísná ekonomická opatření a zosťující dočasně sociální nerovnosti, by nejspíš mohly „byrokraticko-autoritářské“ režimy (Guillermo O'Donnell) zajistit politickou stabilitu a přilákat zahraniční investice, jak aspoň tvrdí jejich předáci. Nelze však na druhé straně zapomínat, že vyšší legitimita politických režimů založených na svobodných volbách může po nějakou dobu kompenzovat v očích veřejnosti tíživé sociální dopady. V každém případě vztah mezi *prosperitou* a demokracií klade méně problémů než vztah mezi *rozvojem* a demokracií.

Jak je to s bývalými komunistickými zeměmi? Aniž bychom chtěli popírat význam ekonomických aspektů, je nutno zdůraznit fakt, že rok 1989 je v komunistických zemích střední a východní Evropy především vítězstvím politické demokracie. „Lid“ roku 1989

⁴) Naproti tomu Guillermo O'Donnell – kterému jsem na základě příliš rychlého čtení podobnou tezi připisoval v mém předchozím článku [viz Novák 1996: 694], za což se mu upřímně omlouvám – je ve vztahu k takovým argumentům autoritářských vůdců skeptičtější. V dopise, který mi poslal 21. dubna 1997, mj. píše: „What I did say was that the leaders of bureaucratic-authoritarian regimes claimed that they would be able to achieve political stability and attract foreign investment, adding series of reasons why I was more than sceptical about these claims. Probably the more accessible source on this matter is the chapter I published, during the apparent aegis of these regimes, in 1979, in David Collier, ed., *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press. [...] I would not want to have my consistent record as opponent and critic of these regimes tainted in any way.“ Děkuji prof. O'Donnellovi za toto upřesnění.

⁵) „Communism takes its place, then, beside the regime of the Meiji Restoration in Japan, and Atatürk's Turkey, for example, as one peculiarly inhumane form of political organization capable of launching and sustaining the growth process in societies where the preconditions period did not yield a substantial and enterprising commercial middle class and an adequate political consensus among the leaders of the society. It is a kind of disease which can befall a transitional society if it fails to organize effectively those elements within it which are prepared to get on with the job of modernization.“ [Rostow 1960: 164]

zajisté toužil po lepší ekonomice, ale impuls ke změně byl hlavně politický.“ [Dahrendorf 1990: 93]

V bývalých komunistických zemích střední a východní Evropy dochází k současnému přechodu od centrálně plánovaného hospodářství k tržní ekonomice a od komunistických politických režimů k liberální demokracii. Grzegorz Ekiert [1991: 310-311] k tomu poznamenal: „...polymorfní podstata režimů státního socialismu charakterizovaných tím, že v nich nelze jasně rozlišovat mezi politickými a ekonomickými institucemi, vyžaduje současnou a zásadní rekonstrukci jak politického, tak ekonomického systému. V důsledku toho proces přechodu ve střední a východní Evropě předpokládá souběžné úsilí o vytvoření nových demokratických institucí a o konverzi od státně centrálně plánovaných ekonomik k tržní ekonomice. Interakce mezi demokratizací politického procesu a zaváděním tržního hospodářství vyvolává specifický problém a plodí dodatečnou dimenzi konfliktů a napětí, se kterými se vesměs nesetkáme v přechodu od autoritářských režimů.“

Avšak jak to dobře pochopil zejména Giuseppe Di Palma, neznamená to, že tato nezvyklá situace má jenom stinné stránky: „Konvenčním argumentem bývá, že protože vo Východnej Európe máme čo do činenia nielen s politickým prechodom, ale aj socioekonomickým, tento dvojnásobný výkon je mimoriadne náročný. Môžeme tvrdiť aj opak. Právě blízke a nevidané spojenie medzi politickým a socioekonomickým prechodom, namiesto toho, aby oba ohrozovalo, môže jim pomôcť tým, že prvý vezme druhého na chrbát.“ [Di Palma 1992: 30]

Koneckonců, co je problémem v zemích střední a východní Evropy, není ani tak souběžnost ekonomického a politického přechodu, ale spíš to, že ekonomická transformace (zavádění tržního hospodářství) nemůže probíhat zdaleka tak rychle jako transformace politická.⁶

Tento problém můžeme převést do Lipsetovy terminologie jako vztah mezi silnou (demokratickou) legitimitou a slabší (socioekonomickou) účinností (effectiveness). Seymour Martin Lipset definoval pojem účinnost (effectiveness) takto: „Účinností rozumíme skutečnou výkonnost, tj. způsob, jímž se systém zhostí základních funkcí vlády, jak je pojímá většina obyvatelstva a mocné skupiny, jako jsou velkopodnikatelské kruhy nebo ozbrojené síly.“ [Lipset 1981: 64]. Socioekonomické účinnosti (effectiveness) zhruba odpovídá to, co Jan-Erik Lane and Svante Ersson nazývají „state performance“ [Lane a Ersson 1996].

Např. dlouhodobá účinnost (effectiveness) může do jisté míry kompenzovat nedostatečnou legitimitu. Silná legitimita může zase po určitou dobu kompenzovat nedostatečnou účinnost (tak tomu bylo právě prvních několik let po pádu komunistického režimu ve středoevropských zemích). Pokud však socioekonomická neúčinnost trvá příliš dlouho, ani sebelepší politická legitimita ji nejspíš plně nenahradí... „Účinnost je v první řadě věc prostředků, legitimita je věc hodnocení“, poznamenává Lipset [1981: 64]. Lipset chápe účinnost spíše v socioekonomickém než politickém smyslu, významu. Jeho tvrzení, podle něhož „co nejvíce potřebujeme, je účinnost (efficacy), zvláště v ekonomické sféře, ale také v politice“ [Lipset, Seong et al. 1993: 171], by téměř každý mohl podepsat. Je však už daleko problematičtější – a přesto v to doufá Arend Lijphart – očekávat od

⁶) Tento kontrast mezi rychlostí demokratizace a pomalostí zavádění tržního hospodářství zdůraznil zejména J. Rupnik [1993: 406].

změny ústavních řešení (zejména od nahrazení většinového volebního systému poměrným) statisticky významné zlepšení socioekonomické účinnosti. Kromě toho ústavní řešení, která se osvědčila za určitých okolností, za jiných okolností, mohou být nevhodná.

Bylo by omylem domnívat se, že politická akceschopnost je oproti socioekonomické účinnosti mnohem méně významná. Politická akceschopnost je snáze a jistěji realizovatelná, dosažitelná (např. za určitých nepříliš těžko odhadnutelných okolností lze přechodem od poměrného k většinovému volebnímu systému podstatně zvýšit politickou akceschopnost), což je nesporná výhoda. A především: politická akceschopnost je navíc něčím podstatným pro demokracii, pro naše současné pojetí demokracie, a proto bychom ji měli obětovat jen za výjimečných okolností (když jde o samotné přežití demokracie). Amputovat pacientovi nohu můžeme jen tehdy, kdyby jinak zemřel.

Co je a co není akceschopnost a k čemu je dobrá

Ruský logik a spisovatel Alexandr Zinověv navrhl rozlišovat mezi negativní, ničící mocí a pozitivní, tvořivou mocí. Poukázal na to, že komunistická moc je všemocná a zároveň bezmocná. Má ohromnou ničivou sílu, ale jen nicotnou sílu tvořivou.⁷

Sartori [1987: 122; 1993: 124-125] právem varoval, že méně moci vládnoucích nemusí mít nutně za následek víc moci ovládaných, ale že může jít o hru, v níž ztrácejí oba, tj. nejen vládnoucí, ale i ovládaní. Přílišná vládní bezmoc se může stát „zlem, které korumpuje celý kolektivní život“ („*un mal qui corrompt toute la vie collective*“) [Duverger 1988b: 90]. Dotýkáme se zde problematiky přetížení a nevládnutelnosti [viz např. Crozier, Huntington et al. 1975, Rose 1980, Dahrendorf 1980].

Známy německý neoliberální ekonom Wilhelm Röpke, který mezi jiným už od 30. let razil termín „třetí cesta“ (čímž by asi překvapil české liberální stoupence tržního hospodářství „bez přívlastků“), rozlišoval mezi „skutečně silným státem“ a „státem aktivistickým“ [Röpke 1943, 1962]. Skutečně silný stát je „stát, který umí velmi přesně vymezit oblasti, kterými se zabývá a který uvnitř těchto oblastí je schopen prosadit svou autoritu ze všech svých sil, ale mimo ně se vyhýbá veškeré intervenci“ [Röpke 1962: 217-218]. Skutečně silný stát má odvahu vládnout, ale neplete se do všeho a nechce se všeho zmocnit, zatímco „aktivistický stát“ je konec konců jen slabou a ubohou kořistí zainteresovaných choutek [ibid.: 217]. V podobném duchu nedávno Sartori upozornil, že nemáme směřovat „*effective government*“ a „*activist government*“. [Sartori 1994b: 112]⁸

Už Walter Bagehot ve své klasické práci *The English Constitution*, jejíž první vydání je z roku 1867, vyložil *efficiency* ve svém prvním významu (účinnost jako politickou akceschopnost), když popsal praktickou fúzi exekutivy a legislativy jako „tajemství“

⁷) „Ибанская власть всеильна, и вместе с тем, бессильна. Она всеильна негативно, т.е. по возможностям безнаказанно делать зло. Она бессильна позитивно, т.е. по возможностям безвозмездно делать добро. Она имеет огромную разрушительную и ничтожную созидательную силу.“ [Zinoviev 1976a: 330]. Tuto svou myšlenku svého románu *Zijajuščije vysoty* Zinověv doslova přejímá ve své nebeletristické knize, kde místo „ibanské“ moci stojí moc „komunistická“ [Zinoviev 1983: 204]. Stejnou otázkou se také zabýval Jon Elster [1980] ve své přednášce, kterou k rozhořčení sovětských hostitelů prezentoval na světovém kongresu Mezinárodní asociace pro politickou vědu v Moskvě v roce 1979.

⁸) „The former is a government that has the capacity of implementing the policies that it pursues; but it may expound a non-activist philosophy of government and therefore choose, shenever it so decides, to remain inactive.“

účinnosti anglického politického systému [Bagehot 1963: 65]. V podobném významu užívají termínu *efficiency* např. Gary Cox [1987], Mathew S. Shugart a John M. Carey [1992], Raymond Aron [1960, 1965], Maurice Duverger [1982, 1988a] a Giovanni Sartori [1968, 1994b]. Shugart a Carey [1992: 7-8] vysvětlují: „(Politická) *akceschopnost* (*efficiency*) se vztahuje k schopnosti voleb sloužit jako prostředek voličům, aby identifikovali a vybrali mezi disponibilními soupeřícími vládními alternativami (*options*).“ Je pak zřejmé, že „se úzce váže k identifikovatelnosti (*identifiability*), schopnosti voličů identifikovat alternativní možnosti soupeřících potenciálních vlád, které se jím prezentují při volebních kampaních“ [Shugart a Carey 1992: 8-9].

Tedy voliči (občané) musejí mít možnost prostřednictvím voleb potvrdit stávající vládu u moci nebo ji sesadit a nahradit ji vládou jinou. To předpokládá, že rozdíl mezi vládou a opozicí je dostatečně jasný a zřejmý (ale nesmí mezi nimi být přílišná ideologická propast). Opozice je pak koncentrovaná nebo přinejmenším jasně odlišitelná. Např. ve dvoustranickém systému opozici téměř „monopolizuje“ strana, která ve volbách prohrála, podobně jako vláda je tam soustředěná v rukou strany, která zvítězila; podobně funguje to, co Duverger označuje jako zdánlivý neboli bipolární multipartismus, který je podle něho jedním z druhů „dualistického systému“⁹ a co Sartori nazývá „umírněný multipartismus neboli omezený pluralismus“ spočívající v tom, že dvě stálé a umírněné koalice se střídají u vlády. Volby jsou v takovém systému skutečně rozhodující. To předpokládá, že tam probíhá přísná soutěž, která vyžaduje dostatečný konsensus, nepříliš velkou ideologickou vzdálenost mezi relevantními politickými stranami a rozdělení (*distribuci*) voličů poblíž středu odpovídající do značné míry normální křivce ve tvaru zvonu – jinak řečeno předpokládá unimodální strukturu veřejného mínění [viz Dahl 1965].

Je potřebné tyto širší souvislosti připomenout. Nejde tu totiž jen o to, zda demokratická vláda je *akceschopná* nebo ne (i když to je jistě na přelomu druhého a třetího tisíciletí velmi důležité zejména pro ty země, které provádějí hlubokou transformaci nejen politickou, ale i ekonomickou, což se týká zvláště postkomunistických zemí střední a východní Evropy).¹⁰ Je zde však především do značné míry v sázce pojetí demokracie vůbec, pojetí demokracie jako takové, přesněji to, co Joseph A. Schumpeter [1962]

⁹) „*Si deux grandes coalitions permanentes se forment, qui présentent aux électeurs un programme commun et agissent de concert au Parlement, on est très proche des conditions de fonctionnement du bipartisme. Sous l'apparence extérieure d'un multipartisme, on trouve en réalité un dualisme profond*“ [Duverger 1988a: 141].

¹⁰) Na to někteří namítají, že postkomunistické politické systémy potřebují především širokého konsensu, ke kterému je nejlepší široká (nikoli minimální) koalice. To je však nedorozumění. 1) široké koalice je zapotřebí v počáteční fázi postkomunistického přechodu, dokud je ještě komunistická moc nebezpečným protivníkem. V další fázi je však už lepší „minimální vítězná koalice“, která snáz prosadí potřebné zásadní změny. 2) Jak na to právem poukázali zejména Sartori [1994b] a Duverger [1982, 1988b], konsensus potřebuje ke svému dobrému fungování každá demokracie, tj. nejen „konsenzuální“ demokracie, ale neméně i „majoritní“ demokracie. „Lijphart underestimated the fact that a minimum of consensus is vital to both types of democratic systems“ [Kaiser 1997: 433]. Dovoluji si v této věci odkázat na závěr mé příručky o stranických systémech [viz Novák 1997a], kde připomínám, že stoupenci obou modelů se dovolávají konsensu a středu. V majoritní demokracii může bez větších problémů vládnout minimální koalice (nebo dokonce jedna strana v rámci bipartismu, kdy druhá strana tvoří opozici) právě proto, že tam panuje široký konsensus! Minimální koalice jsou pochopitelně obvykle politicky *akceschopnější* než široké koalice.

nazval „*another theory of democracy*“, tj. nové, neklasické pojetí demokracie, které stavěl proti „klasické“ demokratické doktríně („*classical doctrine of democracy*“). Podle Schumpeterovy koncepce je prvořadou funkcí občanů-voličů vytvořit (nebo „porodit“) – ať už přímo nebo nepřímo – vládu,¹¹ což předpokládá také možnost stávající vládu odvolat.¹² Na konci každého svého funkčního období se vládnoucí musí podřídit verdiktu občanů ve svobodných volbách založených na soutěži, kdy se rozhoduje, zda stávající tým bude v úřadě potvrzen nebo nahrazen jiným týmem. G. Bingham Powell Jr. [1989] hovoří v této věci výstižně o „*občanské kontrole volbami*“.

Není snad zapotřebí zvlášť zdůrazňovat, že většina dnešních specialistů – jmenujme za všechny amerického nestora politické vědy Roberta Dahla – Schumpeterovu koncepci demokracie explicitně nebo aspoň implicitně přijali v podstatě za svou. Pak je ale třeba být důsledný a nezapomínat na to, co si dobře uvědomoval autor *Capitalism, Socialism and Democracy* a co zvlášť radikálně formuloval jiný prominentní stoupenec současné (neklasické) teorie demokracie, Karl Popper, že v tom případě demokracie není nijak nutně vázána na princip poměrného zastoupení!¹³ Podle Schumpetera princip demokracie prostě znamená, že otěže vlády jsou svěřeny těm politikům, kteří mají větší volební podporu než ostatní konkurující týmy. V důsledku toho si většinový systém zachovává své postavení v logickém rámci demokratické metody, i když ho můžeme nadále kritizovat na základě motivů, jež stojí mimo tento logický rámec [Schumpeter 1962: 273].

Zatímco účinnost v socioekonomickém smyslu, jak ji už v podstatě chápe Lipset, je stavěna do vztahu – ne-li přímo do protikladu – s legitimitou, politická *akceschopnost* (efficiency), jak ji chápou např. Bagehot, Duverger, Aron, Sartori, Shugart a Carey, je stavěna do vztahu – ne-li přímo do protikladu – s *reprezentativitou*, zastupováním (representativeness). Reprezentativita může být definována jako schopnost voleb zajistit v parlamentu hlasy pro různé zájmy, skupiny a strany [např. Shugart a Carey 1992: 8].

Zatímco britský typ demokracie obětuje reprezentativitu parlamentu nutnosti mít akceschopnou vládu, kontinentální typ demokracie obětuje politickou akceschopnost ve prospěch reprezentativity parlamentu [Sartori 1968: 469; 1994b: 53]. Sartori k tomu poznamenává, že pokud v některých zemích lze najít uspokojivější rovnováhu mezi vládní akceschopností a parlamentní reprezentativitou (např. v zemích, kde je poměrné

¹¹) „...we now take the view that the role of the people is to produce a government, or else an intermediate body which in turn will produce a national executive or government. And we define: the democratic method is that institutional arrangement for arriving at political decisions in which individual acquires the power to decide by means of a competitive struggle for the people's vote.“ [Schumpeter 1962: 269]

¹²) Na tento druhý aspekt klade hlavní důraz Popper, podle něhož v demokracii nejde o „vládu lidu“ (ten v ní nevládne), ale o to, že lid může vládu sesadit prostřednictvím voleb, tj. nenásilně, bez krveprolévání. Volební systém proporcionální reprezentace však ztěžuje sesazení vlády. Popperova kritika poměrného zastoupení je tedy, jak sám zdůrazňuje, jedním ze zcela praktických důsledků nového formulování otázek [Popper 1993: 4].

¹³) „...before concluding that democracy becomes unworkable if its principle is carried out consistently, it is just as well to ask ourselves whether this principle really implies proportional representation. As a matter of fact it does not. If acceptance of leadership is the true function of the electorate's vote, the case for proportional representation collapses because its premises are no longer binding.“ [Schumpeter 1962: 272-273]

zastoupení, ale malý počet stran), skutečností nicméně zůstává, že z hlediska institučního inženýrství nelze vybudovat zastupitelský systém, který maximalizuje současně jak funkci fungování, tak funkci vyjadřování či zrcadlení. V poslední analýze je třeba se rozhodnout pro jedno nebo pro druhé [Sartori 1968: 469].

Toto dilema velmi pregnantně formuloval Duverger: „Komparativní analýza režimů Západu odhaluje nepřekonatelný protiklad mezi vyjádřením názorů a projevem vůle. První vyžaduje přítomnost mnoha stran, aby si každý občan mohl při volbách vybrat takového kandidáta, který je mu názorově velmi blízký. Předpokládá také, že přidělená parlamentní křesla jsou přísně úměrná (proporcionální) odevzdaným voličským hlasům. Druhý potřebuje opačné mechanismy. Aby si voliči mohli vynutit vládu, pro jakou se rozhodli, jakou si vybrali, a aby měli možnost působit v průběhu celého zákonodárného období, je třeba, aby stran bylo málo, aby se uzavřely do přísné disciplíny a zapadly do bipolárního schématu. Vyjádřit své mínění znamená hlasovat pro to, co je žádoucí. Projevit svou vůli znamená hlasovat pro to, co je možné. První chování je dětinské; jenom druhé je dospělé. Mezi prvním a druhým leží celá propast, která odděluje princip potěšení od principu reality.“ [Duverger 1988b: 72; srv. též Duverger 1982: 247].

G. B. Powell Jr. ve svých pracích [Powell 1982, 1989] dochází k podobným závěrům jako Sartori. Pokud se v parlamentních režimech maximalizuje reprezentativita pomocí volebního systému poměrného zastoupení, trvání vlád bude v průměru kratší a takový systém nejspíš neumožní voličstvu jasně vybrat exekutivu (tj. *identifiability*), která by mohla nést odpovědnost za své výsledky (tj. *accountability*). Na to, že politická odpovědnost je u koaličních vlád ochromena, že se pak neví, kdo je odpovědný, klade důraz Popper [1993: 8]. K příkladům není věru třeba chodit daleko...

Provedl Arend Lijphart v politické vědě teoretickou revoluci?¹⁴

Pokud bychom uvěřili hlavní tezi ambiciózní Lijphartovy stati „Democracies: Forms, performance and constitutional engineering“¹⁵ z roku 1994, mohli bychom nabýt dojmu,

¹⁴⁾ Pokud jde o samotnou teorii vědeckých paradigmát Thomase Kuhna, o kterou se výslovně Lijphart opírá, stojí za zamyšlení Popperova kritika: „Jedna z Kuhnových tezí, které jsou vědecko-historicky ověřitelné, je jeho teze, že každá vyzrálá věda je ve stadiu, ve kterém panuje jen *jedno* základní přesvědčení. To prostě není pravda. Dějiny vždy ukazují, že teorie hmoty existovala od Parmenida a Démokrita až k Heisenbergovi a Schrödingerovi ve dvou paralelních proudcích, podle Kuhna ve dvou paradigmatech, totiž jako „teorie kontinuální“ a „teorie diskontinuální“. A že obě tyto protikladné teorie se navzájem nejen potíraly, nýbrž se i navzájem oplodňovaly. To silně mluví proti Kuhnově teorii.“ [Popper a Lorenz 1997: 54]. Neplatí něco podobného i ve sporu mezi poměrným a většinovým systémem, mezi vládou široké centristické koalice bez alternativy a alternací dvou umírněných sil? Připomeňme zejména mimořádně kvalitní a překvapivě aktuální polemiku (z roku 1796!), v níž proti sobě stáli Benjamin Constant (*De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier*, 1796) a jeho brilantní kritik Adrien Lazay-Marnesia (*De la faiblesse d'un gouvernement qui commence, et de la nécessité où il est de se rallier a la majorité nationale*, 1796). Tuto „úžasně moderní“ (Ph. Raynaud) diskusi analyzuje Maurice Duverger ve své pozoruhodné práci *La nostalgie de l'impuissance* [Duverger 1988b: 196-201].

¹⁵⁾ Lijphart se domnívá, jak píše v abstraktu, že pokud se závěry této jeho stati plně potvrdí, „bude to mít velký praktický význam pro budoucnost demokracie ve světě“ [Lijphart 1994a: 1]. Za významný považuje tento Lijphartův článek bezpochyby také redakce *European Journal of Political Research*, v níž roku 1994 vyšel, protože ve zvláštním vydání u příležitosti 25. výročí

že to, co jsme vyložili s odvoláním na Sartoriho, Duvergera a Powella, totiž že je v poslední analýze třeba zvolit mezi *efficiency* a *representativeness*, je jen „konvenční moudrost“, která je v rozporu se skutečností. Podle Lijpharta totiž konsensuální model demokracie zajišťuje lépe nejen *representativeness*, ale pravděpodobně i *effectiveness*.

Lijphart však dospívá k tomuto „revolučnímu“¹⁶ závěru jen za cenu konfúzí a polopравd. První a základní je, že nepozorovaně přechází od významu, který domnělá „konvenční moudrost“ připisuje termínu *efficiency*, k druhému, tj. od vládní akceschopnosti k socioekonomickým výkonům (*performances*). Bojuje tak vlastně jen proti větrným mlýnům: „konvenční moudrost“ se přece vesměs omezuje – ostatně velice moudře – na to, že staví proti sobě reprezentativitu a akceschopnost! A když se v minulosti stávalo, že země politicky akceschopná, jako je Velká Británie, nedosahovala nutně výtečných socioekonomických výkonů, pak na to např. Raymond Aron svého času odpovídal, že politické režimy jsou jen jedním z faktorů účinnosti nebo neúčinnosti vlád nebo zemí [Aron 1965: 159; 1993: 86] a že země, kde politické instituce fungují dobře, se mohou dopustit větších chyb v ekonomické oblasti než země, kde politické instituce fungují méně dobře [Aron 1965: 165-166; Aron 1993: 89].

Aron to jasně vyjadřuje ve svém důležitém referátu „*Les institutions politiques de l'Occident dans le monde du XXe siècle*“: „Pokud jde o akceschopnost, ta se projevuje stabilitou vlád, konzistencí (vládních) většin. Nevylučuje omyly (...), ale vylučuje neschopnost rozhodovat (*choisir*). Demokracie (...) je akceschopná, když legální soutěž vydá ze sebe vskutku většinu, vládu, vůli, když ze zákona většiny vyvstane exekutiva schopná jednat...“ [Aron 1960: 13].

Snad ještě lapidárněji vyjádřil stejnou myšlenku Aronův krajan Duverger: „Rozhodná Evropa (tj. ty evropské země, které jsou politicky akceschopné) není Evropou,

tohoto časopisu v roce 1997 patřil k těm, které byly vybrány a komentovány [viz *European...* 1997: 193-204]. Svůj komentář ke zmíněné Lijphartově stati (*Nomination: Arguments in favour of 'Democracies...'*) Manfred G. Schmidt začíná těmito slovy: „*Arend Lijphart's 'Democracies: Forms, performance, and constitutional engineering' is an outstanding contribution to political science*“ [*European...* 1997: 193]. Chtěl bych zde poděkovat prof. Manfredu G. Schmidtovi z Univerzity v Heidelbergu za to, že mi laskavě poslal separát z tohoto zvláštního vydání.

¹⁶⁾ Za zmínku stojí i další Lijphartův článek z roku 1994, inspirovaný pozdními spisy Samuela E. Finera. Lijphart v něm hlásá, že teze, podle níž konsensuální model (a zvláště jeho důležitý prvek, jímž je volební systém poměrného zastoupení) nachází své ospravedlnění ani ne tak v argumentu volební spravedlnosti, ale v argumentu účinnosti (*effectiveness*), představuje „teoretickou revoluci“, jak ji chápe Thomas S. Kuhn [Lijphart 1994b: 623]. Proč? Jde podle Lijpharta o základní útok proti široce přijímanému teoretickému paradigmatu, podle něhož poměrné zastoupení zajišťuje lépe reprezentaci menšin, ale že většinový systém zajišťuje lépe účinnost (*effectiveness*) vlády. „Tradiční“ argument lepší reprezentace menšin, často uváděný ve prospěch konsensuálního modelu (a zejména ve prospěch volebního systému poměrného zastoupení) revoluční není. Přitom však tentýž Arend Lijphart [1994b: 625] neváhal označit za „revolučního“ také Sira Arthura Lewise, který zdůraznil, že v multietnických společnostech vyžaduje demokracie, aby všechny etnické skupiny měly proporcionální přístup k moci, a proto předpokládá volební systém poměrný [Lewis 1965: 71, 79]. A Lijphart sám užívá stále argument lepší reprezentace menšin jako jedno z klíčových kritérií k posuzování všech typů demokratických států (nejen tedy pro země silně rozdělené etnicky, nábožensky, jazykově apod., kde by tento argument byl zcela namístě), a dokonce se podivuje, proč tohoto argumentu A. Lewis nepoužil S. E. Finer k doplnění své teorie [viz Lijphart 1994b: 625-626].

v níž se rozhoduje dobře, ale kde se může rozhodovat až už dobře, nebo špatně, v záležitostech důležitých i jiných“ [Duverger 1988b: 91-92].

Tedy vláda, která může rychle jednat, rychle přijímat rozhodnutí, nemusí vždycky zvolit řešení, které se z dlouhodobějšího hlediska ukáže jako nejšťastnější. Této skutečnosti Lijphart využívá k tomu, aby pěl chválu na blahodárnost dlouhých a komplikovaných procedur, s jejichž pomocí se dá podle něho spíš vyvarovat chyb. Tato diskuse není nijak nová: mohli jsme se s ní setkat zejména při rozhodování mezi monokameralismem a bikameralismem v unitárních státech (nikdo nepopírá užitečnost bikameralismu ve státech federálních). Lijphart přejímá argumenty stoupenců bikameralismu.¹⁷ Navíc s odvoláním na pozdního Samuela E. Finera [Finer 1975] zdůrazňuje, že alternace (střídání) vlád odlišné orientace, která je typická pro majoritní demokracie, může vést k příliš častým a příliš náhlým změnám v hospodářské politice, zatímco účinné makroekonomické vedení vyžaduje spíš stabilní, stálou politiku než politiku „silné ruky“ [Lijphart 1994a: 12].

Na tyto argumenty není těžké odpovědět protiargumenty. Pokud jde o parlamenty, jejich hlavním nedostatkem je pomalost, zdolhavost, těžkopádnost, nikoli zbrkllost.¹⁸ Obecněji lze pak říci, že v politice je špatné rozhodnutí přijaté včas často lepší než žádné rozhodnutí, ba i než rozhodnutí správné, ale přijaté příliš pozdě.

Konečně pak – a to je důležité, když rozlišujeme mezi konsensuálním a většinovým modelem demokracie – ve většinových demokraciích alternace vlád obvykle nevyvolávají dramatické obraty (otřesy), které by mohly vážně ohrozit normální chod hospodářské politiky.¹⁹ Konsensus by si totiž mohly nárokovat právě ty demokracie, které jsou označovány za „majoritní“.²⁰ Vždyť většinové demokracie fungují dobře a trvale v relativně homogenních společnostech, které jsou jen mírně „polarizované“ v Sartoriho smyslu, tj. kde je jen malá ideologická (nebo jiná) vzdálenost mezi relevantními stranami a kde proto dvě strany (nebo dvě trvalé a stejnorodé koalice) mající většinové poslání střídavě vládnou umírněně a blízko politického středu. Kromě toho většinové demokracie takovému umírněnému, dostředivému fungování s unimodální

¹⁷) Bikameralismus ostatně patří k charakteristikám jeho konsensuálního modelu. Mezi „devíti (kontrastujícími) charakteristikami konsensuální demokracie“ Lijphart uvádí (jako třetí) následující znak (rys): „...Dvoukomorový parlament, zvláště pokud obě komory mají zhruba stejné důležité pravomoci a jiné složení, místo jednokomorového parlamentu...“ [Lijphart 1991b: 486].

¹⁸) „Dans tous les Parlements, c'est la lenteur et non la précipitation qui constitue le défaut essentiel“ [Duverger 1988a: 166].

¹⁹) Jean-Louis Quermonne, který věnoval několik studií alternaci, konstatoval, že i když alternace nemá monopol na demokracii, experti vědí, že má obvyklejší lepší výkony než široká koalice středu (conjonction des centres) [Quermonne 1988: 45].

²⁰) To je důvod, proč ve svém díle *The Theory of Democracy Revisited*, Sartori nepřijímá Lijphartův termín „consensus democracy“ (konsensuální demokracie): „V nejnovějším vydání své *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus government in Twenty-One Countries*, New Haven, Yale University Press, 1984, Lijphart mení ‚konsociačnú demokraciu‘ na ‚demokraciu konsenzu‘. Nebudem se riadiť jeho premenovaním, keďže by to mohlo viesť, hoci mimovoľne, k myšlienke, že westminsterský väčšinový model sa nezakladá na konsenze.“ [Sartori 1987: 251, pozn. 42; 1993: 254, pozn. 42]. Duverger podobne upozorňuje: „Věřu, konsensus se k centrismu otáčí zády, protože je nutnou podmínkou alternace“ [Duverger 1988b: 42-43].

distribucí veřejného mínění obvykle napomáhají a udržují ho při životě. Jak konstatuje Dominique Pélassy [1992], praxe v tomto bodě naštěstí nejčastěji odpovídá teorii.²¹

Pokud však je ideologická vzdálenost mezi relevantními stranami neobvykle velká a distribuce (rozdělení) veřejného mínění má bimodální charakter, pak většinová demokracie s dvoustranickým systémem a s většinovým volebním systémem naopak nejspíš povede k zostřování politických konfliktů, místo k jejich zmírňování [viz Dahl 1965]. Bimodálnímu rozdělení politických názorů zhruba odpovídá ve stranickém spektru tomu, co Sartori nazývá velkou „ideologickou vzdáleností“ mezi relevantními politickými stranami (neboli silnou „polarizací“) a unimodálnímu rozdělení názorů naopak zhruba odpovídá malá ideologická vzdálenost (čili velmi slabá polarizace). Lze pak souhlasit s tím, co ve své známé společné stati zdůraznili Sani a Sartori, že totiž „...polarizace je nejlepší vysvětlující proměnnou funkčnosti a úspěšnosti demokracie...“ [Sani a Sartori 1982: 337].

Kontinuitu hospodářské politiky vážně narušuje většinový model jen v případech – naštěstí vyskytujících se jen zřídka v demokraciích – velké ideologické vzdálenosti, tj. silné polarizace.²² Lijphart má pravdu, že zejména v takovém kontextu má smysl rozlišovat mezi krátkodobou a dlouhodobou stabilitou [Lijphart 1994b: 627]. Avšak za obvyklé situace, kdy ideologická vzdálenost není příliš velká, nehrozí hospodářství zemí s většinovou demokracií riziko dlouhodobé nestability, není se třeba obávat, že tam bude v důsledku politických alternací vlád probíhat absurdní cyklus znárodňování-privatizace-znárodňování atd.

Je ostatně symptomatické, že Lijphart se v této věci odvolává, zejména v jiném svém nedávném článku [viz Lijphart 1994b], na názory S. E. Finera, které tento politolog začal zastávat někdy v průběhu poloviny 70. let. Neškodí dodat, že dnes, tj. v druhé polovině devadesátých let, je ve Velké Británii (a nejen v ní) vyšší konsensus (nebo menší ideologická vzdálenost), pokud jde o základní principy hospodářské politiky, než byl v sedmdesátých letech a zejména začátkem let osmdesátých, přestože politický systém a jeho „většinové“ prvky jsou tam dnes ještě výraznější než tehdy; např. systém dvou stran tam na prahu osmdesátých let už skoro nefungoval a o jeho budoucnosti se tehdy ve Velké Británii začalo otevřeně pochybovat [viz mj. Duverger 1981: 12-13; 1982: 285-286]. Celková atmosféra byla více ideologická a méně pragmatická, než je dnes.²³

Lze tedy předpokládat, že to nebylo v důsledku „většinových“ prvků britského politického systému (které tím ostatně trpěly). Je ale pravda, že poté, co z jiných důvodů ideologická polarizace vzrostla, stále ještě přežívající většinové prvky (prožívající krizi,

²¹) „Quand on rapproche la façon dont les électeurs des grands partis se situent sur l'échelle droite-gauche dans les systèmes européens a tendance bipolaire, on est frappé par le mouvement de concentration au centre qui les affecte“ [Pélassy 1992: 89].

²²) Jak však ještě dále upozorňujeme, v silně polarizovaném státě žádný model dobře nefunguje: „konsensuální“ model tehdy funguje jen o něco méně špatně než model většinový.

²³) O větším konsensu a menší ideologické vzdálenosti v devadesátých letech, zvláště v hospodářské politice, jakož i o tom, jaké to má důsledky pro současné demokracie, se lze mnoho dozvědět v cenné práci Philippa Brauda [Braud 1997: 206]. Integrace národního hospodářství do tržní ekonomiky v mezinárodním měřítku vede k tomu, že alternativy, jež mohou voličům nabídnout politické strany s vládním posláním, se zužují. Pro levicové strany to znamená vzdát se významných sociálních reforem, pro nacionalistickou pravici obětovat do značné míry národní spravedlnost.

protože na vysokou polarizaci nebyly uzpůsobené) mohly po určitou dobu ještě poněkud přilévat olej do ohně. Důvod je jasný a teoretikům dávno známý [viz např. Dahl 1965]: většinové prvky, jako je bipartismus a většinový volební systém, nevedou za velké ideologické vzdálenosti (polarizace) a za bimodální struktury veřejného mínění ke zmírnění, ale naopak ke zostření konfliktů. Kdyby ideologická polarizace byla tehdy ještě silnější, mohl by většinovému modelu odzvonit umíráček.

Gordon Tullock [1976: 23] k tomu v polovině sedmdesátých let poznamenal: „Tak se předpovídá, že v systému dvou stran budou strany velmi blízko, ale že v systému tří nebo více stran²⁴ bude rozdíl mezi stranami velký. (...) Možná současná situace (práce vyšla roku 1976) ve Velké Británii, kdy dochází ke vzkršení liberální strany a rozvoji regionálních stran, znamená, že bude více rozdílů mezi dvěma hlavními (a menšími) stranami, než tomu bylo v minulosti.“

Dominique Pélassy právem konstatoval, že v době, kdy ve Velké Británii jistí kritikové obviňovali většinový systém, že zbytečně uměle posiluje konflikty mezi stranami, ve většině zemí, kde volby nebyly rozhodující, se naopak ozývaly hlasy, které vyzdvihovaly výhody bipolární jasnosti [Pélassy 1992: 80-81].

Nezapomínejme, že v silně polarizovaném státě žádný model nefunguje uspokojivě: „konsenzuální“ model tehdy funguje jen o něco méně špatně než model většinový. Jak už dávno vysvětlil např. Dahl [1965], pokud je polarizace silná (ale nikoli úplná), systém poměrného zastoupení a multipartismus mohou pomoci středu, aby přežil tak dlouho, dokud ještě přetrvávají centristické názory v širším slova smyslu, tj. levý střed nebo pravý střed. Umírněné strany blízké středu si tedy mohou udržet aspoň část moci k vyjednávání v koaličních vládách a v opozici, a tak aspoň trochu oslabit tendence k antagonismu.

Na druhé straně je ovšem v polarizované společnosti za multipartismu a za volebního systému proporcionální reprezentace utváření extrémistických stran téměř nevyhnutelné; vzrůst klientely těchto stran pak ztěžuje umírněným stranám (vyskytujícím se blízko středu) vytvoření životaschopné koalice (posiluje naproti tomu šance koalici ovlivněných extrémů). Výmarské Německo a v menší míře také Itálie jsou varovnými příklady. Sartori to na úrovni stranických systémů označil jako polarizovaný pluralismus neboli extrémní multipartismus (*polarized pluralism or extreme multipartism*).

Lijphart [1994a: 3] s odvoláním na S. E. Finera [1975] zdůrazňuje potřebu centristické politiky (*centrist policy-making*). Duverger [1988b: 191; 1982: 282-283] naproti tomu v této věci provedl velmi užitečné rozlišení mezi *gouverner au centre* (vládnout ve středu, tj. centristicky, středově) a *gouverner par le centre* (vládnout středem, prostřednictvím středu), které souvisí s tím, co nazývá paradox středu. Když je silná středová strana nebo silná středová aliance u moci, je taková vláda obvykle odsouzena k bezmoci a pomalu opotřebovává základy režimu. Když je naopak střed rozdrčen nebo zlomen bipolárním systémem, pravicová vláda je za normálních okolností nucena provádět umírněnou, tj. centristickou, centripetální (dostředivou) politiku, nechce-li prohrát v příštích volbách (totéž platí samozřejmě i o vládě levicové). „Paradox středu“ tudíž podle Duvergera spočívá v tom, že „střed skutečně vládne, jen když

²⁴) Jedná se o nezávislé strany. Co následuje, se tedy nevztahuje k bipolárnímu multipartismu, kde alternují dvě trvalé a relativně homogenní koalice.

neexistuje“ [„*Tel est le paradoxe du centre: il ne gouverne réellement que quand il n'existe pas*“] [Duverger 1982: 282; srovnej též: 1988b: 194].²⁵

Pokud pak jde o „většinové“ demokracie, je nutno Lijphartovi připomenout, že právě ony přece obvykle provádějí centristickou politiku! A zároveň umožňují občanům zvolit si a sankcionovat své vládcy.

Duvergerovu tezi, podle níž je lepší „vládnout ve středu“ než „vládnout středem“, v podstatě potvrdil výzkum na základě volebních údajů z deseti západoevropských zemí mezi lety 1979 a 1989, který provedl Reuven Y. Hazan. Hazan konstatoval, že velké strany středu nepřispívají ani tolik k umírněnosti, jak by se mohlo zdát na základě „intuitivního“ názoru, ale naopak spíše ke zvýšení polarizace, tj. jsou spíše v souladu s „*counter-intuitive analysis*“ [Hazan 1995: 438-439]. Hranici mezi velkými stranami středu a malými stranami středu představuje podle jeho výpočtů 20 % parlamentních křesel.

Přejdeme k další slabině Lijphartovy teze: korelace mezi jistými výkony (zejména socioekonomickými jako ekonomický růst, míra nezaměstnanosti, míra inflace atd.) a formou vlády nejsou příliš přesvědčivé a kromě toho nemají nutně kauzální charakter. Ostatně Richard Rose, který také srovnával ekonomické výkony demokracií majících majoritní volební systém s demokraciemi majícími volební systém poměrného zastoupení (tyto posledně jmenované demokracie označuje, stejně jako to činí G. Bingham Powell Jr., za „*representational*“), dospěl k závěrům odlišným od Lijpharta a méně příznivým pro státy mající volební systém poměrného zastoupení! Závěrem píše: „*there is no consistent link between electoral system and economic performance*“ [Rose 1992: 17]. Lijphart sám je nucen uznat, že jeho závěry jsou jen „předběžné“.²⁶

Konec první části (dokončení v příštím čísle)

MIROSLAV NOVÁK je doktor sociologie Ženevské univerzity (1988) a od roku 1990 přednáší politologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze, v akademickém roce 1996-97 také na Univerzitě ve Fribourgu (Švýcarsko). Jeho specializací je komparativní politická sociologie, zejména přechod k demokracii v zemích střední a východní Evropy a stranické systémy. Z jeho publikací citujeme dvě nejnovější knihy: v roce 1997 vyšly česky Systémy politických stran (Praha, SLON) a francouzsky Une transition démocratique exemplaire? (Praha, Editions du CEFRES).

²⁵ Je škoda, že ve svém jinak celkově pozoruhodném článku (v němž z Duvergerových děl odkazuje výlučně na anglický překlad jeho klasické práce o politických stranách) Hazan tuto Duvergerovu koncepci paradoxu středu nezná a tvrdí: „The advocate of the center's moderating impact is Duverger [sic!], while the champion of its polarizing effect is Sartori.“ [Hazan 1995: 424]. Duvergerova teze o „paradoxu středu“ se přece naopak shoduje se Sartoriho tezí, podle níž existence středové strany nemá dostředivý a umírňující účinek (centripetal and moderating effect), ale naopak odstředivý a polarizující účinek. Jak Duverger, tak Sartori soudí, že existence relevantní (zejména je-li dost velká) středové strany má ve stranickém systému neblahý dopad; Sartori vidí ten negativní účinek hlavně v zesílení polarizace, zatímco Duverger především ve zvýšení bezmocnosti vlády. Sartori a Duverger se liší jen v otázce o povaze, podstatě středu (Duverger považuje střed nikoli za něco majícího vlastní existenci, ale jen za něco odvozeného).

²⁶ „My conclusion, in the absence of definitive evidence based on more broadly comparative research on democratic institutions, has to be tentative“ [Lijphart 1994a: 15].

Literatura

- Aron, Raymond 1960. „Les institutions politiques de l'Occident dans le monde du XXe siècle.“ Pp. 11-42 in *La Démocratie à l'épreuve du XXe siècle. Colloques de Berlin*, éd. par Raymond Aron, François Bondy et al. Paris: Calmann-Lévy.
- Aron, Raymond 1965. *Démocratie et totalitarisme*. Paris: Gallimard, coll. Idées.
- Aron, Raymond 1993. *Demokracie a totalitarismus*. Brno: Atlantis.
- Bagehot, Walter 1963. *The English Constitution*. London: The Fontana Library.
- Bělohradský, Václav 1994. „Demokratické dilema a norské NE.“ *Lidové noviny*, 1. 12. 1994: 5.
- Braud, Philippe 1997. *Science politique. 1. La démocratie*. Paris: Seuil, coll. Points.
- Bryce, James 1924. *Modern democracies*, 2 vol. (2. vyd., 1. vyd. 1921). New York: MacMillan Co.
- Bryce, James 1926, 1927. *Moderní demokracie*, 2 svazky. Praha: Orbis.
- Cox, Gary 1987. *The Efficient Secret*. New York: Cambridge University Press.
- Crozier, Michel J., Samuel P. Huntington et al. 1975. *The Crisis of Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Dahl, Robert A. (ed.) 1965. *Political Oppositions in Western Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1970. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1990. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. Revised Edition, Yale University Press. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1994. „A Democratic Dilemma: System Effectiveness versus Citizen Participation.“ *Political Science Quarterly* 109: 23-34.
- Dahl, Robert A. 1995a. *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing.
- Dahl, Robert A. 1995b. *Demokracie v právním státě?* Praha: Readers International.
- Dahrendorf, Ralf 1980. „Effectiveness and Legitimacy: On the Governability of Democracies.“ *The Political Quarterly* 51: 393-410.
- Dahrendorf, Ralf 1990. „Cesty ke svobodě: demokratizace a její problémy ve střední Evropě.“ *Svědectví*, no. 91: 87-97.
- Di Palma, Giuseppe 1992. „Prechodné obdobie vo Východnej Európe.“ *Spektrum*, no. 76: 25-32.
- Duverger, Maurice 1981. *Les partis politiques* (10th edition, first edition 1951). Paris: Armand Colin, coll. Points.
- Duverger, Maurice 1982. *La République des citoyens*. Paris: Editions Ramsey.
- Duverger, Maurice 1988a. *Institutions politiques et droit constitutionnel. vol. 1* (17th edition, first edition 1955). Paris: Presses universitaires de France.
- Duverger, Maurice 1988b. *La nostalgie de l'impuissance*. Paris: Albin Michel.
- Ekiert, Grzegorz 1991. „Democratic Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration.“ *British Journal of Political Science* 21: 285-313.
- Elster, Jon 1980. „Négation active et négation passive.“ *Archives européennes de sociologie* 21, no. 2.
- European Journal of Political Research* 1997, 31: 193-204.
- Finer, Samuel E. 1975. „Introduction: Adversary Politics and Electoral Reform.“ Pp. 3-32 in *Adversary Politics and Electoral Reform*, ed. by Samuel E. Finer. London: Anthony Wigram.
- Hazan, Reuven Y. 1995. „Center Parties and Systemic Polarization.“ *Journal of Theoretical Politics* 7: 421-445.

- Kaiser, André 1997. „Types of Democracy: From Classical to New Institutionalism.“ *Journal of Theoretical Politics* 9: 419-444.
- Karl, Terry Lynn 1990. „Dilemmas of Democratization in Latin America.“ *Comparative Politics* 23: 1-21.
- Kuznets, Simon 1963. „Economic Growth of Small Nations.“ Pp. 14-34 in *Economic Consequences of the Size of Nations*, ed. by Edward A. G. Robinson. London: Macmillan.
- Lane, Jan-Erik, Svante Ersson 1996. *Comparative Politics*. (First edition 1994). Cambridge: Polity Press.
- Lewis, Arthur 1965. *Politics in West Africa*. London: George Allen and Unwin.
- Lijphart, Arend 1991a. „Constitutional choices for new democracies.“ *Journal of Democracy* 2: 72-84.
- Lijphart, Arend 1991b. „Majority rule in theory and practice: the tenacity of a flawed paradigm.“ *International Social Science Journal*, no. 129: 483-493.
- Lijphart, Arend (ed.) 1992a. *Parliamentary versus Presidential Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Lijphart, Arend 1992b. „Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland, 1989-1991.“ *Journal of Theoretical Politics* 4: 207-223.
- Lijphart, Arend 1994a. „Democracies: Forms, performance, and constitutional engineering.“ *Journal of Political Research* 25: 1-17.
- Lijphart, Arend 1994b. „On S. E. Finer's Electoral Theory.“ *Government and Opposition* 29: 623-636.
- Lijphart, Arend 1994c. *Electoral Systems and Party Systems*. New York: Oxford University Press.
- Linz, Juan J. 1990. „The Perils of Presidentialism.“ *Journal of Democracy* 1: 51-70.
- Lipset, Seymour M. 1981. *Political Man. The Social Bases of Politics*. Expanded edition (first edition 1960). Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour M., Kyoung-Ryung Seong et al. 1993. „Comparative analysis of social requisites of democracy.“ *International Social Science Journal*, no. 136: 155-175.
- Myrdal, Gunnar 1972. *Asian Drama* (Abridged Edition). London: Allen Lane The Penguin Press.
- Novák, Miroslav 1996. „Démocratie(s) et efficience(s). Y a-t-il un choix constitutionnel supérieur à tous les autres?“ *Revue internationale de politique comparée* 3: 689-712.
- Novák, Miroslav 1997a. *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia* (Political Party Systems. Introduction to its Comparative Study). Prague: SLON.
- O'Donnell, Guillermo 1973. „Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics.“ *Politics of Modernization Series*, no. 9. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- Pélasy, Dominique 1992. *Qui gouverne en Europe?* Paris: Fayard.
- Popper, Karl R. 1993. „Resumé filosofického myšlení: Interview II“ (Summary of Philosophical Thought: Interview II). *Reflexe*, no. 9: 1-23.
- Popper, Karl R., Konrad Lorenz 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.
- Powell, G. Bingham, Jr. 1982. *Contemporary Democracies: Participation, Stability, and Violence*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Powell, G. Bingham, Jr. 1989. „Constitutional Design and Citizen Electoral Control.“ *Journal of Theoretical Politics* 1: 107-130.
- Prewitt, Kenneth 1982. „The Impact of the Developing World on US Social Science Theory and Methodology.“ In *Social Sciences and Public Policy in the Developing World*, ed. by Laurence D. Stiefel, Ralph K. Davidson et al. Lexington: Heath.
- Quermonne, Jean-Louis 1988. *L'Alternance au pouvoir*. Paris: Presses universitaires de France.

- Röpke, Wilhelm 1943. *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Erlenbach-Zürich: Eugen Rentsch Verlag.
- Röpke, Wilhelm 1962. *La crise de notre temps*. (2nd French edition, first French edition 1945). Paris: Petite bibliothèque Payot.
- Rose, Richard (ed.) 1980. *Challenge to Governance: Studies in Overloaded Politics*. Beverly Hills: Sage.
- Rose, Richard 1992. *What Are the Economic Consequences of PR?* London: Electoral Reform Society.
- Rostow, Walt Whitmann 1960. *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rupnik, Jacques 1993. *L'Autre Europe*. Paris: Odilo Jacob (2nd French edition, 1st French edition 1990).
- Rustow, Dankwart 1970. „Transition to Democracy.“ *Comparative Politics* 2: 337-363.
- Sani, Giacomo, Giovanni Sartori 1982. “Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies.” Pp. 307-340 in *Western European Party Systems: Continuity and Change*, ed. by Hans Daalder and Peter Mair. Beverly Hills: Sage.
- Sartori, Giovanni 1968. “Representation: Representational Systems.” Pp. 465-474 in *International Encyclopedia of the social sciences, vol. 13*, ed. by David L. Dills. New York and London: The Macmillan Company and The Free Press.
- Sartori, Giovanni 1984. “Guidelines for Concepts Analysis.” In *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, ed. by Giovanni Sartori. Beverly Hills: Sage.
- Sartori, Giovanni 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers.
- Sartori, Giovanni 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, Giovanni 1994a. “Bien comparer, mal comparer.” *Revue internationale de politique comparée* 1: 19-36.
- Sartori, Giovanni 1994b. *Comparative Constitutional Engineering*. New York and London: MacMillan.
- Schumpeter, Joseph A. 1962. *Capitalism, Socialism and Democracy* (3rd edition, first edition 1942). New York: Harper and Row.
- Shugart, Matthew Soberg, John M. Carey 1992. *Presidents and Assemblies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Triffin, Robert 1963. „The Size of the Nation and its Vulnerability to Economic Nationalism.“ Pp. 247-264 in *Economic Consequences of the Size of Nations*, ed. by E. A. G. Robinson. New York and London: MacMillan.
- Tullock, Gordon 1976. *The Vote Motive*. London: The Institute of Economic Affairs.
- Urio, Paolo 1984. *Le rôle politique de l'administration publique*. Lausanne: Editions L.E.P.
- Zinovev, Alexandr 1976a. *Zijajušćije vysoty*. Lausanne: L'Age d'homme.
- Zinoviev, Alexandre 1983. *Le Communisme comme réalité*. Paris: Livre de poche.

Summary

It would be a pity if the significance of political efficiency-action capacity were underestimated in the name of a one-sided view and in comparison with other aims of absolute representativeness. Political efficiency is basic to democracy, as we know it today. The concept of efficiency is closely linked with the theory of democracy put forward by Schumpeter and subsequently adopted by the majority of contemporary political scientists. This question has both theoretical and practical importance; efficiency should only be abandoned in exceptional circumstances (when the very survival of democracy is at stake).

In order that democracy can function satisfactorily, it requires both effectiveness-socio-economic performance and efficiency-action capacity. As far as effectiveness is concerned it seems that there is no definite relation between the various constitutional choices (particularly electoral systems) and socio-economic performance (although correlations need not necessarily be causal). Expecting the move from a majoritarian electoral system to proportional representation or from unicameralism to bicameralism to improve economic performance is illusory at best.

The case of efficiency-action capacity is somewhat different. The adjustment of the existing electoral system (e.g. a marked reduction of the size of constituencies and a corresponding increase in their number) or the replacement of one electoral system with another (e.g. a move from proportional representation to a majoritarian electoral system) can in many cases increase the efficiency-action capacity of the government.

As to the relation between representativeness and efficiency-action capacity, neither a parliamentary nor a presidential system is, unfortunately, able to maximise both at the one and the same time. Some political scientists claim to have found a constitutional choice which does maximise both aims (representativeness and efficiency) but their arguments are less than convincing. In addition, the actual circumstances must be taken into account: choices which are valid in one situation will not necessarily be appropriate in other circumstances. No 'model', either majoritarian or consensual, suits all democratic (or democratising) countries.

It is particularly inappropriate to recommend the so-called consensual model (and such of its elements as a strictly proportional electoral system) for those countries in the process of democratisation which are relatively homogeneous and are not highly polarised. Strict proportional representation favours serious fragmentation and polarisation, clears the way for parties opposed to the system as such (anti-system parties), inhibits the formation of a viable party system, places strains on government stability and can lead to impotence and paralysis.

Mass Privatization, Distributive Politics, and Popular Support for Reform in the Czech Republic

**JOHN S. EARLE
SCOTT G. GEHLBACH
ZUZANA SAKOVÁ
JIŘÍ VEČERNÍK**

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:4

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 92,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Studie je empirickou analýzou toho, jak privatizační politika přispěla k podpoře ekonomické reformy v podmínkách České republiky na počátku 90. let. Na základě výběrového souboru 1 459 dospělých jedinců konstruujeme indikátory postojů, které zachycují reakce dotázaných na reformy, jejich názory na úlohu státu a trhu v ekonomice, jejich vnímání legitimacy transformace a jejich hodnocení demokracie. Užitím estimační probitové procedury při kontrole příjmů a řady dalších charakteristik jedinců zjišťujeme, že získání majetku v restitucích silně souvisí s vyšší podporou reformu, trhu a demokracie. Pokud jde o kupónovou privatizaci, její účastníci byli více nakloněni ekonomické reformě než ti, kdo se jí neúčastnili. Mezi nimi byli ovšem pro reformu spíše ti, kdo si získané akcie podrželi než ti, kdo je prodali bezprostředně po jejich získání. Z porovnání pracovníků zaměstnaných v organizacích různých vlastnických typů zjišťujeme slabou tendenci pracovníků privatizovaných firem být proti reformě, avšak silný sklon podnikatelů a samostatných k její podpoře. Výsledky potvrzují hypotézu, že určitý způsob reformního programu může mít významný vliv na postoje občanů, včetně jejich ochoty podporovat reformy a jejich důvěry v trh a demokracii. (Vychází v angličtině.)

Duch Milтона Friedmana*

Disidentské poznámky k nové sociální ortodoxii

DON KALB**

Utrecht University, Nizozemsko

The Ghost of Milton Friedman

Dissident remarks on the New Social Orthodoxy

Abstract: There is a new orthodoxy in social thought which claims that a) organised solidarity is undermined within national welfare states by individualism and b) globalisation undermines the social policy capacity of welfare states from without. I argue that this orthodoxy is based on untenable, 'thick' and teleological versions of modernisation theory. These versions assume that the family and the local community have been fully replaced by the national state and its associated individualism, and that the earlier solidarity functions of the classical welfare state are now fully dislodged by globalisation. Instead of proclaiming the wholesale substitution of one social regime (and scale of social organisation) with another, it is argued we could better study their continuous, though steadily restructured, intersection. If we do so, and we focus on the empirical interfaces of the household, the local community, the national state, and the world system, we arrive at different and less politically hopeless conclusions concerning the state of organised solidarity. Some such conclusions are drawn here.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 23-35)

Uplynulo již více než dvacet let od doby, kdy Milton Friedman a jeho chicagská škola nabídkově orientovaných ekonomů zahájili své vítězné tažení světem, napadající neefektivnost jednání sociálního státu a rigiditu obšírné administrativní hierarchie a systému redistribuce. Jejich program se stal ústředním organizačním principem konzervativního odporu Thatcherové, Reagana, Pinocheta a jiných, méně radikálních kritiků poválečných sociálně občanských aliancí (stejně jako východoevropských zastánců šokové léčby). V té době však byli ekonomové na univerzitách téměř jediní, kteří se nadchli pro slogany typu Thacherové: „Neexistuje nic takového jako společnost“. Avšak v dnešní době, kdy načas vymizely radikálnější protřžní impulsy, přicházejí ke slovu hlasy z jiných oborů sociálních věd. Sociologové různého zaměření reagovali na globalizující a individualizující tendence zdůrazňované protřžními ideology zcela paradoxním až zvráceným způsobem, nyní však sami přispívají svou vlastní kritikou sociálního státu. Někteří však

*) Chtěl bych poděkovat holandské Nadaci Nielse Stensena a Ústavu věd o člověku ve Vídni za poskytnutí příležitosti pracovat na některých tématech zde zpracovaných. Tento příspěvek byl přednesen na konferencích ve Vratislavi a Essexu, za což děkuji Lezsku Koczanowiczovi a Bartu van Steenbergenu. Těžil jsem z poznámek Jacka Burgerse, Nico Wilterdinka, Barta van Steenbergena, Richarda Staringa, Marco van der Landa a Klause Nellena, kteří mne přiměli k napsání kritiky na úterní přednášky na IWM „Hranice solidarity“, vedené Christophem Sachsem.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Don Kalb, Utrecht University, Department of General Social Sciences, Heidelberglaan 2, PO box 80.140, NL-3508 TC Utrecht, The Netherlands, e-mail kalb@iwm.univie.ac.at

pochybují o tom, že poválečný sociální svazek již minul, přestože jistě neprosazují systematický individualismus spojený s neregulovanou tržní společností.

Tyto kritiky ze strany sociálních věd kombinují dva základní principy argumentace: první vychází z toho, že veřejná podpora pro udržení solidarity v širokém měřítku je nevyhnutelně podkopána současným procesem individualizace a kulturní fragmentace; druhý princip předpokládá, že globalizace nutně vede k rostoucí nerovnosti ve vyspělých zemích a odstraňuje schopnost sociálních států politicky odpovědět na tyto nežádoucí trendy.

Je ironií, že právě v okamžiku, kdy se zdálo, že nadšení pro nabídkovou stranu ekonomie a neomezenou tržní regulaci uhasíná [viz např. Krugman 1966, Congdon 1997], začaly sociální vědy veřejně podporovat program politického ústupu, který, zatímco otevíral prostor mnohem méně nepřijemné rétorice, se nicméně nesl ve stejném, obecném duchu. Tento program byl předkládán buď v masce optimistického liberalismu s neoklasickou podporou,¹ anebo častěji ve formě komunitariánstvím inspirované kritiky moderního sociálního státu a s ním spojeného „nezastíraného“ individualismu, který prosazoval minimální péči [Etzioni 1995, Glazer 1988]. Tato vize také v současnosti sytí nejrozsáhleji podporovaný politický program v Evropě: nepřiliš nadšené akceptování historické nevyhnutelnosti politického ústupu. Ze všech praktických důvodů se zdá, že globalizace a individualizace připravují cestu nové ortodoxii. Tato nová ortodoxie evidentně dovoluje politické třídě dosáhnout všech svazků a kompromisů, které potřebuje, naproti tomu sociologům pomáhá získat zpět část vlivu, ztraceného ve prospěch přívrženců neregulovaného trhu.

Není nutné popírat adekvátnost a relevantnost slabších verzí této nové ortodoxie. Ty totiž ukazují na osvobozující a diferenciací posuny ve vyspělých sociálních státech během poslední generace a následně volají po patřičných adaptacích v režimu sociální politiky, stejně jako ve vztazích mezi místní, národní a nadnárodní kontrolou. Já jsem však přesvědčen, že existuje pádný důvod k vážným pochybám o základních premisách nové ortodoxie. Tvrdím, že individualizace ani globalizace nejsou tak nepochybnými a svrchovanými sociálními silami, za jaké jsou často označovány; že nevedou nutně k důsledkům, za jaké se činí odpovědnými, včetně oslabování organizované solidarity; a že rozhodně potřebujeme nové koncepty a způsoby náhledu na základní sociální procesy podporující soudobé sociální změny v západních společnostech, včetně průvodní politické praxe.

1. Individualismus versus solidarita? Nebo otázka komunity?

Po nových způsobech myšlení je voláno zejména představiteli nové ortodoxie v souvislosti s párovými koncepty solidarity a individualismu. Problém je však v tom, že se tyto koncepty chápou vesměs jako bipolární, kdy se oba póly navzájem vylučují – individualismus brání solidaritě a naopak. Nová ortodoxie vychází z teorie modernizace devatenáctého století a přináší s sebou všechny „zhoubné postuláty“ s ní spojené [Tilly 1984].

¹) Někdy inspirovanou pracemi autorů, jako je Ulrich Beck [1986], a časopisu *Theory, Culture, and Society*.

Článek Christopha Sachsse [1997]² je dobrým příkladem. Může být považován za více méně reprezentativní pro novou ortodoxii jako celek.

Stejně jako ostatní myslitelé, trvá Sachsse na tom, že individualizace napomáhá erozi veřejné základny organizované solidarity v pokrokových sociálních státech. Já však nevidím nic zavádějícího na široce empirické a dostatečně popsané představě růstu osobních svobod během poslední generace (pokud nezapomínáme, že byly vždy pro některé větší než pro jiné a rozvíjely se v určitých doménách více než v jiných). Problémy však nastaly, když se koncepty individualizace staly osnovou klasického modernizačního paradigmatu jako v Tönniesově projektu *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Za prvé se tehdy individualismus dostává do ontologické opozice vůči solidaritě a za druhé solidarita, jako základní organizující princip lidské společnosti, je považována za nástroj rozšiřování individualistických způsobů sociální organizace, lidského života a způsobu myšlení, jak je shrnuto v klasické charakteristice moderní občanské existence jako mentálního stavu hyperindividuální anatomie Louise Wirtha [1938].

Sachsse, který sleduje tento postup, a proto musí dojít k závěru, že všechny formy solidarity v moderních společnostech jsou odsouzeny k zániku. Předpokladem solidarity, jak vskutku explicitně argumentuje, jsou malé, homogenní komunity a rodiny a nemůže být vyžadována po byrokratickém státě, složeném z vysoce heterogenní populace. V souvislosti s tím, jak rodina a komunita ztrácejí svůj uzavřený charakter tradičních společností ve prospěch moderně organizovaných společností, se legitimní základna pro solidariitu, která je „...podmínkou toho, že pluralita vystupuje jako jednota“, nevyhnutelně vytrácí. V souladu se zásadami tradiční modernizační teorie Sachsse podotýká, že formy solidarity vyžadují od jednotlivců, aby „...nejednali ve svém soukromém zájmu, přinejmenším v určité časové periodě“, a že solidarita je nutně podmíněna „...sdílenými normami a hodnotami a široce shodnými materiálními životními podmínkami“. „Solidarita a komunita“, uzavírá Sachsse, „jsou neoddělitelně propojeny.“ Jestliže vymizí organická komunita, altruismus jako způsob myšlení se začne vytrácet a s ním i ochota podporovat jakýkoliv „umělý“, široký a závazný systém organizované solidarity.

Jedná se o základní argument, který vylučuje otevřenější a dynamičtější způsoby náhledu na sociální život. Rodiny, primární vztahy a komunity byly vždy a všude strukturovány širší závislostí na výměně, vybírání poplatků, na zákonu a administrativě. Chování jednotlivců je vždy vsazeno do rámce úzké sítě domácností, rodin a přátel a tyto primární struktury jsou naopak vždy sladěny a formovány silami státu a ekonomiky. V rámci tohoto komplexu a dynamické struktury dochází k neustálému vyjednávání o syntézách mezi individuálními svobodami a solidárními povinnostmi jednotlivců, jak ukazují výsledky výzkumu prováděného na rodinách a domácnostech. Sachsse, jako tolik autorů píšících o individualizaci a sociálním státě, se podepisuje pod naivní a zjevně romantické názory na tradiční rodinu a venkovskou nebo řemeslnickou komunitu jako na uzavřený svět vzájemné pomoci a družnosti, názory, které byly bohatě falzifikovány antropologickým a historickým výzkumem. Místo abychom postulovali všeobecné potlačení malé, solidární a důvěrné sociální jednotky širokým, individualistickým a anonymním moderním sociálním prostorem, máme raději studovat rozvíjející se principy jejich

²) Sachsseho stať byla původně přednesena jako „úterní přednáška“ na IWM a objevila se v [Sachsse 1997].

průsečíků.³ Právě zde vytane znovu na mysli otázka politiky, jak správně poukázal Ira Katznelson [1988]. Průsečík mezi domácností/rodinou, státem a ekonomikou je historickým ohniskem lidského zájmu, politické mobilizace a formální regulace, doslova vitální aréna politiky, která je jednoduše vymezena tezemi o individualizaci v jejich silné podobě.⁴

Při studiu formulací Christopa Sachsse se pozastavíme nad tím, zda by sociální a historické podmínky solidarity mohly být viděny jako daný stav. Antropologické a historické zkoumání komunit ukázalo, že místo podmínek, která jednoduše vládou mezi lidmi, to může být lépe chápáno spíše jako dynamický nárok mezi soubory lidí, který se může nebo nemusí uskutečnit, a to v závislosti na povaze vazeb a mocenských vztazích i jejich vzájemného poměru.⁵ Další otázka je, zda takto koncipovaná komunita nutně předchází solidaritu nebo zda může příčinný vztah fungovat jiným způsobem. Studie venkovských komunit, třídních a národních formací tak často podtrhly skutečnost, že společné rysy a sdílené hodnoty nejsou nikdy jednoduše dány. Naproti tomu historicky mají často tendenci být výsledkem kolektivní činnosti orientované na zájmy, a to buď elit, nebo širší veřejnosti nebo obou.⁶ Toto vede k protikladnému závěru o organizované solidaritě a komunitě: organizovaná solidarita vždy dokazovala vysoce efektivní, ačkoli ne nevyhnutelně příjemné, prostředky k formování a reprodukci kterékoliv komunity.

Dochází k systematickému podceňování síly lidského jednání a politické vůle (za jistých podmínek a v rámci určitých limitů) ve vytváření obecnějších identit v současných teoriích o individualizaci a kulturní fragmentaci. Zatímco autoři v rámci nové ortodoxie ochotně nadsazují celistvost „tradičních“ identit, jsou *a priori* předurčení k nezdaru, co se týče uskutečnitelnosti občanských identit v moderních společnostech. Zejména nesmyslně se jeví občas dramatizovaný stupeň migrace, mobility, násilí, vykořisťování a marginalizace v „předmoderních“ dobách. Koherentní tradiční identita, jejíž vizi prezentuje nová ortodoxie, je historickou výjimkou, kterou je možno nalézt spíše v poklidném, malém městě buržoazní Nové Anglie kolem roku 1830 než v mnohonárodnostních, časně moderních Antverpách, Sarajevu devatenáctého století nebo četných protoindustriálních regionech Evropy mezi lety 1700 a 1950 od Alp, přes Brabant, až po sever Skandinávie.

Nakonec moje polemika se Sachssem (a s převážnou částí nové ortodoxie) dospívá k jeho nekritickému přijetí holistického názoru na komunitu i kulturu, který se navrácí zpět k Herderovi a německým romantickým tradicím. Jako mnoho dnešních antropologů mám tendenci přemýšlet v termínech „skromného“, méně hřejivého, skeptičtějšího a instrumentálního pojetí komunity. Ať už to Sachsse zamýšlel nebo ne, jeho komunita pracuje jako primordiální hnízdo, chránící čerstvě narozená ptáčata svým teplem a plně reprodukcí predispozice druhu. Je neadekvátní pro popis fungování reálné „tradiční

³) K dispozici je množství výzkumů této problematiky. Udávám pouze obecné odkazy [Anderson 1980; Anderson, Bechhofer a Gershuny 1994; Tilly a Scottová 1978; Coontzová 1988, 1992; Seccombe 1992, 1993] a dvě podnětné případové studie [Harevenová 1982, Kalb 1997].

⁴) Průsečíku státu, ekonomie a rodiny věnuje mnoho pozornosti časopis *Social Policy*.

⁵) Nejpodnětnější jsou zde práce o antropologii uvažované politické ekonomii [Carbonella 1996, Rebel 1996, Sider 1986].

⁶) Dokonce autor tak se zajímající o kontinuitu imaginárních komunit, jako Anthony Smith je připraven připustit jak moc [Smith 1995, Gellner 1983, Hobsbawm 1990]; o formování třídy viz dále [Hanagan 1981, Kalb 1997].

munity“ a nepomáhá zachytit reálně existující pocity sounáležitosti a identifikace v moderních městských společnostech.

Měli bychom si dát pozor, abychom nebrali představy o komunitě tak, jak se předkládají. A také bychom měli zabránit volbě mezi vizí člověka jako kulturně založeného nebo anomického jednotlivce. Mezi těmito extrémními představami existuje ještě celý empirický svět. Komunity, stejně jako lidé, kteří je vytvářejí, jsou vždy v pohybu, rozdělené, bojující; skupiny a jednotlivci je ustavičně opouštějí i jsou mobilizovány k jejich ovládnutí. Z tohoto důvodu se koncepce komunity stala v sociální analýze jakousi obsesí.

Tuto část bych chtěl uzavřít dvěma empirickými pozorováními. Za prvé je demografický problém teorie individualizace často špatně chápán. Podporuje názor, že nejjasnější empirickou oporou postupující individualizace je rostoucí počet malých a jednočlenných domácností v západních zemích. Výskyt takovýchto domácností nelze zpochybnit, ale skladbu a význam tohoto faktu jistě ano. Empirický důkaz nepodporuje tvrzení, že právě toto může být označováno za „individualizaci samu o sobě“, individualismus jako chtěný a oblíbený způsob myšlení. Při podrobnějším zkoumání dojdeme ke zjištění, že přibližně polovina jednočlenných domácností je tvořena staršími osobami, jejichž partneři zemřeli. Toto může být těžko měřítkem individuálního osvobození. Většina ze zbývajících poloviny sestává z mladých lidí, kteří hledají partnera, ale z důvodů spojených s prací a bydlením nebyli dosud úspěšní ve vytvoření konsolidované dvoučlenné domácnosti. Toto se vztahuje ke stále čtenějšímu pozdnímu momentu, ve kterém nováčci na trhu práce a bydlení mají příležitost získat stabilní pozici, a to souvisí s neochotou žen vzdát se práce a vzdělání a akceptovat podřízenou pozici mužských protějšků. Z těchto demografických poznatků nelze usuzovat, že jsme vstoupili do fáze hyperindividualismu, ve které zájem o ostatní – kromě forem konzumních aktů – mizí.

Za druhé, tato situace pomáhá vysvětlit, proč – na rozdíl od očekávání nové ortodoxie – sociální stát se svým rozsáhlým systémem přerozdělování zůstává tak široce podporován občanskou většinou, a to jak v západní, tak východní Evropě.⁷ Tato většina zřejmě chápe, že bez všeobecné a solidární infrastruktury a bez náležité regulace by proces zvyšující se marketizace odstranil podmínky, za kterých je možno rozumně vyvažovat konfliktní tlak zaměstnání, domácnosti a přežití. Neboť pokud existuje (ve slabém pojetí), individualizace potřebuje sociální stát, jestliže se jeho uvolňující aspekty nemají zvrhnout ve svůj protiklad. Kontinuální podpora potvrzená volbami signalizuje, že tomuto základnímu faktu je věnována široká pozornost, spíše než obavám ze změn mezi privilegovanými vrstvami, které v tom spatřují neoliberalové.

2. Globalizace versus sociální stát? Je solidární politika ještě možná?

Nová ortodoxie týkající se sociálního státu předpokládá, že solidarita je zevnitř erodována individualizací a fragmentací a simultánně z vnějšku oslabována ekonomickou globalizací. A právě tak jako individualizace je chápána jako dlouhodobý, přirozený vývoj, je rovněž globalizace viděna jako lineární a autonomní proces bez subjektů.

Nehledě na jeho konečnou podobu, jsou s tímto pohledem spojeny nejméně tři vážné problémy. Za prvé je zde globalizace opět brána „en bloc“ (Tilly) jako nediferencovaný fenomén. Druhý problém se týká předpokladu, že tento proces nemá žádné aktéry a je zcela vytlačen z jakékoliv formy veřejného působení. A za třetí, opět v analogii s in-

⁷) Viz např. [Fergcová 1996].

dividualizací a rodinou/komunitou není zde žádné zhodnocení střetu a souhry, restrukturační funkčního rozdělení mezi sociální instituce, jako je národní stát a světová ekonomika v průběhu času, je zde vyjádřen pouze názor na výslednou převahu. Stejně jako problém individualizace a solidarity, jsou globalizace a sociální stát viděny jako proces s nulovým výsledkem. Zatímco individualizace ničí politickou vůli pro solidaritu, ekonomická globalizace musí zahubit nutnou politickou kapacitu.

Nová ortodoxie předpokládá, že doba autonomie sociálního státu vycházela ze širokého národního charakteru ekonomiky dané doby. Avšak národní ekonomická autonomie nikdy neexistovala, ani ve dvacátém století, ani předtím, jak nám ukazují studie o světovém systému a mezinárodní politické ekonomii. Fakta navíc naprosto nepodporují názor, že míra otevřenosti a integrace trhu pokročilých rozvinutých národních ekonomik by se náhle stala subjektem hluboké kvalitativní změny. Naproti tomu nám však ukazují, že jsme pouze na začátku v procesu přibližování k otevřenosti ekonomik, která byla před první světovou válkou. Takto je zdůrazněn fakt, že vzestup sociálních států historicky koincidoval se stupněm ekonomické internacionalizace, který se minimálně rovná stupni prokázanému v dnešních dnech [Bairoch 1996; Bairoch a Kozul-Wright 1996; Hirst a Thompson 1996; Hirst 1996; Kalb et al. 1997]. Toto je silný argument proti koncepcím nulového výsledku.

Podle většiny relevantních indikátorů nevystupuje současné období v historii jako unikátně globalizující perioda. Ekonomové, kteří brání tento idol, by se měli zapsat do povinného kursu dějin ekonomie. Jejich paměť je příliš krátká. V letech 1950-1973, neoddiskutovatelně zlaté době sociálního státu, se světový obchod jako podíl světové výroby zvyšoval s průměrným ročním přírůstkem 9,4 % po celé čtvrtstoletí [Ruigrok a van Tulder 1995]. Tato úroveň zásadně poklesla v sedmdesátých letech a znovu byla dosažena v roce 1994. Ekonomové a politici mají sklon být pyšní na tento fakt, ale v současnosti neexistuje žádná předpověď, která by zaručila, že stav bude udržen i v následujícím čtvrtstoletí. Růst světového obchodu nemá nevyhnutně limitující vliv na uspořádání sociálního státu a naopak.

Často se tvrdí, že současné podmínky světového obchodu nemohou být srovnávány se situací před sedmdesátými lety. Panuje názor, že od té doby vzestup asijských tygrů a dalších zemí s nízkými mzdami znovu podnítil ostré soupeření ve mzdách mezi Západem a těmito novými příchozími [viz např. Wood 1994]. Avšak – v závislosti na výpočtu – má dovoz ze třetího světa a nově industrializovaných zemí hodnotu někde mezi 3 a 20 % z celkového dovozu do vyspělých sociálních států. Převážná část obchodu, nějakých 75 %, se odehrává mezi rozvinutými zeměmi, a s výjimkou USA dokonce v rámci regionálních bloků [Bairoch 1996, Hirst 1996]. Navíc exportní tygři s rozsáhlým přebytkem své platební bilance jsou stále nuceni zhodnocovat svou měnu. V souvislosti s tím se úroveň mezd např. v Jižní Koreji rapidně blíží úrovni ve Velké Británii. Naše mzdy a natož naše výhody „jsou stanoveny v Pekingu“ (Richard Freeman). Import ze zemí s nízkou mzdovou úrovní není argumentem ani pro protekcionismus, ani mzdové restriktce nebo ústup sociálního státu v rozvinutých zemích.

Argument podporující globalizaci je často založen na pozoruhodné expanzi přímých zahraničních investic od roku 1980. Ty opravdu rostly 3,5krát rychleji než obchod se zbožím. Toto je signifikantní, obzvláště když se podíváme na země, ze kterých kapitál přichází. Nemůže to ale vést k argumentu, že rozvinutý svět prožívá bezprecedentní kapitálový rozlet. Znovu zdůrazňuji, že převážná část přímých zahraničních investic zůstává

uvnitř rozvinutých zemí. Jen 25 % z nich jde do rozvojových nebo nově industrializovaných zemí, z nichž Čína je zdaleka největším příjemcem. Kapitál, který směřuje do Číny, pochází převážně z Japonska a od čínských emigrantů. Paul Hirst uvádí, že západní kapitál dělá chybu, jestliže hledá oblasti nízkých mezd [Hirst 1996]. Historický výzkum navíc ukázal, že současný objem přímých zahraničních investic je víceméně shodný s úrovní před první světovou válkou [Bairoch 1996].

Obchod a přímé zahraniční investice mohou podpořit závěr, že široká solidarita, organizovaná rozvinutými sociálními státy, se stává neudržitelnou. Místo „reálné“ globalizace, termínu naznačujícímu, že svět se stává jediným obrovským ekonomickým hřištěm, modely internacionalizace obchodu a expanze přímých zahraničních investic ve skutečnosti ukazují něco jiného. O co ve světě obchodu zjevně jde, je regionální seskupování a specializace [Ruigrok a van Tulder 1995]. Obojí, obchod i přímé investice zůstávají z valné části v hranicích širších regionálních ekonomických zón EU, NAFTA a ASEAN. Místo globalizace *tout court* však indikují rostoucí integraci velkých světových regionů. To znamená, že všeobecný blahobyt evropských zemí a jednotlivé kultury trhu práce Evropy nemusí být neustále přehodnocovány ve světle východoasijských nebo amerických zkušeností. Světové regiony mají podstatnou míru volby.

Avšak globalizace je absolutně adekvátní termín pro popis současných finančních trhů, obzvláště měnových. To není přirozený vývoj. Je to výsledek série odpovědí na krizi Bretton Woodského systému od začátku sedmdesátých let: jedná se o deregulaci finančních trhů v New Yorku a Londýně v osmdesátých letech následované stejným krokem v ostatních finančních centrech a o zrušení národních regulací vývozu měny⁸ (další důležitou reakcí bylo vytvoření EMS následované Evropskou unií a navrhovaným ECU). Jak to působilo na moderní sociální státy? Argument, že zde stát ztrácí řídicí moc, je odůvodněným. V Bretton Woodském systému existovaly plovoucí směnné hodnoty měn a jedině dolar byl napojen na hodnotu zlata. Možnost národních bank manipulovat hodnotou měny byla po pádu dohody z Bretton Woods ztracena. Hodnota měn byla nyní vydána na milost globálním trhům, operujícím mezitím s dobře známým, ale ještě nepředstavitelným objemem jednoho triliónu dolarů denně. George Soros ukázal, že žádná národní banka, dokonce ani Bank of England, podporovaná Bundesbankou, není schopna ubránit svou měnu, jestliže ji trhy negativně ocení. Připomínám nedávný případ Malajsie, kde individuální ekonomika nebyla schopna zavést bariéry finančního toku, jestliže byl již započat.

Avšak implikuje to, že organizovaná solidarita není již déle životaschopná? Ne zcela. Znamená to, že sociální státy musí udržet víceméně zdravý rozpočet, že mechanismus výhod musí být používán konzervativně, že musí být aplikovány zákony tvrdé měny, že platební bilance musí odrážet hodnotu měny atd. To vše může být méně příjemné, stejně jako jsou méně uspokojující ostatní předsudky trhu s cennými papíry, ale to nevede k závěru, že by měly být sociální výhody zkráceny nebo že vyšší úroveň sociálních jistot v jednom státě se musí přizpůsobit nižší úrovni ostatních [Hirst 1996, Kalb et al. 1997]. Sociální dumping není finančními trhy vynucován, ale mnohé může napovědět, když právě ony začnou být nespokojeny s finančními indikátory země.

⁸) Pro teoreticky a historicky poučené zpracování viz [Arrighi 1994].

3. Možnosti financování versus rovnost. Otázka politiky

Termíny individualizace a globalizace, pokud jsou použity v oslabeném významu, popisují rozporné aspekty současných sociálních posunů, ale jsou nám jen málo nápomocné, když dojde na vysvětlování ústředních rysů a kauzálních mechanismů celé epochy. Nesou na sobě nevymazatelnou známku úsilí devatenáctého století vytvořit sociální vědy a oddělit je od ekonomie: v širokém měřítku došlo k opominutí vlivu politiky a veřejnosti. Při zobrazování zákona podobnému bezsubjektivnímu přesunu od jednoho pólu sociálního rozvoje k druhému nás často zanechávají v paralyzující a ne nezbytné situaci s nulovým výsledkem. Tato mapa je špatným průvodcem pro orientaci i jednání v rychle se měnícím světě.

Co se v této diskusi jeví jako opakovaně jasné zjištění, je, jak jsou sociologové omezeni svým zaujetím národní úrovně. Přestože tak snadno postulovali myšlenky o globalizaci a individualizaci, poskytují nám nakonec jen velmi zklamáníhodný pohled na to, co se ve skutečnosti děje jak v mikrosféře domácností a sociálních sítí, tak na mezinárodní úrovni ve světovém měřítku. Pochopitelně dospívali obtížně k závěrům, jak mohou být tyto sféry propojeny a jak může struktura sociálního státu ovlivňovat jejich vazby. Dle mého názoru by mělo alternativní porozumění a méně ústupový politický program začít právě těmito otázkami.

Snad jen s výjimkou finančních trhů je globalizace zavádějící termín pro popis procesu transnacionální restrukturalizace, kterou je možno lépe definovat kombinací pojmů financovatelnosti a regionalizace. Podrobnější pohled na mezinárodní trh a investiční tok nám prozradí, že jsme svědky zániku světa ovládaného americkým kapitálem a vzniku multipolárního světového systému, ve kterém se Evropa a Japonsko staly hlavními mocenskými centry a ovlivňují se navzájem [Bairoch 1996]. Spíše než pouhá akcelerace mezinárodních investičních toků je důležité jejich odlišné složení a původ. Jak jsme navíc viděli, hlavní podíl těchto transakcí zůstává v „domácích“ regionech. Toto je základ pro dnešní úspěchy v regionální integraci v Evropě, Asii i Americe.

Když jsou regionální uskupení propojena na vrcholné finanční, technologické, obchodní a politické úrovni, vykazují současně vzájemné soutěžení a rivalitu. Na jedné straně vytvořili čelní představitelé těchto zemí uskupení G7 a pokračují rovněž ve spolupráci v rámci OSN, MMF a Světové banky. Zároveň ale budují a rozšiřují své regionální aliance (EU, ASEAN, NAFTA). Tím se stává nový nadnárodní systém nestabilní konfigurací udržované regionální integrace, zesilujícího se soupeření mezi světovými regiony a stále komplexnějšího úsilí v globální koordinaci vznikajících konfliktů.

Ve významné a podnětné studii nabídl Giovanni Arrighi myšlenku, že od svého vzniku v šestnáctém století byl světový systém opakovaně svědkem vzestupů a pádů dominujících mocností, jako se později dělo s USA.⁹⁾ Jeho dlouhodobý rámec je poučný. Dovoluje vyzvednout „pravidelné“ rysy naší „nové“ mezinárodní situace. Ukázal, jak byly po období stabilní hegemonie jinde napodobeny a zlepšeny technologie (politická, vojenská, ekonomická atd.) jednotlivých hegemonů (Nizozemí, Anglie, USA), a tak vyvolávaly prudkou rivalitu a soutěžení na trzích, takže nakonec destabilizovaly systém ve velkém měřítku a nastolovaly přechodné období mezinárodní nestability spojené s urychlením rozsáhlých sociálních a technologických změn.

⁹⁾ [Arrighi 1994]; o financovatelnosti viz dále [Philips 1994].

Arrighi zdůrazňuje, že jádrem každého z těchto přechodných období byla financovatelnost dřívějšího majetku. To umožňovalo přesun investic a zdrojů z devalvovaných regionů a aktivit do profitujících oblastí, proces, který byl často popisován v užších ekonomických aspektech jako „tvořivá destrukce“. Arrighi mocně argumentuje, že svět momentálně prodělává právě takovou fázi financovatelnosti, způsobenou a zesilovanou silící konkurencí. Doprovodné úsilí regionálních formací by mělo být považováno za komplikovaný způsob vedoucí k růstu finančních i obchodních toků a vyjednání podmínek, za kterých mohou být tyto toky převedeny na vnitřní rozvoj regionu.

Financovatelnost a nadnárodní restrukturalizace historicky nejen podnítila zvýšenou rivalitu mezi teritoriálními silami a světovými regiony, ale také způsobila zintenzívnění soutěže mezi jednotkami a aktéry těchto teritorií. Současně s tím, jak dochází k restrukturalizaci národního důchodu, zisků společností a příjmů rodin, je nutno hledat nové způsoby jejich reprodukce, což se navíc odehrává v nepředvídatelných a nejistých podmínkách. Toto vystupňované soutěžení přispívá samo o sobě k všeobecné akceleraci vývoje sociálních změn, ke zvýšenému zájmu o financování a k prohlubování sociální nerovnosti mezi jednotkami.

Bohatě popsané změny ve světě obchodu a rozsáhlé byrokracie od začátku osmdesátých let jsou nejlépe dokumentovanou ilustrací tohoto procesu. Turbulence na mezinárodní scéně donutila podniky (a později státy) zavést novou prostorovou dělbu práce, postfordistické formy produkce, outsourcing, aplikaci informačních technologií a telekomunikací, zvýšit úsilí ve výzkumu a rozvoji, strategické aliance a fúze. Toto jsou odpovědi na zvyšování kompetitivnosti, předvídatelnosti a turbulence trhů. Podnikové hierarchie byly rozbity na malé, samostatné obchodní jednotky, zaměstnávající dobře placené a vysoce schopné kádry. Vedoucí pracovníci, chápající nástroje restrukturalizačních strategií, měli šanci si garantovat ještě větší výdělků, a finanční trhy se stále více zapojovaly, aby jim poskytly potřebný kapitál.

V tomto procesu došlo k vývoji vysoké míry nezaměstnanosti méně odborných výrobních dělníků, stejně jako ve vrstvě starších a méně kvalifikovaných úředníků a manažerů. Po nově příchodích na trh práce byla požadována stále lepší doporučení, přestože byli nuceni flexibilně přijímat proměnlivá zaměstnání, a cesta k získání lepší a stabilní práce byla dlouhá. Většina z nich se nikdy nedostala na úroveň funkcí, pro které měli vzdělání, a museli se naučit počítat s pouhou možností dočasné práce, pokud ne přímo s jejím permanentním hledáním. Nezaměstnanost a pomalý růst zvyšovaly výběrové požadavky zaměstnavatelů a snižovaly šance pro všechny kromě těch nejlepších. Tím byly okrajové skupiny s nižší odborností z trhu práce vyloučeny a znovu poznávaly v rozvinutých sociálních státech bídu.

Toto je moje stanovisko: každodenní vliv nových marginalizujících, vylučujících, vyvlastňujících a fragmentujících sil, který se tvoří v úrovni světového systému, je silně zprostředkovaný vlastními institucionálními kapacitami a tradicemi sociálních států, včetně politické vůle jejich občanů. Toto je okamžik návratu potlačeného: solidární politiky vzdálené tomu, aby byla prohlášena za přežitou díky globalizaci a individualizaci, která se stala klíčovým přínosem při zplnomocňování občanů, rodin a komunit tváří v tvář nestálým silám globální restrukturalizace. Nedávná vítězství levice ve Francii a Anglii a její pokračující přítomnost v jiných vládách podtrhuje široké veřejné uvědomění si tohoto faktu.

Podívejme se nejprve na nerovnost. Zatímco síly globální restrukturalizace jsou v mnoha zemích podobné, můžeme ukázat, že výsledky vyjádřené pomocí nerovnosti příjmů se signifikantně liší, což však není ve vztahu k rozdílu v otevřenosti ke světové ekonomice. Naopak: více otevřené, malé národy jsou úspěšnější ve využívání rovnosti než ekonomicky nezávislé, větší státy. Rozsáhlý výzkum ukázal, že tyto výsledky závisí na politické a institucionální intervenci. Dlouhodobý západní trend k vyrovnání příjmů mezi jednotlivými třídami se zastavil, či dokonce převrátil v rámci celé OECD (pouze s malými výjimkami). Ale tam, kde sociální stát vytyčil univerzální opatření sociálního zabezpečení (v protikladu k systémům privatizovaného pojištění), vysokou minimální sociální úroveň, progresivní daňový systém a centralizované smluvní struktury pro zaměstnavatele a zaměstnance, výsledky vykazovaly mnohem menší nerovnost než ve státech jako Nový Zéland, Velká Británie nebo USA, kde takovéto instituce neexistují nebo správně nefungují [Atkinson, Rainwater a Smeeding 1995; Hartog 1996; Kalb et al. 1997; Wilterdink 1995].

Často je zastáván názor, že v současnosti existuje nevyhnutelná souvislost mezi růstem práce a rovností. Některé země, jako je USA nebo Velká Británie, preferují snižování mezd a sociálních standardů za účelem vytvoření dodatečných, nízkě ohodnocených pracovních míst, čímž znovu zavádějí kategorii pracující chudiny. Státy jako Německo si naproti tomu udržují své preference sociální rovnosti údajně na účet zvyšování počtu pracovních míst. Nedávný výzkum OECD však nepodpořil všeobecnou hypotézu, že větší mzdová nerovnost produkuje více pracovních míst [*Employment...* 1996]. Nizozemí a Švédsko je toho dokladem. Zatímco je udržována standardní úroveň, přehodnocují tyto země zákony pracovního trhu a širšího institucionálního ovzduší. Tím realizují velmi uspokojivý růst pracovních míst.

Současné síly globální restrukturalizace nutně vyžadují vytvoření nových forem aktivní sociální politiky zaměřené na mezičlanky mezi individuálním člověkem, rodinou a pracovním trhem. Tyto formy intervence by měly kromě pasivního udržení příjmu zabezpečovat alespoň tyto dvě věci: pomoci zvyšujícímu se počtu domácností se dvěma příjmy sladit práci s rodinou poskytnutím flexibilní denní péče za nízkou cenu; a dále poskytnout přístupnou a dobře zabezpečenou veřejnou infrastrukturu pro celoživotní vzdělávání a trvalou rekvalifikaci.¹⁰ Tyto podmínky nebyly vždy řádně organizovány trhem samotným. Rodiny zcela nevymizely, jak se obávali teoretikové modernizace. Mikroformy solidarity a podpůrná síť, jako jsou rodiny a přátelé, se staly esenciální pro lidi, kteří jsou nuceni se potýkat s nestabilitou a silami vyrazujícími je ze společnosti [MacFate et al. 1995]. Současné sociální státy by se měly důsledně přeorientovat na to, aby napomohly těmto podpůrným sítím v jejich činnosti.

Turbulentní trh a rychlý krok sociálních změn, spojený s globální restrukturalizací, potřebuje místo státu s minimálním sociálním zajištěním univerzální sociální programy. Ty by měly zahrnovat všechny občany a ne pouze chudé, protože riziko podstupuje každý. Je však jasné, že by v první řadě na deprivované skupiny měly být zaměřeny programy pomoci v oblasti základního vzdělání, odborné kvalifikace a možnosti spojení pracovních a domácích povinností. Duncan et al. [1995] předložili zajímavou studii, která ukazuje, že sociální státy poskytující obsáhlejší sociální zajištění jsou mnohem

¹⁰) Viz zvláště Esping Andersenův úvod „After The Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy“ v [Esping Andersen 1996].

úspěšnější v pomoci rodičům s dětmi ohrožených chudobou než rudimentární sociální státy. Zatímco v USA a Kanadě je zhruba 20 % rodin registrováno jako chudých a z toho necelým 15 % se podaří úspěšně se z chudoby vymanit, ve Švédsku a Nizozemí jsou tato čísla 2,7 % a 36 % (resp. dokonce 44 % v Nizozemí). V důsledku toho je v těchto zemích procento chudých rodin, které i po třech letech zůstávají zařazeny do této skupiny, podstatně nižší.

Vedle důležité otázky sociální spravedlnosti je základní politický problém státu s minimálním sociálním zabezpečením tento: nutně potřebuje programy zaměřené na specifické skupiny. Tento fakt je podkladem neustálých veřejných diskusí o tom, které skupiny si tuto podporu zaslouží a které nikoliv. Slabé uspořádání sociální pomoci je proto kontinuální hrozbou základní občanské solidaritě a integraci. Vytváří více etnických a kulturních napětí, než může vyvolat jakýkoliv příliv imigrantů.

V některých historických obdobích, jako byly např. v padesátých a šedesátých letech, byly sociální státy schopné růstu i za podmínek rapidní expanze mezinárodního obchodu a vystavení tržním mechanismům. Historický výzkum dokonce ukazuje, že dobře fungující mezinárodní režimy byly schopny častěji položit základ pro expanzi národní politiky [Arrighi 1994, Murphy 1994]. To podtrhuje fakt, že solidární politika se nezastavila na hranicích současného sociálního státu. EU je toho dokladem. Místo ústupu ze všech oblastí politiky ve jménu globalizace a individualizace je potřebné občanské hnutí, lidová fronta nebo cokoli, co připomíná politikům na celém světě, že by neměli kolektivně vycouvat z daňové oblasti a regulace trhu. Evropská levice by zde měla být mnohem více explicitní a usilovat o vytvoření potřebných aliancí, aby mohla formulovat hlavní otázky, týkající se jak růstu, tak rovnosti. Místo aby se skláněla před finančními kruhy Londýna, musí EU začít organizovat sociální chartu, která bude regulovat pracovní dobu, bezpečnost práce a minimální mzdu, která musí zajistit výběr daní národních států tváří v tvář transnacionálním korporacím. Musí přimět množící se daňové ráje, aby se vzdaly svých parazitických praktik [Martin a Schumann 1996]. A měla by zabránit bankéřům diktovat extrémní a vysoce nezdůvodněné podmínky, jako je stabilizační pakt pro monetární unii.¹¹ Občané zde nejsou proto, aby sloužili svým ekonomikám, stejně jako politikové bankéřům. Zde jsou reprezentovány širší zájmy. Proti nové ortodoxii by měli sociální vědci poukázat na to, že není nutné odepsat politiku a skutečně existující možnosti pro běžné občanství a solidaritu pomocí odkazu na individualizaci a globalizaci. Není žádný vztah s nulovým výsledkem mezi individuí a rodinou/komunitou, ani mezi sociálním státem a nadnárodními režimy. Sociální výzkum má historickou odpovědnost za poskytnutí zbraní slabým, to jest většině současných občanů. Měl by otevřít intelektuální prostor pro demaskování ducha Milтона Friedmana.

Přeložily Klára Hermanová a Simona Perušičová

DON KALB vystudoval historickou antropologii. Působí jako docent sociálních věd na Utrechtské univerzitě v Holandsku. Zabývá se ekonomickým vývojem, otázkami tříd ve vztahu ke globalizaci a lokálním poměrům. Je šéfredaktorem holandského antropologického časopisu Focaal. Naposledy

¹¹) Ekonom Robin Marris podtrhuje bod, že za současnými podmínkami a důrazem na vzdělání není žádná pomoc pro nezaměstnané, pokud je více prorůstová a méně deflační ekonomická politika fakticky postavena mimo zákon. „Míry strany poptávky“ budou pouze vytvářet vytlačování na pracovních trzích [Marris 1996].

publikoval Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands 1850-1950 (Durham and London, Duke University Press 1997).

Literatura

- Anderson, Michael 1980. *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*. London: Macmillan.
- Anderson, Michael, Frank Bechhofer, Jonathan Gershuny (eds.) 1994. *The Social and Political Economy of the Household*. Oxford: Oxford University Press.
- Arrighi, Giovanni 1994. *The Long Twentieth Century*. London: Verso.
- Atkinson, A. B., Lee Rainwater, T. M. Smeeding 1995. „Income Distributions in OECD Countries.“ Paris: OECD.
- Bairoch, Paul 1996. „Globalization Myths and Relities.“ In *States against Markets – The Limits of Globalization*, ed. by R. Boyer. London: Routledge.
- Bairoch, Paul, R. Kozul-Wright 1996. „Globalization Myths: Some Historical Reflections on Integration, Industrialisation and Growth in the World Economy.“ *Unctad Discussion paper* no. 113.
- Beck, Ulrich 1986. *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Carbonella, August 1996. „Reconstructing histories and geographies.“ In *Historical Anthropology: The Unwaged Debate*, ed. by Don Kalb, Herman Tak, Hans Marks. *Focaal, tijdschrift voor antropologie* (special issue) no. 26/27: 156-167.
- Congdon, Tim 1997. „Election excursions VII – Macro-economic policy.“ *Times Literary Supplement*, 18. 4. 1997: 13.
- Coontz, Stephanie 1988. *The Social Origins of Private Life*. London: Verso.
- Coontz, Stephanie 1992. *The Way we Never Were*. New York: Basic Books.
- Duncan, G. et al. 1995. „Poverty and social assistance dynamics in the United States, Canada, and Europe.“ In *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy*. ed. by K. McFate et al. New York: Russel Sage.
- Employment Outlook* 1996. Paris: OECD.
- Esping Andersen, Gösta (ed.) 1996. *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*. London: Sage.
- Etzioni, Amitai 1995. *The Spirit of Community*. New York: Touchstone, Simon and Schuster.
- Ferge, Zsuzsa 1996. „Freiheit und soziale Sicherheit.“ *Transit*, no. 12: 62-81.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Glazer, Nathan 1988. *The Limits of Social Policy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hanagan, Mike 1981. *The Logic of Solidarity Artisans and Industrial Workers in three French Towns, 1871-1914*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Hareven, Tamara 1982. *Family Time and Industrial Time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hartog, Joop 1996. „Dutch Income Inequality in International Perspective.“ Unpublished paper presented at the conference on ‚Globalization and the New Inequality‘, Utrecht University, November 1996.
- Hirst, Paul 1996. „Global market and the possibilities of governance.“ Unpublished paper presented at the conference on ‚Globalization and the New Inequality‘, Utrecht University, November 1996.
- Hirst, Paul, Grahame Thompson 1996. *Globalization in Question*. London: Polity Press.

- Hobsbawm, Eric 1990. *Nations and Nationalism since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalb, Don 1997. *Expanding Class: Power and Everyday Politics in Industrial Communities, The Netherlands 1850-1950*. Durham and London: Duke University Press.
- Kalb, Don, Godfried Engbersen, Bart van Steenbergen, Nico Wilterdink 1997. „The Conundrum of Globalization. Inequality, Marginality, and Policy Imperatives in Advanced Welfare States.“ *Netherlands School for Social and Economic Policy Research*, research paper no. 9.
- Katznelson, Ira 1988. „Reflections on Space and the City.“ In *Power, Culture, and Place*, ed. by John Mollenkopf. New York: Russel Sage Foundation.
- Krugman, Paul 1996. *Pop Internationalism*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MacFate, K. et al. (eds.) 1995. *Poverty, Inequality, and the Future of Social Policy*. New York: Russel Sage.
- Marris, Robin 1996. *How to Save the Underclass*. London: Macmillan.
- Martin, Hans-Peter, Harald Schumann 1996. *Die Globalisierungsfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand*. Hamburg: Rowohlt.
- Murphy, Craig N. 1994. *International Organization and Industrial Change. Global Governance since 1850*. London: Polity Press.
- Philips, Kevin 1994. *Arrogant Capital: Washington, Wall Street, and the Frustration of America*. New York: Little Brown and Co.
- Rebel, Hermann 1996. „Dispossession in the communal memory.“ In *Historical Anthropology: The Unwaged Debate*, ed. by Don Kalb, Herman Tak, Hans Marks. *Focaal, tijdschrift voor antropologie* (special issue) no. 26/27.
- Ruigrok, Wilfried, Marc van Tulder 1995. *The Logic of International Restructuring*. London: Routledge.
- Sachsse, Christoph 1997. „Grenzen der Solidarität“ *Transit*, no. 13.
- Secombe, Wally 1992. *A Millenium of Family Change: Feudalism to Capitalism in Northwestern Europe*. London: Verso.
- Secombe, Wally 1993. *Weathering the Storm: Working Class Families from the Industrial Revolution to the Fertility Decline*. London: Verso.
- Sider, Gerald 1986. *Culture and Class in Anthropology and History. Newfoundland Illustrations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, Anthony 1995. *Nations and Nationalism in a Global Era*. London: Polity Press.
- Tilly, Charles 1984. *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York: Russel Sage Foundation.
- Tilly, Charles, Joan Scott 1978. *Women, Work, and Family*. New York: Basic Books.
- Wilterdink, Nico 1995. „Increasing Income Inequality and Wealth Concentration in the Prosperous Societies of the West.“ *Studies in Comparative International Development* 30: 3-23.
- Wirth, Louis 1938. „Urbanism as a Way of Life.“ *American Journal of Sociology* 44.
- Wood, Adrian 1994. *North-South Trade, Employment, and Inequality*. Oxford: Clarendon Press.

Vývoj vybraných oborů vzdělání z hlediska genderu

MARTIN HÁJEK

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:5

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 86,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Předkládaná práce analyzuje proces feminizace vzdělávacích oborů v poválečném období a zároveň se pokouší vypátrat konsekvence segregace mužů a žen. V první části je pozornost zaměřena na tři typy škol: odborná učiliště, střední odborné školy a vysoké školy. Po stručném popisu vývoje poměru pohlaví v jednotlivých oborech je přistoupeno k takové analýze segregace, která si všímá jen čistých změn v pohlavní struktuře. Výsledkem je zjištění, že – s výjimkou vysokého školství – naprostá většina absolventů těchto škol prošla vzděláním v pohlavně homogenních skupinách a tato vysoká míra segregace se v průběhu let výrazně nezměnila. V druhé části studie jsou analyzovány konsekvence zmíněné segregace. Ukazuje se, že velké skupiny gender-pohlavně konzistentních respondentů, tzn. muži z maskulinních a ženy z femininních oborů se od sebe svými postoji k práci výrazně neliší. Naproti tomu skupina mužů, kteří prošli femininními obory, a skupina žen, které absolvovaly maskulinní obory, vykazují zřetelné rozdíly v adaptační strategii na své minoritní postavení. Muži se snaží povýšit se nad majoritu, získat vedoucí postavení, zatímco ženy spíše tlumí své ambice a ustupují do pozadí. Práce tímto poukazuje na skutečnost, že sociální fenomén genderu je potřeba studovat v jeho partikulárních situacích a neztotožňovat ho s pohlavím.

Sociální práce jako sociální konstrukce

PAVEL NAVRÁTIL*

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Social Work as a Social Construction

Abstract: Some social workers think that their work within the frame of their profession has a permanent and unchangeable character. The conception of the permanent and unchangeable character of social work excludes the theory, values and methodology used from possible discussion and reflexive verification. The orientation towards only one model of values, theory and methods runs the risk of harming clients and in a wider sense risks destabilising social relations. The character of social problems and the way to solve them depends on social, economic, cultural and also political conditions. Continual reflection on these conditions and also one's own ethical, theoretical and methodological position is therefore necessary.

The following text is a polemic on the myth of the unchanging character of social work and it is an attempt to explicate the meaning of social pressures which participate in the formation of character of social work. This text rises from the presupposition that social work is socially constructed. Activity which may be seen in one situation as a helping process and referred to as social work may be understood in another situation, for instance, as abetting a delict.

Sociologický časopis, 1998, Vol 34 (No. 1: 37-50)

Úvod

Mezi některými sociálními pracovníky je rozšířen mýtus, že to, co dělají v rámci výkonu své profese, má *trvalou a neměnitelnou povahu*. Takovýto mýtus spočívá na předpokladu existence sady hodnotových kritérií, pracovních teorií a postupů, které jsou použitelné za všech okolností. Představa trvalé a neměnitelné povahy sociální práce vylučuje užívané teorie, hodnoty a postupy z možné diskuse a jejich reflexivního hodnocení. Fixace na jeden hodnotový a teoretický model a z něho vyvozený soubor metodických postupů v sobě ovšem nese riziko poškozování klientely a v širším slova smyslu i riziko destabilizace společenských poměrů.

Povaha sociálních problémů i způsob jejich možného řešení ovšem souvisí se sociálními, ekonomickými, kulturními i politickými poměry, v nichž se klienti i společnost aktuálně vyskytují [Navrátil 1995]. Permanentní reflexe těchto poměrů, tak i vlastních etických a teoretických východisek a samozřejmě také praktikovaných metodických postupů je nutným předpokladem užití *odpovídajícího* způsobu práce s klientem.

Následující text je polemikou s mýtem o neměnné povaze sociální práce a je pokusem o vysvětlení významu sociálních tlaků, které se podílejí na formování charakteru sociální práce.

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Pavel Navrátil, katedra sociální politiky a sociální práce, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, e-mail navratil@phil.muni.cz

V textu vycházím z předpokladu, že sociální práce je sociálně konstruována a že bez vědomí této souvislosti jí nemůžeme rozumět ani praktikovat. Aktivita, která se v jedněch podmínkách jeví jako pomoc a je nazývána sociální prací, může být chápána v jiných poměrech například jako napomáhání k trestnému činu.

** příklad první*

Za příklad nám může posloužit potrat. Ne všude je potrat chápán jako legitimní prostředek regulace porodnosti a jeho realizace je zakázána zákonem. Sociální pracovník, který by klientku za těchto okolností vedl k jeho uskutečnění, by se dopustil trestného činu. V Číně byl potrat ustanoven jako povinná forma regulace porodnosti.¹ Sociální pracovník, který by za této situace vedl svoji klientku k odmítnutí potratu, by se dopustil trestného činu a byl by sankcionován.

** příklad druhý*

Jiným příkladem je sociální práce s drogově závislými. Je-li kriminalizováno držení drog a pouhé jejich vlastnictví je stíháno zákonem, je sociální práce s drogově závislými vlastně nelegální a obvykle může nastat jen jako alternativa trestu, pro který se může drogově závislý rozhodnout až po odsouzení. V případě, že držení drog pro vlastní spotřebu nelegální není, sociální práce je významnou preventivní aktivitou.

Na těchto jednoduchých příkladech můžeme vidět, jak sociální poměry mohou podmiňovat úlohu a charakter sociální práce.

Tyto příklady vyvolávají řadu dalších otázek. Například je podstatnou otázkou, v jaké míře je sociální práce institucí, skrze kterou se uskutečňuje sociální kontrola, a v jaké míře je institucí solidarity a pomoci. S tím bývá také souběžně kladena otázka, v jaké míře je sociální práce nástrojem státní kontroly a moci a do jaké míry nástrojem podpory rozvoje občanské svobody a zodpovědnosti. V tomto textu se těmito odvozenými otázkami nezabývám, zájemce o problematiku odkazuji např. na [Dominelli 1997].

Základní tezí tohoto textu je, že sociální práci musíme rozumět v kontextu její sociální konstrukce.

Jako jeden z nástrojů pro ozřejmění tohoto aspektu sociální práce využívám Kuhnova [1962] konceptu paradigmatické modely sociální práce. Dále v tomto textu rozebírám jejich vzájemný vztah, vztah těchto modelů s teoriemi a s vlastní praxí sociální práce. Také analyzuji vliv kulturních faktorů na povahu sociální práce a pojednávám sociální konstrukci elementů sociální práce, které jsou v našem kulturním okruhu považovány za základní; tj. sociální problém, sociální pracovník, klient a kontext sociální práce.

I. Je sociální práce paradigmatický obor?

Zabýváme li se otázkou sociální podmíněnosti sociální práce, otevírá se také prostor pro úvahy o její paradigmatickosti.²

¹) Ženy s vyšším počtem dětí se v případě otěhotnění musely potratu podrobit povinně.

²) V tomto textu používám termín paradigma v Kuhnově smyslu. T. Kuhn [1962: 10] užívá termín paradigma v následujícím významu: „Paradigmata jsou přijímané příklady aktuální vědecké praxe, příklady, které zahrnují zákony, teorii, aplikaci a instrumentaci. To vše poskytuje model, ze kterého vyvěrá určitá koherentní tradice vědeckého výzkumu.“

Můžeme si položit otázku, zda sociální práce jako obor paradigmatickým nebo paradigmatickým vůbec disponuje. Tato otázka je zajímavá zvláště v našem domácím kontextu, kde byl vývoj sociální práce prakticky přerušen až do počátku 90. let [Havrdová 1997] a kde její teoretická i intervenční úroveň ulpěla někde na úrovni let padesátých.

I v podmínkách socialistického Československa se vytvořil jistý koncept sociální práce. Neměl pravděpodobně všechny rysy paradigmatu v Kuhnově smyslu [1962], ale jeho srovnání s paradigmaty, která se vykrystalizovala v tomto století v západních demokratických zemích, je ilustrativní. Rozdíly mezi pojetím sociální práce v socialistickém Československu a v západních demokratických zemích, a také ovšem rozdíly v chápání sociální práce mezi jednotlivými paradigmaty moderních dějin teorie sociální práce mohou dokladovat sociální podmíněnost charakteru sociální práce.

1.1. Moderní západní sociální práce³

Kuhn [1962: 15] nastolil otázku, zda sociální vědy již dospěly do stádia existence paradigmatu.

Zatímco sociologie na tuto otázku odpověděla uznáním „fakticity své vnitřní názorové diferenciací“ [Petrusek 1994: 8], tedy své multiparadigmatičnosti, někteří autoři v oboru sociální práce [např. Fischer 1981, Payne 1997] se snaží doložit, že sociální práce do stádia existence jediného paradigmatu již dospěla.

Payne [1997] souhlasí s představou, že sociální práce svým paradigmatem již disponuje. Snaží se jej charakterizovat a píše, že paradigma sociální práce je sociálně konstruováno a že je sumou všech uplatňovaných teorií i způsobů praxe. V praxi je podle něj akceptováno od toho momentu, kdy většina sociálních pracovníků začne se svými klienty uskutečňovat obdobné typy interakcí.

Payne [1997] své tvrzení o stadiu paradigmatického vývoje sociální práce relativizuje, když se na jiném místě zmiňuje, že v západním myšlení sociální práce jsou přítomny nejméně *tři koncepty*, které lze za paradigmatu považovat. Mezi nimi se podle tohoto autora vede spor o dominanci v diskursu. Proto ještě dochází k proměnám a posunům v tomto rodícím se paradigmatu sociální práce. Přes tuto relativizaci Payne [1997] předpokládá, že sociální práce dospěje k takovému stavu, který bude charakteristický dominancí *jediného* paradigmatu.

Je ovšem otázkou, zda se může jeden z konceptů prosadit ve své původní podobě, zda se paradigma sociální práce ustaví vítězstvím jednoho a úplným potlačením ostatních.

Současný vývoj spíše ukazuje, že se prosazuje teoretický, metodologický a praktický *eklekticismus*, který spojuje hodnotné aspekty více konceptů, bez ohledu na teoretické hranice.

Zmíněné koncepty, které jsou podle Payna [1996] tzv. malými paradigmaty, lze charakterizovat následovně:

1. *Reflexivně-terapeutické paradigma*. Zastánci tohoto přístupu spatřují cíl sociální práce ve snaze pomoci zabezpečit individuům, skupinám i komunitám psychosociální pohodu. Prostředkem jim k tomu je podpora a usnadňování jejich rozvoje a uskutečnění. Důraz kladou na komunikaci. Vycházejí z toho, že proces interakce s jinými modifikuje jejich

³) Moderní západní sociální práce označuje teorie a praxi západních evropských zemí, tak jak se vyvinula v průběhu 20. století.

vlastní myšlenky a současně jim dává možnost jiné ovlivňovat. Tímto procesem vzájemného ovlivňování se sociální práce uskutečňuje jako reflexivní proces. Prostřednictvím této reflexe mohou lidé získat kontrolu nad vlastními pocity a způsobem života.

Tato východiska patří k základním premisám v sociální práci. Dva následující koncepty je ovšem prezentují v modifikované podobě a s jinými akcenty.

2. *Socialisticko-kolektivistické paradigma.* Představitelé tohoto pojetí sociální práce sdílejí představu, že podporou společenské kooperace a solidarity pomohou utlačeným získat vliv na vlastní životy. Sociální práce se proto zaměřuje na posilování (empowerment) vědomí lidí k tomu, aby se autenticky podíleli na tvorbě a změnách institucí. V rámci tohoto konceptu se hovoří o elitách, které akumulují a obnovují společenskou moc a zdroje ve svůj prospěch. Tak vzniká ve společnosti útlak jedněch druhými. Sociální práce se pak snaží o budování společnosti na rovnostářských principech. Osobního nebo sociálního uskutečnění nelze podle představitelů tohoto směru myšlení za nerovných společenských podmínek dosáhnout (jak o ně usiluje reflexivně terapeutický koncept). Aby se sociální a osobní rozvoj mohl uskutečnit, musí dojít k signifikantní společenské změně. Jak reflexivně terapeutické, tak individualisticko-reformistické pojetí akceptuje společenský řád, a tím (podle názoru představitelů socialisticko-kolektivistického konceptu) podporuje a posiluje zájmy elit. Tím dochází k paradoxu, který způsobuje, že lidé, kteří by měli mít největší zisk ze sociální práce, jsou jejím působením *de facto* podstatně omezováni.

3. *Individualisticko-reformistické paradigma.* Zastánci tohoto přístupu chápou sociální práci jako jeden z aspektů systému sociálních služeb. Toto pojetí chce vycházet vstříc individuálním potřebám a současně usiluje o zlepšování systému sociálních služeb, jehož je součástí. V tomto pojetí jde především o pomoc klientům prostřednictvím poskytování informací, kvalifikovaným poradenstvím, zpřístupňováním zdrojů, mediací. Součástí tohoto pojetí sociální práce je snaha o změnu společnosti a jejích institucí, aby lépe odpovídaly potřebám občanů, podpora osobního a sociálního uskutečnění prostřednictvím osobního a komunitního růstu. V praxi se obhájci tohoto konceptu ovšem zaměřují spíše jen na malé individuální změny, které obvykle bezprostředně nevedou k větší sociální změně.

Každý pohled specificky charakterizuje aktivity a cíle sociální práce. Jejich představitelé jsou vůči sobě kritičtí [Řezníček 1994], ale přesto lze mezi jednotlivými koncepty identifikovat podobnosti.

Například těžištěm reflexivně terapeutického i socialisticko-kolektivistického přístupu je změna a rozvoj. Reflexivně terapeutický a individualisticko-reformistický přístup se soustřeďují spíše na práci s individuem než na sociální cíle. Lze tedy konstatovat, že jednotlivé koncepce sociální práce obsahují elementy jiných koncepcí. V některých případech dochází k tomu, že představitelé jednoho pohledu na sociální práci oceňují význam části jiné koncepce. Např. socialisticko-kolektivistický přístup principiálně odmítá sociální efekty, které jsou implicitní složkou individualistických a terapeutických pohledů (zachování stávajícího společenského řádu). Přesto řada sociálních pracovníků, kteří přijali socialisticko-kolektivistický koncept, akceptuje práci s individuem sledující rozvoj osobního potenciálu v rámci stávajícího sociálního řádu.

Skutečnost, že sociální pracovníci jsou schopni akceptovat výhody rozmanitých paradigmat, může naznačovat, že nastolení jediného paradigmatu sociální práce se ode-

hraje spíše formou vzájemného prolnutí než definitivním vítězstvím jednoho teoreticky čistého paradigmatu (jak předpokládá M. Payne [1997]).

Vedle těchto obecných paradigmat disponuje sociální práce sadou teorií, které vysvětlují konkrétní sociální problémy a podávají návody na jejich řešení (dále jen praktické teorie). Zastánci těchto praktických teorií vedou boj o teritorium a aktuální dominaci v diskursu. Součástí tohoto boje je upřednostňování jednoho z výše popsaných paradigmat sociální práce. Např. teorie radikální, antiopresivní i tzv. posilující (empowerment) obhajují a pokoušejí se uskutečňovat akce v socialisticko-kolektivistickém duchu. Existencialistické, humanistické a sociálně psychologické teorie mají důraz reflexivně terapeutický. Úkolově orientované a systémové teorie vycházejí z individualisticko-reformistického pojetí.

1.2. Česká sociální práce

Česká soudobá sociální práce pravděpodobně paradigmatem v Kuhnově smyslu [1962] nedisponuje. Ve své podstatě jím v současnosti ani disponovat nemůže. Kontinuum jejího vývoje bylo přerušeno nejprve komunistickou revolucí v polovině 40. let a později revolucí sametovou na počátku let devadesátých.

Její teoretický vývoj i praktická realizace byla po dobu uplatňování totální komunistické moci podkopána tezí o socialistické společnosti, v níž se žádné sociální problémy nevyskytují. Stranický diskurs,⁴ podle kterého byly sociální problémy vyřešeny revolucí jednou provždy, se stal diskursem veřejným (povinně sdíleným) a v sociálních vědách také odborným. Výzkum sociální práce se přestal realizovat a praxe zůstala jen rutinou ordinovanou byrokratickým kontextem, v jehož rámci se to, čemu se říkalo sociální práce, realizovalo. Sociální práce byla převážně součástí systému státní správy nebo se realizovala ve státě vlastněných institucích. Pokud bychom chtěli identifikovat alespoň jakési obecné principy, v jejichž intencích se sociální práce realizovala, hovořili bychom o byrokracii, administrativě a paternalistickém přístupu. Sociální práce se převážně uskutečňovala v byrokratických organizacích formou administrativy dávek sociálního zabezpečení a v duchu paternalistického pojetí pasivního klienta. Nutno říci, že s těmito „principy“ zápasí sociální práce dodnes.

Sociální práce se v tomto kontextu nemohla rozvinout jako plnohodnotná profese. To, co je profesím vlastní, tj. systém vzdělávání, etický kodex, profesní sdružení atd., se začalo vytvářet až po roce 1989, kdy došlo k zásadní sociální změně. Socialistická vize společnosti byla nahrazena vizí společnosti liberální. Změnily se politické, ekonomické i sociální poměry. Díky těmto změnám se nejen otevřel diskursivní prostor pro identifikaci sociálních problémů, ale fakticky narostla jejich kvantita. Byla objevena a pojmenována nezaměstnanost, chudoba, objevili se lidé bez přístřeší, narostl počet drogově závislých, vzrostla kriminalita apod. Společnost reagovala na tyto jevy narůstajícími obavami. Objevila se poptávka po nových sociálních službách i poptávka po racionálním vysvětlení nově vzniklých problémů i forem jejich řešení. Sociální práce tak byla postavena před společenské očekávání, které podněcuje její teoretické i praktické úsilí.

⁴) Rozuměj diskurs Komunistické strany Československa.

II. Úloha teorie v sociální práci

Pokud se chystám psát o teoriích sociální práce, mám na mysli tzv. moderní teorie sociální práce.⁵ Domnívám se totiž, že takový sociální fenomén, jakým je např. sociální práce, může být chápán jen v určitém časovém a prostorovém kontextu.

Teoretické zázemí je jedním ze zdrojů identity sociálních pracovníků i jednou z podmínek jejich vzájemné komunikace i výkonu. Teoretické myšlenky se prostřednictvím profesní socializace stávají součástí sociálně sdílené konstrukce sociální práce. Užívání teorie také usnadňuje praxi, protože specifikuje *co* se má dělat a *proč*. Každý, kdo se pokouší lidem pomáhat, takové návody potřebuje. Je velmi rozdílné, jestli se naše kroky uskutečňují na základě domněnek, pocitů nebo jednáme-li poučeně na základě kompaktního teoretického rámce. Snaha pomáhat lidem, aniž přesně rozumíme jejich potíží a aniž víme jaké kroky a z jakého důvodu máme podniknout, je nebezpečná a ohrožuje klienty, a v důsledku také společnost.

II.1. Kulturní podmíněnost teorií sociální práce

Vývoj sociální práce, jak poznamenávají Novotná s Schimmerlingovou [1992], probíhá v dobovém kontextu, v celospolečenských souvislostech, tj. v rámci politického, hospodářského, kulturního, výchovného a etického prostředí. Kulturní rámec velmi významným způsobem ovlivňuje charakter sociální práce. V odborné literatuře se také vedou diskuse o tom, zda jsou teorie sociální práce aplikovatelné *globálně* nebo jen v omezené míře s ohledem na jejich *kulturní podmíněnost*.

Moderní teorie sociální práce, o nichž hovořím, vznikly v západních demokratických zemích. Jejich hodnotové premisy vyrůstají na židovské a křesťanské filozofii. Malcolm Payne [1997] uvádí tři okruhy argumentů, které podporují tvrzení, že zmíněné teorie nemůžeme mechanicky využívat ve společnostech s jinou kulturní tradicí.

1. *Hodnotové a kulturní základy některých společností mohou být nekompatibilní s hodnotovou a kulturní bází západní sociální práce.* Sociální filozofie, náboženské systémy se v rozmanitých společnostech mohou odlišovat a v důsledku toho lze očekávat, že individualizované koncepty západní sociální práce budou s některými z nich v konfliktu. V důsledku toho jsou metody sociální práce, které se běžně užívají při řešení problémů ve společnostech západního typu (individuální sociální práce), nepřiměřené problémům ve společnostech jiného typu.

Příkladem může být srovnání individualistické filozofie sociální práce, která vznikla v západních demokratických státech a klade důraz na individuum a jeho práva, s indickou kolektivistickou sociální filozofií, která zdůrazňuje význam rodiny, autority, sociálních sítí. Zatímco západní sociální práce podporuje rozvoj plurality a diverzity prostřednictvím soutěže, filozofie hinduismu usiluje o sjednocení a konkurenci odmítá [viz Kumar 1994, Gangrade 1970].

Canda [1988] dále upozornil na nutnost brát do úvahy také spiritualitu skupin, s nimiž sociální pracovník vstupuje do kontaktu. Wadia (1961) ukázal, jak pojmy indické filozofie hinduismu – dharma (zájem o společnost jako celek a snaha pomáhat ostatním

⁵) Za moderní teorie sociální práce jsou považovány teorie, které vznikly v průběhu tohoto století v západních demokratických společnostech.

lidem) a karma (vysvětluje naši aktuální pozemskou situaci skutky v minulých životech) ovlivnily sociální reformu v Indii i pojetí sociální práce.⁶

2. *Společnosti řeší různé problémy.* Západní sociální práce počítá s předpokladem, že jejím klientům je dostupné velké množství sociálních služeb (v rámci systému sociálních služeb). Vize společnosti, o kterou se opírá, je představa společnosti relativně bohaté a ekonomicky rozvinuté. Problémy, na něž je zaměřena, jsou problémy moderní, urbanizované společnosti. Ve společnostech, které jsou označovány jako třetí svět, kde je ohrožováno prosté biologické přežití, je nasazení moderních metod sociální práce problematické.

3. *Kulturní imperialismus.* Země s rozvinutým tržním hospodářstvím vybudovaly svůj úspěch také intenzivním využíváním zdrojů zemí, které byly dříve jejich koloniemi. Tyto bývalé kolonie zůstaly převážně chudé, a ačkoliv již nejsou koloniemi v politickém slova smyslu, zůstaly pod vlivem kulturním. Rozvinuté země kontrolují přenos znalostí a informací. Západní myšlení tak získalo v těchto společnostech významný vliv. Jejich vlastní kultura a společenské systémy byly narušeny a nebo zničeny v průběhu kolonizace. Kulturní kolonizace nadále pokračuje prostřednictvím šíření světového jazyka, televize, rádia, časopisů a jiných médií.

Státní aparáty koloniálních mocností se veřejnou sociální péčí příliš nezabývaly. Jejich pozornost zaměstnávaly zejména otázky politické a ekonomické. Došlo k oslabení tradičních struktur (např. kmenových pospolitostí), které byly základem sociální péče. Ideje ani služby sociální péče se nijak nerozvíjely. Impulsem jejich vývoje byly později problémy, které vznikly v důsledku kolonizace. Gargett [1977] popisuje, jak se v Zimbabwe začala uplatňovat sociální práce v souvislosti s rozpadem kmenových společenstev, ke kterému došlo vlivem urbanizace iniciované kolonizací.

Některé autory [např. Midgley 1981] vedou popsání skutečnosti a jejich souvislosti k odmítnutí efektů kulturního imperialismu bohatých, ekonomicky rozvinutých zemí. S ohledem na sociální práci je tento postoj vede k přesvědčení, že je třeba tvořit zcela nové přístupy v sociální práci, které berou ohled na lokální kulturní klima.

Payne [1997] tuto představu zpochybňuje a udává čtyři okruhy důvodů, které mají zdůvodnit možnost užití západních metod sociální práce při řešení problémů v zemích jiných kulturních tradic.

1. *Bývalé kolonie jsou v současnosti eticky i kulturně pluralistické.* V těchto zemích je třeba podle něj vytvářet služby, které budou odpovídat potřebám rozmanitých etnických a kulturních skupin. To vytváří předpoklad využití moderních západních postupů sociální práce.

⁶) Způsob interpretace karmy ovlivňuje chápání sociální práce v Indii zásadním způsobem:

1. Dharma jako prostředek duchovního růstu

Skutky lásky k bližnímu jsou prostředkem duchovního růstu a cestou k ukončení řetězce opakujících se životů. Takovéto pojetí karmy umožňuje rozvoj sociálního citění a také sociální práce.

2. Nečinnost jako prostředek duchovního růstu

Je-li za prostředek duchovního růstu považována „nečinnost“ (protože každé lidské jednání je zatíženo sobeckými pohnutkami), nemá sociální práce v takovémto pojetí karmy žádný prostor.

2. *Vliv kulturního kolonialismu nemá totální charakter.* Chakrabarti [1987] např. popsal legislativní pokusy, které se v průběhu 19. století uskutečňovaly s cílem narušit indickou tradici upalování vdov. Jejich zavedení nemělo očekávaný účinek a tradiční způsob zacházení s vdovami se i nadále uplatňoval.

I když je snaha o uplatnění kulturní dominace cílená a razantní, nemusí být její úspěšnost vysoká.

3. *Kontakt dvou kultur může být zdrojem užitečného obohacení obou.* Kulturní transmise nemusí nutně vést k degradaci jedné z kultur, ale může být iniciátorem rozvoje obou. Kulturní tlak z jedné strany může být navíc zdrojem protitlaku na straně druhé. Ten může podnítit vznik explicitních reakcí, které se mohou projevit rozvojem alternativních filozofií a nebo v případě sociální práce také kultivací alternativních modelů sociální práce.

4. *Mezinárodní organizace sociální péče uplatňují eklektický rozsah přístupů.* Jsou komunikační i organizační strukturou, která může napomoci rozvoji takového druhu sociální práce, jejíž charakter odpovídá místnímu kulturnímu klimatu.

III. Sociální konstrukce sociální práce

Jak jsme výše popsali, povaha sociální práce je úzce spjata s kulturním kontextem společnosti, v níž se provádí. Pokud chceme sociální práci rozumět, musíme brát v úvahu její kulturní a sociální souvislosti. Také teorie sociální práce jsou produktem kontextu, ve kterém vznikly.

Lze ovšem předpokládat, že i teorie ovlivňují kontext. Teorie mají vliv na to, jak lidé o sociální práci přemýšlejí a co v rámci ní říkají a dělají. Abychom mohli sociální práci rozumět, musíme se zabývat její sociální konstrukcí.

Koncept sociální konstrukce pochází z pera autorů Bergera a Luckmana [1971]. Jejich základním předpokladem je tvrzení, že realita je průnikem objektivních daností a subjektivních interpretací. Subjektivní definice situace mohou být různé. Jak je tedy možné, že si lidé v komunikaci mohou rozumět? Relativně shodné vnímání reality je výsledkem sdílení našeho vědění v sociálních procesech, které jej organizují a objektivizují. Opakováním se sociální aktivity stávají „realitou“ a lidé je začnou považovat za dané. Lidské jednání je ovlivněno konvencemi založenými na sdíleném vědění. Tyto konvence jsou institucionalizovány, jakmile se způsobem chápání určitého aspektu společnosti souhlasí jisté množství lidí. Potom je tento způsob chápání legitimizován v procesu, v jehož průběhu jsou mu připsány určité významy, které toto pojetí reality integrují do organizovaného a přijatelného systému. Toto pojetí reality je objektivní, protože je široce sdílené. Vzhledem k tomu, že lidé jsou vychováni k tomu, aby určitá vysvětlení akceptovali jako realitu, jsou v jistém smyslu produktem společnosti.

Ve společnosti probíhá cirkulární proces, kterého se na jedné straně účastní individua jako tvůrci sociálních významů a na straně druhé společnost prostřednictvím participace individuů na svých strukturách vytváří konvence, podle nichž lidé jednají. Je to spirála vývoje, během něhož se neustále vytvářejí a přetvářejí struktury. Tyto změny ovlivňují konvence, podle nichž lidé žijí své životy.

Jestliže se takové procesy odehrávají ve společnosti obecně, můžeme předpokládat, že k nim dochází také v rámci sociální práce.

Je nesporné, že sociální a kulturní faktory podmiňují obsah i formu sociální práce. Přesto někteří autoři uvádějí, že jisté elementy jsou její součástí vždy a všude. Např. Payne [1997] za takovéto elementy považuje *sociálního pracovníka, klienta a kontext*.

Ačkoliv lze tento výčet považovat za dostačující, domnívám se, že by bylo adekvátnější jeho rozsah rozšířit ještě o další strukturální element obecné povahy, tj. o *sociální problém*. Jeho sociální definice je předpokladem realizace aktivit sociální práce. Sociální práce jako obor i jako konkrétní aktivita vznikla v reakci na potřebu řešit určité sociální problémy. Proto se domnívám, že sociální problém patří k základním elementům, které strukturálně definují sociální práci.

Jak probíhá sociální konstrukce sociální práce v úrovni těchto čtyř elementů?

III.1. Sociální problém

Všednodenní zkušenost ukazuje, že soužití lidí ve společnosti je zatíženo různými konflikty a problémy, z nichž jenom *některé* získávají význam a status sociálního problému. Věda ani žádná jiná instituce nedisponuje všeobecně uznávaným výčtem kritérií, na jejichž základě by bylo možno určit, co je sociální problém a co nikoliv. Politická rozhodnutí i vědecké práce jsou často v této věci ovlivněny *společenskými postoji*.

Jak jsem již uvedl, neexistuje jednotný, vědecko-výzkumný přístup k této problematice. Sociologové definují sociální problém podle toho, jakou koncepci si zvolí za své výkladové schéma [viz Frič 1989].

V této pasáži vycházím zejména z teorie hodnotového konfliktu a teorie labelingu v pojetí Herberta Blumera [1975]. Jeho koncept umožňuje zachytit sociálně konstruktivistický aspekt definice sociálního problému.

Autoři, kteří uvažují v tomto duchu se pokoušejí charakterizovat sociální problém následujícím způsobem:

Sociální problém se podle nich vyznačuje určitým stavem, „...který je definován významným množstvím lidí jako odchylka od určité normy, kterou společnost obecně sdílí“ [Albrecht 1977: 146]. Řada dalších autorů se přiklání k názoru, že sociální problémy jsou konstituovány především kolektivním definičním procesem. Blumer [1975: 102] píše: „...sociální problémy jsou výsledkem procesu kolektivní definice.“ Na jiném místě tentýž autor [ibid.: 105] myšlenku rozvádí: „...sociální problém existuje primárně v pojmech, v nichž je definován a vyjádřen uvnitř určité společnosti, aniž by musela existovat nějaká specifická objektivní skutečnost. Společenská definice a ne objektivní charakter určité dané společenské podmínky určuje, zda tato podmínka existuje jako sociální problém nebo ne“.

Z naší definice sociálního problému vyplývá, že pokud chceme porozumět souvislostem vzniku sociálního problému, měli bychom se zabývat těmi, kteří určitou sociální situaci jako sociální problém definovali. A. Viebach [1987] píše, že vysvětlení příčin sociálního problému vyžaduje rozbor hodnotových orientací a skupinových aktivit těch, kteří jako první poukázali na určitý sociální deficit a iniciovali veřejnou diskusi. Podobně je v této souvislosti podnětné studium těch, kteří legitimují a kontrolují existenci institucí na řešení problému.

Významným momentem vztahujícím se k výzkumu sociálního problému je otázka legitimacy existence a aktivit iniciačních sociálních aktérů.⁷ Zabýváme-li se příčinami a souvislostmi vzniku sociálního problému s akcentem na aktéry, kteří iniciovali institucionalizaci sociálního problému, pak se oprávněností jejich existence a činnosti musíme zabývat také.

Giesen [1983] konstatuje, že kontrola legitimacy existence těchto aktérů a přístupu k problému nepřináší obtíže jen v těch případech, kde jsou objektivně zjistitelné sociální poruchy definovány jako sociální problém samotnými postiženými a kde jsou jimi požadovány a ustaveny konkrétní strategie řešení. Tím, že postižení definují určitý vlastní deficitní stav jako sociální problém, implikuje jejich definice (příp. z nich odvozený program) jejich vlastní orientaci a hodnotové interpretace, kterými jsou aktivity legitimovány a kontrolovány.

Giesen [1983] také poznamenává, že daleko komplikovanější situace nastane tehdy, když zjištění a definice sociální poruchy nejsou iniciovány těmi, kterých se bezprostředně týká, ale někým jiným. Externí autoři definice pak mohou na základě svých privátních zájmů a subjektivních interpretací označit určité společenské situace stigmatem sociálního problému. Přitom iniciují nejen proces definice, nýbrž se často pokoušejí formulovat a implementovat vlastní strategie řešení problémů. Mezi definicí sociálního problému, kterou učinili externí autoři a definicí sociálního problému skupiny, která je (a nebo také není) určitým problémem dotčena, může být diametrální rozdíl.

III.2. Sociální pracovník

Role sociálního pracovníka je konstruována *profesními očekáváními*, jimiž rozumíme soustavu předpokladů vymezující jeho úlohy a sociální procesy, kterými se člověk sociálním pracovníkem stává. Profesní očekávání jsou ovlivněna historií sociální práce, jejími vztahy k jiným profesím a sociálním institucím. Profesní očekávání mohou variovat s ohledem na sociokulturní podmínky.

Je prakticky nemožné identifikovat všechny faktory, které se podílejí na sociální konstrukci role sociálního pracovníka. Řada sociálních procesů i institucí, které nemají přímé spojení s akademickou či praktickou rovinou sociální práce, se významně podílejí na formování jejího charakteru. Příkladem mohou být politické a legislativní změny, zájmy jiných profesí atd. Politická a veřejná percepce sociálních potřeb podmiňuje společenskou reakci na tyto potřeby. Politická debata, mediální prezentace role sociálního pracovníka ovlivňuje jeho percepci a v souvislosti s tím také jeho úkoly a zaměření.

Díky tomu, že naše společnost prošla sociální změnou, jejíž podstatou byla změna politického řádu, můžeme vnímat vliv tohoto faktoru citlivěji. Jaká úloha se připisovala sociální práci do listopadového zlomu v roce 1989?

7) Pojem aktér je v tomto textu používán pro označení sociálněpolitického činitele, podílejícího se na institucionalizačním procesu. Tento termín užíváme, protože s ním pracuje i dostupná literatura. Volíme ho i s rizikem, že může implikovat takové pojetí sociální politiky, v níž se aktivní role přisuzuje realizátorům sociální práce a pasivní role konzumentům sociální pomoci.

Předlistopadová sociální politika se téměř výhradně orientovala na tzv. objektivně zjiřitelné materiální potřeby a ohraničovala svá opatření na redistribuci příjmů.⁸ Formální úlohou sociálního pracovníka bylo testovat nárok na dávky a realizovat jejich distribuci. Aktuální sociální politika má snahu rozšiřovat svůj rejstřík nástrojů o tzv. sociální služby, jejichž jádrem je aktivní práce s klientem. V jejich centru již nejsou dávky, ale klient sám. Sociální politika dokonce začíná rozšiřovat pole působnosti i na nově definované, dosud nevnímané sociální problémy [Navrátil 1995].

Organizace služeb, legislativa, ekonomická situace a techniky řízení mají vliv na to, jak sociální pracovník může vykonávat svoji práci. Jestliže pracuje ve velké nevládní organizaci, je pravděpodobnější, že bude mít více svobody při volbě technik, které bude používat. Jeho profesní možnosti mohou být naopak omezeny byrokratickým uspořádáním státních institucí. Úkoly sociálního pracovníka budou jinak definovány v organizaci, kde je sociální práce dominantní profesí, jinak tam, kde dominuje jiná profese (zdravotnická zařízení, nápravně výchovné ústavy). Zvláště významné může být uspořádání vztahů mezi státem, zaměstnavateli a zaměstnanci. V zemích, kde do vyjednávání o podmínkách zaměstnávání mohou vstupovat odbory (nebo jiná profesní sdružení), ovlivní charakter práce také ony.

Některé ze zmíněných sociálních skupin a institucí jsou potenciálně nebo aktuálně v konfliktu. Akademickému rozvoji sociální práce mohou bránit zájmy jiných oborů. Může dojít ke konfliktu mezi zaměstnavatelskou definicí úkolů sociální práce, politickými požadavky a definicí profesní. Tyto a případně další zájmové skupiny uplatňují svůj vliv na veřejné mínění, organizační struktury, politický systém a legislativu, aby posílily svoji kontrolu nad teorií i nad definicí role a výkonů sociálního pracovníka.

III.3. Klient

Obecně lze říci, že lidé jsou sociálně definováni jako klienti, pokud vstoupí do interakcí se sociálními pracovníky. To ovšem nemusí vystihovat danou situaci přesně a její aktéři ji mohou vnímat jinak. Příkladem může být sociální pracovník, který jedná jako zástupce klienta. Pracovník je více jeho kolegou než pomocníkem. Pokud sociální pracovník pracuje s dítětem s poruchami učení jako s individualizovanou bytostí, jsou rodiče těchto dětí v pozici jeho kolegů, pokud s ním pracuje jako se součástí celé rodiny, jsou spíše objektem pracovníkovy pomoci.

To, zda je někdo považován za klienta, je záležitostí percepce. Pokud lidé někoho za klienta považují, mohou s ním jako s takovým také jednat. Jeho vlastní definice statusu má jistý vliv, ale není rozhodující. Formální označení určité osoby jako klienta je také významné. Může být původcem takové percepce a nebo jejím posílením. Taková percepce může být sdílena klientem, sociálními pracovníky, lidmi z jiných organizací, členy klientovy rodiny atd. Status klienta může přetrvávat, i když byla sociální práce s klientem přerušena nebo ukončena.

Status klienta se může vázat na určitou kategorii lidí. Například může být spojován s určitou sociální třídou, s určitým územím atp. Status klienta může být spojen se stigmatem.

⁸) Jistě existovaly i ostrůvky pozitivní deviace, na nichž se realizovala sociální práce jiného druhu. Jejich existence však nebyla pravidlem, nýbrž výjimkou.

Být klientem není stav, ale spíše dynamický proces. Lidé se klienty stávají, jednají v roli klienta a také tuto roli opouštějí [Payne 1997]. Tento proces začíná tím, že se klient dostane do kontaktu s organizací, která mu začne prostřednictvím sociálního pracovníka poskytovat sociální služby. Proces, kterým se člověk stává klientem, je sociálně konstruován. Definice sociálních jevů (např. alkoholismu) rozhodnou, zda jsou tyto sociální jevy relevantní pro sociální práci, nebo zda jsou posuzovány jako záležitosti převážně medicínských, kriminalistických, psychologických, náboženských atp.

Cesta, kterou se člověk stává klientem, začíná tím, že si dotyčný začne být vědom svých životních problémů. Toto vědomí spolu s rozmanitými sociálními tlaky může být příčinou vyhledání odborné pomoci.

Až do tohoto okamžiku (vyhledání odborné pomoci) nemusela být rozhodnutí, která klient činil, ovlivněna profesionálním úsudkem. Definice problému, sociální tlaky, představa odpovídající sociální služby mohou vyrůstat z obecné sociální percepce. Některé výzkumy mezi klienty sociálních služeb [Wikler 1986] ukazují, že využití určité sociální služby bývá nejčastěji doporučeno laikem.

V okamžiku, kdy klient vstoupí do interakce se sociálním pracovníkem, začíná proces *přijímání* klienta (intake). V jeho průběhu získávají sociální pracovníci představu o životních podmínkách klienta a zjišťují, zda jsou relevantní z hlediska cílů organizace. V této etapě se také zjišťuje motivace klienta ke spolupráci na řešení problému. Někteří autoři [Specht 1986a] se domnívají, že teprve tím, jak sociální pracovník začne problémovou situaci *šetřit*, otevírá se cesta ke klientství. Jiní autoři [Payne 1997] předpokládají, že klientství vzniká již dříve prostřednictvím sociálně definičních procesů. Většina autorů se ovšem shoduje v tom, že v této fázi není klientství plně rozvinuto. Sociální pracovníci definují lidi v tomto stupni klientství jako žadatele nebo potenciální klienty [Pincus a Minahan 1973]. Další rozvoj klientství je závislý na mnoha faktorech. Klíčové je, zda šetřené poměry odpovídají agenturní definici klientských poměrů. Nezanedbatelné jsou také faktory následující: vzdělání sociálního pracovníka a jeho hodnotové zázemí, veřejná percepce problematiky, profesní a politické trendy.

Doposud jsme hovořili o klientech, kteří vyhledali pomoc sociálních služeb dobrovolně. Ve skutečnosti je mnoho takových klientů, kteří jsou k využití sociálních služeb nuceni. Jsou to klienti přicházející z nařízení soudu, pod tlakem rodičů, učitelů apod. Gabura [Gabura a Pružinská 1995] uvádí, že formální příčina návštěvy klienta významně koreluje s jeho neochotou ke spolupráci a častějším ukončení nápomocného procesu. Podle Payna [1997] většina nedobrovolných klientů pochází z marginalizovaných skupin společnosti. Rooney [1992] uvádí, že úkol sociálního pracovníka při práci s nedobrovolnými klienty spočívá v jeho snaze jim poskytovat svobodu volby ve všech oblastech, ve kterých to je možné.

Specht [1986b] chápe uzavření kontraktu pracovníka s klientem jako završení procesu vzniku klientství. Kontrakty nemusí mít charakter formálně psaného dokumentu. Jejich podstatou je shoda klienta i pracovníka na cíli své spolupráce.

III.4. Kontext sociální práce

Sociální práce se realizuje v organizačním kontextu určité organizace – tj. v rámci seskupení lidí, které vzniklo kvůli dosažení určitých cílů. Organizace je souborem sociálních vztahů, prostřednictvím kterých je ovlivněna sociální konstrukce sociální práce. Organizace jsou pod vlivem ekonomických, politických, organizačních, akademických

tlaků. Tyto tlaky ovlivňují také sociální pracovníky i klienty. Rozsáhlou analýzu faktorů podílejících se na konstrukci sociálně politických opatření jsem provedl již dříve [Navrátil 1995].

Závěr

V tomto textu jsem se pokusil představit sociální práci jako sociálně konstruovaný obor. Smysl takového počínání vnímám jako snahu poskytnout lidem, kteří se sociální práci zabývají, možnost nahlédnout na sociální práci z jiného úhlu, než bývá v diskusích o povaze sociální práce běžné.

Předpokládám, že efektem takového relativizujícího pohledu může být na úrovni praktických sociálních pracovníků jisté znejistění ohledně praktikovaných teoretických konceptů i realizovaných aktivit, na straně druhé může takové nahlédnutí na konstrukci sociální práce znamenat i impuls pro hledání a testování nových adekvátnějších modelů a technik.

Z hlediska pedagogických pracovníků může uplatněný pohled na sociální práci upozornit na potřebu opatrnosti při koncipování strategií výuky, která se aktuálně zavádí jak na školách typu vyšších škol odborných, tak i na univerzitách. Nejde totiž jen o to zahájit výuku převzetím tradičních modelů nebo prostým mechanickým uplatněním nabízejících se zahraničních konceptů. Teorie a metody sociální práce se vyjevily jako zvláště citlivé na své sociální a kulturní podtexty a jejich nereflektované přebírání znamená ohrožení konkrétního klienta i celé společnosti.

Z hlediska výzkumníků a vědeckých pracovníků může uplatněný pohled podnítit zájem o empirický výzkum kulturních, sociálních a jiných kontextů, v jejichž rámci se soudobá sociální práce realizuje. Podobné povahy jsou otázky, zda soudobá sociální práce těmto specifickým společenským podmínkám odpovídá. Takovýto pohled je také výzvou těm, kteří se budou podílet na tvorbě nových teorií a postupů v sociální práci, aby společenské faktory do svého uvažování zahrnuly.

PAVEL NAVRÁTIL vystudoval obory sociologie, sociální politika a sociální práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Nyní působí na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se teoriemi sociální práce, vede supervizní semináře.

Literatura

- Albrecht, G. 1977. „Vorüberlegungen zu einer ‚Theorie sozialer Probleme‘.“ Pp. 143-185 in *Soziologie und Sozialpolitik*, hrsg. von Ch. Ferber, F. Kaufmann. Opladen: Luchterhand.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann 1971. *The Social Construction of Reality*. Harmondsworth: Penguin.
- Blumer, Herbert 1975. „Soziale Probleme als kollektives Verhalten.“ Pp. 102-113 in *Menschliche Bedürfnisse und soziale Steuerung*, hrsg. von K. Hondrich. Hamburg: Quelle a Hayer.
- Canda, Edward R. 1988. „Conceptualising spirituality for social work.“ *Social Casework* 69: 238-47.
- Dominelli, Lena 1997. *Sociology for social work*. London: The Macmillan Press.
- Fisher, Joel 1981. „The social work revolution.“ *Social Work* 26: 199-207.
- Frič, Pavol 1989. „Sociológia sociálnych problémov v USA.“ *Sociológia* 21: 633-647.
- Gabura, J., Jana Pružinská 1995. *Poradenský proces*. Praha: SLON.

- Gangrade, K. D. 1970. „Western Social Work and the Indian World.“ *International Social Work Practice* 13 (3): 4-12.
- Gargett, Eric 1977. *The administration of Transition*. Gwelo: Mambo Press.
- Giesen, B. (1983). Moralische Unternehmer und öffentliche Diskussion. Überlegungen zur gesellschaftlichen Thematisierung sozialer Probleme. KZfSS. 2, 230-54.
- Havrdová, Zuzana 1997. „Rozvoj vzdělávání v sociální práci.“ *Sociální politika* 23: 10.
- Chakrabarti, Mono 1987. „Social welfare provision in India.“ In *Welfare Abroad*, ed. by Roslyn Ford. Edinburgh: Scottish Academic Press.
- Kuhn, Thomas S. 1962. *The structure scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kumar, Hajira 1994. *Social Work: An Experience and Experiment in India*. New Delhi: Gitanjali.
- Midgley, James 1981. *Professional Imperialism: Social work in the Third World*. London: Heineman.
- Navrátil, Pavel 1995. „Institucionalizace protidrogové politiky v ČR.“ Diplomová práce. Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity.
- Novotná, Věra, Věra Schimmerlingová 1992. *Sociální práce: její vývoj a metodické postupy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Payne, Malcolm 1996. *What is professional social work?* Birmingham: Venture.
- Payne, Malcolm 1997. *Modern social work theory*. London: The Macmillan Press.
- Petrusek, Miloslav 1994. „Sociologie jako názorové soužití a střetávání.“ Pp. 8-15 in *Sociologické pojmosloví*, ed. Alena Vodáková. Praha: SLON.
- Pincus, Allen, Anne Minahan 1973. *Social Work Practice: Model and Method*. Itasca: Peacock.
- Rooney, Ronald 1992. *Strategies for Work with involuntary clients*. New York: Columbia University Press.
- Řezníček, Ivo 1994. *Metody sociální práce*. Praha: SLON.
- Specht, Harry 1986a. „Social work assessment: the route to clienthood – I.“ *Social Casework* 67: 525-532.
- Specht, Harry 1986b. „Social work assessment: the route to clienthood – II.“ *Social Casework* 67, 587-593.
- Viebach, A. 1987. „Organisation in der Drogenpolitik.“ Kandidátská disertace. Münster: Wilhelms-Universität, Die Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät.
- Wadia, A. R. 1961. *Ethical and spiritual values in the practice of social work*. Bombay: Allied Publishers Private.
- Wikler, Meir 1986. „Pathways to treatment: how orthodox Jews enter therapy.“ *Social Casework* 67: 113-118.

Summary

In this text I tried to present social work as a socially constructed area. In order that people who are interested in social work may understand social work from a point of view other than that which is common in discussions on the character of social work. On the basis of this view, the need for newer, more adequate models and methodologies of social work may arise. This becomes useful at the moment we start teaching and practising social work (This is the current situation in the Czech Republic). We do not need to adopt well-known theories and methodologies, but to develop such theories and methodologies that correspond with our situation.

Kvalita dat I.*

Klasický model měření reliability a jeho praktický aplikační význam

JAN ŘEHÁK**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Quality of Data I.

Classical Model of Measuring Reliability and its Practical Application

Abstract: The paper is a subject review, the purpose of which is to revitalise the concept of reliability for the sociological research. Reliability is defined by classical definition and the properties of this concept are discussed in the paper. The consequences of estimating variability and correlation are presented and the estimation formulas are given. The practical methods for estimation are also described. The paper aims at practical researchers in order to remind them of the almost forgotten and neglected notion of data quality.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 51-60)

Kvalita výzkumných dat se obecně posuzuje jednak z hlediska výběrových chyb, tj. z pohledu reprezentativity (vztahu datového souboru a cílové populace) na jedné straně a z hlediska chyb měření na straně druhé. Chyby měření se obvykle posuzují z hlediska reliability a z hlediska validity.

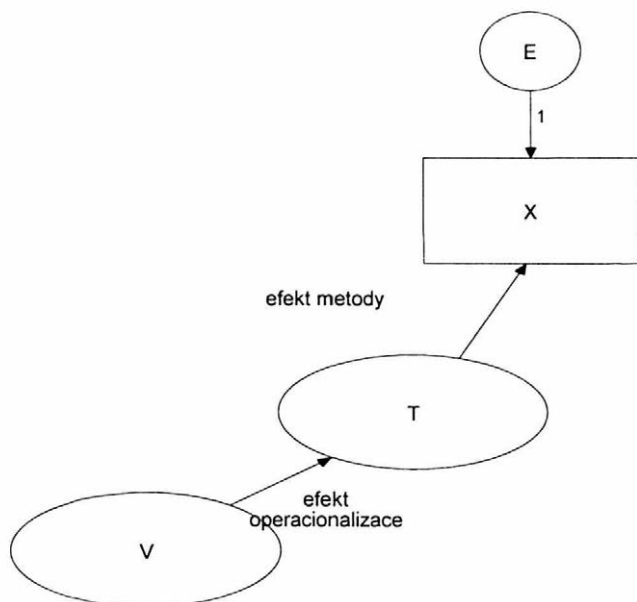
Pojem reliability se v literatuře vyskytuje často, v praktickém výzkumu a v praktickém statistickém popisu a rozhodování se však neaplikuje, přesto, že nereliabilní sociologická měření mají značně vysoký vliv na statistické výsledky a na statistickou inferenci, a tudíž i na následnou interpretaci.

Reliabilitou (spolehlivostí) měření se rozumí přesnost měření té vlastnosti, kterou ve skutečnosti měříme, *validitou* se rozumí přesnost toho, co ve skutečnosti měříme vzhledem k tomu, co chceme měřit. Reliabilita charakterizuje přesnost měření konstruktu pomocí jeho konkrétní operacionalizace, validita odpovídá přesnosti operacionalizace konceptu konstruktem. Reliabilita je proto pojmem technickým, validita substantivním. Oba tyto pojmy jsou součástí pohledu na kvalitu dat a jsou součástí klasické metodologie a teorie měření, která však byla schopna odhadovat pouze reliabilitu. Validitu v uvedeném pojetí pomocí klasických teorií měřit nelze a tento pojem byl pro praktické účely definován pouze vztahově k určenému vnějšímu kritériu; význam takového zavedení je v praxi ovšem značně omezen.

*) Tato práce vznikla v rámci grantu GA ČR číslo 403/95/0964 jako vstupní studie problému.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Jan Řehák, Sociologický ústav AV ČR, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 231, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehak@soc.cas.cz

Situaci měření lze vyjádřit grafem:

Obr.1 Validita = efekt metody x efekt operacionalizace

V = vlastnost, kterou chceme měřit (koncept)

T = skutečná hodnota vlastnosti, kterou ve skutečnosti měříme (konstrukt)

X = měřená hodnota na stupnici operacionalizovaného konstrukt

Terminologie je v literatuře poněkud nejednotná a je věcí vkusu a vlastního rozhodnutí, který terminologický návrh uživatel přijme. *Validitou* zde budeme chápat vztah mezi V a X (v některých pracích je validitou chápán vztah V a T , který zde nazýváme *efektem operacionalizace*). *Reliabilita* v klasické teorii měření je vztahem mezi T a X , jedná se proto o reliabilitu konkrétního způsobu měření konkrétní otázky, je také označována jako *efekt metody*, vztah E a X je nespolehlivost metody měření (tj. variabilita, která vychází z jiných zdrojů než ze skutečné hodnoty).

Zatímco nutnost charakterizovat chyby výběru ve výzkumných šetřeních sociologie, veřejného mínění, marketingu, zdravotnictví, ve státní administrativě apod. je přijatou nepominutelnou zásadou, nevyhnutelnou povinností a standardem, na chyby měření, které jsou pro interpretační proces stejně nebezpečné, se zapomíná a tyto chyby se podceňují. Od osmdesátých let se tomuto aspektu kvality dat věnuje v sociologii velmi usilovná pozornost, která se v devadesátých letech velmi zesiluje [viz např. Saris a van Meurs 1990].

Cílem této práce je upozornit na pojem reliability a revitalizovat jej pro výzkumnou práci, upozornit na konsekvence, které nespolehlivá měření (tj. měření s nízkou reliability) přináší do statistických závěrů, a zároveň ukázat, jak lze některé z nich překonávat. Soustředíme se v této práci na *klasickou definici reliability* tak, jak byla vyvíjena v padesátých a šedesátých letech a podána v souhrnné teoretické a dnes již klasické, ale stále platné monografii [Lord, Novick 1968].

1. Pojem reliability

Reliabilitu definuje Lord a Novick [1968] jako koeficient determinace měření X na skutečné hodnotě T ve vztahu

$$(1) \quad X = T + E,$$

kde E je chyba vzniklá v procesu měření, tj. při konkrétním zjišťování X .

Koeficient reliability je determinace

$$(2) \quad \text{rel}(X/T) = r^2(X, T) = \text{var}T/\text{var}X,$$

podíl variability T na variabilitě X . Uvádí se také v procentech.

Už z této definice plyne, že celková variabilita našich měření se dělí na dvě části: $\text{var}X = \text{var}T + \text{var}E$ a kvalita měření je charakterizována stupněm, do jaké se podaří eliminovat chybu, která vnáší do dat neurčitost. Část empirické variability je tedy neinterpretovatelná – zjištěná heterogenita dat zahrnuje náhodnou složku, vedoucí k interpretačnímu šumu. Reliabilita charakterizuje podíl empirické variability, tj. interpretovatelnou část variance, a to ale vzhledem k tomu, co ve skutečnosti měříme. Vyjadřuje proto efektivitu měřícího postupu, metody, kvalitu dotazníku. Uvedený podíl interpretovatelné informace reprezentuje pouze proces měření, zahrnuje pouze tu složku kvality dat, která se vztahuje k procesu individuálního zjišťování dat, tj. individuálního dotazu v rámci výzkumného šetření. Druhou složkou kvality výzkumné informace je neurčitost způsobená výběrovým postupem, tou se však zde nezabýváme ani klasická teorie měření ji ve svých modelech nezahrnuje.

Definice reliability je založena na několika předpokladech, z nichž plynou důležité praktické důsledky:

1. chyba E není závislá na hodnotě T , $r(E, T) = 0$;
2. chyba E neobsahuje systematické vychýlení, $EE = 0$ (průměr chyb při opakovaných měření je nulový);
3. při různých měřeních jsou chyby nekorelované.

Tyto předpoklady nejsou jen matematickými formalitami, ale mají velmi podstatné *aplikační* a *interpretační* důsledky. Jejich splnění předpokládá vysokou kvalifikovanost tazatelské sítě a velmi pečlivou přípravu formulací v dotazníku.

Platnost prvního předpokladu je silně závislá na znění otázek a neutralitě v chování tazatele a v jeho celkové důvěryhodnosti, korelovanost chyby a skutečné hodnoty může být způsobena maskováním skutečné hodnoty (snížování příjmů, stylizace při výzkumu hodnot).

Druhý předpoklad je přirozeným požadavkem pro chybu, která se chová náhodně. Je velmi závislý na neutrálním chování tazatele, na jeho zdrženlivosti v projevování reakcí na odpovědi, na jeho celkové disciplinovanosti. Tazatel nesmí nijak působit na

odpovědi. Proto se také nesmí s respondentem znát, aby odpovědi nepředjímaly znalost tazatelových názorů či nebyly zkresleny obavou z nediskrétnosti.

Třetí předpoklad je pro praxi výzkumu základní a vyjadřuje nutnost nezávislého měření na různých jednotkách šetření. Sem patří např. zásada dobrého proškolení tazatelské sítě, neboť tuto chybu často do dat vnášejí nekvalifikovaní tazatelé ať už svým celkovým chováním a vystupováním, nebo chováním při samotném rozhovoru. Patří sem také zásada, že tazatel *nesmí* provádět rozhovor se svými známými a příbuznými a *nesmí* provádět více rozhovorů v jedné rodině. Vlivem nekvalifikovaných tazatelských sítí se vnáší do dat skupinková korelovanost chyb měření. Základem tohoto předpokladu je opět neutralita a korektní vystupování tazatele.

Uvedené poznámky ukazují racionální základy pro nutné chování tazatelské sítě a to, že tyto zásady nejsou jen umělými komplikacemi při sběru dat. Porušení uvedených předpokladů má za následek automatickou nepřesnost závěrů analýzy, která na nich závisí.

Pro praktické zjišťování reliability je důležitý pojem *paralelních měření*. Dvě měření jsou paralelní, platí-li:

$$\begin{aligned} X &= T + E \\ X' &= T + E' \end{aligned}$$

přičemž E a E' jsou nekorelované a jejich rozptyly jsou stejné. V datové praxi tak musí mít dvě proměnné z paralelních měření stejné průměry a stejné rozptyly.

To znamená, že obě proměnné měří totéž. Paralelními měřeními mohou být nezávislá opakování stejného měření nebo položení obsahově ekvivalentní otázky či stejně obtížné položky v testu. Tento pojem je důležitý pro metodologii odhadu reliability. Platí důležitý vztah:

$$(3) \quad \text{rel}(X/T) = r^2(X, T) = r(X, X').$$

Korelace mezi dvěma paralelními měřeními téže vlastnosti je zároveň čtvercem korelace (tj. koeficientem determinace) mezi skutečnou a měřenou hodnotou dané veličiny. To znamená, že pokud se nám podaří zkonstruovat paralelní měření téhož, můžeme pomocí jejich korelace odhadnout reliability.

2. Vlastnosti a důsledky reliability

Spolehlivost/nespolehlivost měření (dotazu) má některé praktické konsekvence, které mohou mít vliv na empirickou analýzu i na interpretaci, a proto je zde uvádíme. Všechny další vlastnosti platí v případě, že přijmeme klasickou definici reliability tak, jak byla uvedena výše.

1. Průměrná hodnota měření X v souboru dat se rovná přibližně průměru skutečných hodnot T , na průměry proto spolehlivost nemá vliv ve smyslu očekávání (důsledek předpokladu, že očekávaná hodnota E je nulová).

$$(4) \quad \text{průměr } X = \text{průměr } T + \text{průměr } E$$

a protože očekáváme průměr E přibližně nulový, neliší se průměr X od průměru T podstatně. Sbližování obou se zrychluje s počtem pozorování. Platí ovšem, že čím vyšší je spolehlivost, a tím nižší chyba, tím rychleji se průměry X a T sbližují. Tato „přibližnost“ roste s počtem pozorování.

2. Rozptyl hodnoty X v datovém souboru je větší, než je rozptyl skutečných hodnot T .

Platí:

$$(5) \quad \text{var } X = \text{var } T + \text{var } E.$$

Důsledek pro analýzu dat a obzvláště pro interpretaci je podstatný ve výše uvedeném smyslu: v explikační analýze je naším úkolem vysvětlit variabilitu a odpovědět na otázku, co je příčinou empirické rozmanitosti. Vzorec udává, že jen část variability (proporčně rovná reliability) má substantivní smysl, zatímco zbytek je způsoben chybami a jeho vysvětlování znamená uvádění artefaktů. Ze vzorce plyne, že skutečnou variabilitu, kterou chceme podchytit a vysvětlit, můžeme odhadnout jako:

$$(6) \quad \text{var } T = \text{rel}(X/T) * \text{var } X.$$

3. Jednotlivé hodnoty T_i v souboru dat lze podle klasické teorie měření odhadnout podle regresního vztahu T na X takto:

$$(7) \quad \text{odhad } T = R(T/X) = \text{rel}(X/T) * X + (1 - \text{rel}(X/T)) * \text{průměr } X.$$

a obdobnou rovnici lze také napsat pro odhad chyby:

$$(8) \quad \text{odhad } E = R(E/X) = (1 - \text{rel}(X/T)) * (X - \text{průměr } X).$$

Odhadem skutečné hodnoty je vážený průměr měřené hodnoty (s vahou reliability) a průměru všech hodnot (s komplementární vahou). Postup odpovídá logice redukováného skutečného rozptylu, menší skutečný rozptyl znamená, že odhady individuálních hodnot jsou sevřenější kolem průměru měřené veličiny než měřené hodnoty samy (ty jsou navíc rozptýleny chybou E).

4. Reliabilita má vliv na výpočet konfidenčních intervalů (intervalů spolehlivosti) pro skutečné hodnoty a na testování hypotéz o nich. Místo rutinně zjišťovaného intervalu spolehlivosti, který zahrnuje i chybovou část variance, je možné použít vzorce s odhadem skutečných směrodatných chyb:

$$(9) \quad \text{průměr } T = \text{průměr } X \pm (z/\text{sqrt}(n)) * s_X * \text{sqrt}(\text{rel}(X/T)),$$

kde s_X je směrodatná odchylka hodnot X a z je skór spolehlivosti pro zvolenou úroveň.¹

5. Korelace dvou proměnných v nespolehlivých měřeních má značnou deflační tendenci: Pro dvě proměnné X a Y s koeficienty spolehlivosti $\text{rel}(X/T)$ a $\text{rel}(Y/U)$ resp. platí, že empirická korelace se součinnově redukuje podle *redukční formule (attenuace)*:

$$(10) \quad r(X, Y) = \sqrt{\text{rel}(X/T)} * r(T, U) * \sqrt{\text{rel}(Y/U)}$$

Pro analýzu je zajímavá korelace mezi skutečnými hodnotami, proto:

$$(11) \quad r(T, U) = r(X, Y) / \sqrt{\text{rel}(X/T) * \text{rel}(Y/U)}$$

Pokud je reliabilita nízká, je deflace korelačního koeficientu značná a *chyba měření maskuje skutečné vztahy*. Proto nám v analýze mnoho zajímavých korelátů může uniknout. Z této rovnice je vidět, že i nízké koeficienty získané ve výzkumu mohou ve skutečnosti vycházet ze zajímavých vztahů, jejichž skutečná korelovanost může být skryta za chybou měření. Chyba způsobená nereliabilitou měření proto vytváří mlhu

¹⁾ Termín spolehlivost se používá ve dvojím významu: a) ve smyslu reliability, jak byl definován výše pro indikaci přesnosti měření, b) ve smyslu konfidenčního intervalu pro vyjádření přesnosti statisticky odhadnutých populačních, resp. modelových parametrů (jako je např. průměr). Na tuto dvojznačnost české terminologie je třeba dát v praxi pozor.

kolem skutečných vztahů a ohrožuje naše korelační a asociační závěry a ověřování apriorních korelačních, resp. asociačních hypotéz.

Tento fakt je tak závažný, že je ilustrován v tabulkách A a B pomocí některých vybraných situací:

Tabulka A. Hodnoty empiricky zjištěného korelačního koeficientu při vybraných kombinacích koeficientů reliability

			$r(T/U)$								
odmocnina			hodnoty empiricky zjištěné korelace při snížené spolehlivosti								
rel(X/T)	rel(X/T)	součinu	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	0,95	1
0,4	0,4	0,4	0,12	0,16	0,20	0,24	0,28	0,32	0,36	0,38	0,40
0,5	0,5	0,5	0,15	0,20	0,25	0,30	0,35	0,40	0,45	0,48	0,50
0,6	0,6	0,6	0,18	0,24	0,30	0,36	0,42	0,48	0,54	0,57	0,60
0,7	0,7	0,7	0,21	0,28	0,35	0,42	0,49	0,56	0,63	0,67	0,70
0,8	0,8	0,8	0,24	0,32	0,40	0,48	0,56	0,64	0,72	0,76	0,80
0,9	0,9	0,9	0,27	0,36	0,45	0,54	0,63	0,72	0,81	0,86	0,90
0,95	0,95	0,95	0,29	0,38	0,48	0,57	0,67	0,76	0,86	0,90	0,95
0,4	0,95	0,616	0,18	0,25	0,31	0,37	0,43	0,49	0,55	0,59	0,62
0,5	0,9	0,671	0,20	0,27	0,34	0,40	0,47	0,54	0,60	0,64	0,67
0,6	0,8	0,693	0,21	0,28	0,35	0,42	0,48	0,55	0,62	0,66	0,69
0,7	0,7	0,700	0,21	0,28	0,35	0,42	0,49	0,56	0,63	0,67	0,70
0,8	0,9	0,849	0,25	0,34	0,42	0,51	0,59	0,68	0,76	0,81	0,85
0,9	0,8	0,849	0,25	0,34	0,42	0,51	0,59	0,68	0,76	0,81	0,85
0,95	0,7	0,815	0,24	0,33	0,41	0,49	0,57	0,65	0,73	0,77	0,82

Tabulka B. Hodnoty přepočteného skutečného korelačního koeficientu při vybraných kombinacích koeficientů reliability

rel(X/T)	rel(Y/U)	odmocnina součinu	$r(X,Y)$ odhad hodnoty skutečné korelace při snížené spolehlivosti							
			0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	0,95
0,4	0,4	0,4	0,75	1,00	-	-	-	-	-	-
0,5	0,5	0,5	0,60	0,80	1,00	-	-	-	-	-
0,6	0,6	0,6	0,50	0,67	0,83	1,00	-	-	-	-
0,7	0,7	0,7	0,43	0,57	0,71	0,86	1,00	-	-	-
0,8	0,8	0,8	0,38	0,50	0,63	0,75	0,88	1,00	-	-
0,9	0,9	0,9	0,33	0,44	0,56	0,67	0,78	0,89	1,00	-
0,95	0,95	0,95	0,32	0,42	0,53	0,63	0,74	0,84	0,95	1,00
0,4	0,95	0,616	0,49	0,65	0,81	0,97	-	-	-	-
0,5	0,9	0,671	0,45	0,60	0,75	0,89	-	-	-	-
0,6	0,8	0,693	0,43	0,58	0,72	0,87	-	-	-	-
0,7	0,7	0,700	0,43	0,57	0,71	0,86	-	-	-	-
0,8	0,9	0,849	0,35	0,47	0,59	0,71	0,82	0,94	-	-
0,9	0,8	0,849	0,35	0,47	0,59	0,71	0,82	0,94	-	-
0,95	0,7	0,815	0,37	0,49	0,61	0,74	0,86	0,98	-	-

Poznámka: Některé kombinace označené „-“ nejsou v praxi možné.

Uvedené vlastnosti mohou být v praxi využity buď jako teoretická znalost, která je vodítkem pro *interpretace* běžně používaných statistických výsledků, nebo pro *přepočty*, pokud jsou známy koeficienty reliability pro jednotlivá měření.

6. Spolehlivost součtu (průměru) proměnných. Další důležitou vlastností reliability je možnost jejího podstatného zlepšení v případě opakovaného *dotazu* na totéž pomocí paralelních měření a spojení těchto údajů do součtových indexů (obdoba nezávislého opakování měření v přírodních vědách). Právě zde se prosazuje relevance pojmu paralelních měření. Náhodná chyba se při spojení více měření podstatně eliminuje.

Jsou-li X_1 a X_2 dvě paralelní měření a obě mají stejnou spolehlivost $rel(X)$, platí pro spolehlivost součtového indexu $Y = X_1 + X_2$ (nebo stejně i pro spolehlivost průměrového indexu $Y = (X_1 + X_2)/2$) známá *Spearman-Brownova formule*:

$$(12) \quad rel(Y) = 2 * rel(X) / (1 + rel(X))$$

Obecněji platí pro součet Y , resp. průměr Y , více (K) položek

$$(13) \quad rel(Y) = K * rel(X) / (1 + (K - 1) * rel(X))$$

kde

$$Y = \sum X_i$$

Vzorec ukazuje, jak se zvýší spolehlivost při kombinování více paralelních položek do jedné míry. V tabulce C ilustrujeme vztah číselně.

Tabulka C. Spolehlivost sumačních indexů

Počet položek		Spolehlivost jedné položky				
1	0,2	0,4	0,6	0,8	0,9	0,95
2	0,333	0,571	0,75	0,889	0,947	0,974
3	0,429	0,667	0,818	0,923	0,964	0,983
4	0,5	0,727	0,857	0,941	0,973	0,987
5	0,556	0,769	0,882	0,952	0,978	0,99
6	0,6	0,8	0,9	0,96	0,982	0,991
7	0,636	0,824	0,913	0,966	0,984	0,993
8	0,667	0,842	0,923	0,97	0,986	0,993
9	0,692	0,857	0,931	0,973	0,988	0,994
10	0,714	0,87	0,938	0,976	0,989	0,995
12	0,75	0,889	0,947	0,98	0,991	0,996
14	0,778	0,903	0,955	0,982	0,992	0,996
16	0,8	0,914	0,96	0,985	0,993	0,997
18	0,818	0,923	0,964	0,986	0,994	0,997
20	0,833	0,93	0,968	0,988	0,994	0,997
30	0,882	0,952	0,978	0,992	0,996	0,998
50	0,926	0,971	0,987	0,995	0,998	0,999
100	0,962	0,985	0,993	0,998	0,999	0,999

Výsledek je opět aplikačně nesmírně důležitý. Ukazuje, jak se v měření projevuje spojení informace z dvojnásobného nebo vícenásobného opakování dotazu na tutéž vlastnost pomocí *baterie položek*. Rychlost zvyšování spolehlivosti s rostoucím počtem položek je podstatná pro plánování položkových baterií, ze kterých se indikačně a sumačně měří postojové a jiné latentní proměnné. Ekonomie času a neschopnost či neochota respon-

denta odpovídat na dlouhá interview je tu pochopitelně v konfliktu s přesností, která s délkou baterie roste. Zvyšování spolehlivosti při položkovém opakování dotazu na totéž provádíme paralelu a analogii k opakování pokusu. Alespoň přibližný odhad reliability umožňuje volit vhodnou velikost měřící baterie zajišťující apriori žádanou přesnost. Princip je obdobný: opakovaná měření vedou k vzájemné kompenzaci náhodných nezávislých chyb, které v průměru postupně konvergují k nule. Tabulka C charakterizuje konvergenci přesnosti. (Teoreticky by se pro enormně velké baterie spolehlivost blížila k jedné bez ohledu na nízkou nenulovou spolehlivost jedné položky.)

Obecnějším výsledkem je *odhad dolní hranice spolehlivosti pro součtovou proměnnou Y*, jejíž složky nemusí být paralelními měřeními:

$$(14) \quad \text{rel}(Y) \geq \alpha = \frac{K}{K-1} \left(1 - \frac{\sum \text{var } X_k}{\text{var } Y}\right)$$

která je známa jako *Cronbachovo alfa*.

Lze je vyjádřit také jako

$$(15) \quad \alpha = \frac{K * C / V}{1 - (K - 1)(C / V)}$$

kde C je průměrná kovariance mezi všemi položkami a V je průměrný rozptyl všech položek.

Pro standardizované položky platí vzorec, v němž R je průměr všech korelačních koeficientů mezi položkami:

$$(16) \quad \alpha = \frac{K * R}{1 - (K - 1)(R)}$$

Cronbachovo *alfa* můžeme také interpretovat jako koeficient korelace mezi daným součtovým indexem a mezi kterýmkoliv jiným testem, jenž má stejný počet položek ze stejného univerza položek a který měří totéž.

Pro studium součtových indexů existuje mnoho různých prostředků, jako jsou Guttmanovy odhady dolní hranice spolehlivosti, Kuder-Richardsonovy vzorce (speciální tvary Spearman-Brownovy formule pro dichotomické položky) a další. Teorie měření pokrývá velmi mnoho reálných a praktických situací.

3. Způsoby odhadu reliability

Pro odhad reliability potřebujeme vždy opakovaná měření téhož. Odhadové postupy jsou založeny na vzorcích či odkazech uvedených výše a na pojmech korelace a variance, tudíž nutně předpokládá zjišťování variability a souběhu variabilit jednotlivých měření (tedy variabilitu odpovědí jednoho respondenta v rámci baterie položek měřících stejnou vlastnost). Přitom opakování musí zajistit vlastnosti paralelních měření, především nezávislost chyb.

Z klasické teorie měření plynou tři známé metody odhadu reliability:

A) test-retest;

B) interní metody odhadu v baterii položek;

C) paralelní měření.

Přes různé nedostatky těchto metod a teoretickou kritiku jsou tyto základní a dobře použitelné postupy v praxi přijímány a využívány.

A) *Test-retest*: znamená opakování dotazu, tj. stejné otázky po jisté době. V praxi se používá časový posun tří až šesti neděl, ovšem časování replikace závisí na problému tak, aby byl zajištěn předpoklad nezávislosti chyb obou dotazů a potlačen efekt zapamatování, a zároveň ale nenastává systematická změna v postoji. Odhadem spolehlivosti je korelační koeficient obou měření.

B) *Interní metody odhadu* v baterii položek vycházejí z předpokladu, že baterie otázek (úloh) splňuje podmínky paralelních měření, a proto lze využít teoretických výsledků pro měření „vedle sebe“ v jednom dotazníku. Zde se vyskytuje několik postupů a používá se několika měř, které jednak odhadují spolehlivost položky a jednak spolehlivost výsledného součtového indexu. Pro baterii položek je možné, především pomocí faktorové analýzy, zkontrolovat, zda položky rovnoměrně sytí společný faktor měřené vlastnosti. Pro takovou skupinu položek můžeme použít:

a) *odhad Cronbachova alfa* pro index podle výše uvedených vzorců; postup je doplněn měřeními, jako je korelace položky a indexu po jejím vynechání a spolehlivost takto redukováného indexu, odhad spolehlivosti pro jednu položku, příp. další míry,

b) „*split half*“ – rozdělení množiny položek na dvě stejně velké (náhodné) části a výpočet korelace mezi nimi; obě části se považují za paralelní měření, proto je jejich korelační koeficient odhadem reliability každé z obou částí a koeficient reliability pro celý index se spočte podle příslušné Spearman-Brownovy formule. (Jiný odhad poskytuje Guttmanova formule pro „split half“, která je obecnější, nepředpokládá stejné reliability obou částí ani stejné variance.)

c) *paralelní měření* – v dotazníku se ptáme na jednu věc dvakrát pomocí obsahově ekvivalentních otázek stejného formátu; za předpokladu, že jde o paralelní měření, můžeme vzájemný korelační koeficient interpretovat jako odhad reliability. Tento způsob má především nedostatek v obtížně zjistitelné ekvivalenci obou znění dotazu.

Každá z uvedených metod má své nedostatky. Je proto vhodné je podle možnosti kombinovat a vzájemně kontrolovat.

Metody studia reliability byly později rozvinuty do komplexnějších modelů umožněných modelováním kovariančních struktur, a jejichž smyslem je zachytit jak reliability, tak pojmy příbuzné. Jejich schémata vyžadují samostatné pojednání. Uvedeme zde jen názvy modelů, pod nimiž nalezneme tyto přístupy v literatuře: A) Quasi Simplex Model, B) Model opakovaných násobných měření (RMM – Repeated Multimethod Model), C) MTMM design (multitrait-multimethod).

Závěr

Zjišťování reliability metodou „test-retest“ podle klasické teorie měření není obtížné a je založeno na známých a jednoduchých vzorcích a postupech. Procedury dostupné ve statistických programech (např. procedura Reliability v *SPSS Base*) umožňují aplikaci metody „split-half“ a postup prověřování reliability podstatně zjednodušují. Obzvláště u sumačních indexů, jejichž smyslem je právě zvýšit spolehlivost měření a redukovat chybovou varianci, je možné postup použít pro zjištění nutné, resp. postačující délky (počtu položek) indexu, a tak zajistit požadovanou spolehlivost a přitom nepřehlcovat

dotazník zbytečně pokládány otázkami. Při předkládání nového měřicího prostředku uživateli je ovšem dokumentace reliability nutnou podmínkou takové nabídky.

Základním limitem přístupu však je nemožnost zjišťovat validitu, a proto celý postup vychází z výzkumníkovy přesvědčení, že měřicí položky a indexy jsou validní a vyjadřují požadovanou vlastnost. Pro souběžnou kontrolu obou charakteristik kvality dat je zapotřebí speciálního dotazového uspořádání a větší množství informací. Přístup, který takovou úlohu řeší, se nazývá MTMM design (multi-trait-multi-method). Rozšíření postupu test-retest bylo navrženo v pracích Heise [1969], Wiley a Wiley [1970] a byl použit v Alwin [1989] pod názvem Quasi Simplex Model. Joreskog [1971] navrhl model později použitý Sarisem [1982] a nazývaný „repeated multimethod approach“. Tyto postupy vyžadují specifické designy sběru dat a v běžné praxi nejsou plně realizovatelné. Vzhledem k závažnosti pojmu kvality dat jsou však organizovány speciální projekty, jejichž účelem je zajistit nutné výzkumné uspořádání a získat informaci pro naplnění odpovídajícího modelu.

JAN ŘEHÁK je vědeckým pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR, kde se zabývá metodologií a analýzou dat.

Literatura

- Alwin, D. F. 1989. „Problems in the data estimation and interpretation of reliability of survey data.“ *Quality and Quantity* 23: 409-442.
- Heise, D. R. 1969. „Separating reliability and stability in test-retest correlation.“ *American Sociological Review* 34: 93-101.
- Joreskog, K. G. 1971. „Statistical analysis of sets of congeneric tests.“ *Psychometrika* 36: 109-133.
- Lord, F. M., M. R. Novick 1968. *Statistical Theories of Mental Test Scores*. Reading, MA: Addison Wesley Publ. Comp.
- Saris, W. E. 1982. „Different questions, different variables.“ In *A second generation of multivariate analysis, Vol. 2. Measurement and Evaluation*, ed. by D. C. Fornell. New York: Praeger.
- Saris, W. E., A. van Meurs (eds.) 1990. *Evaluation of measurement instruments by meta-analysis of multitrait multimethod studies*. Amsterdam: North-Holland.
- Wiley, David E., James A. Wiley 1970. „The estimation of measurement error in panel data.“ *American Sociological Review* 35: 112-117.

Summary

The paper provides a review of the classical theory of reliability and its practical consequences. The concept of reliability and its properties are introduced and discussed from the practical point of view. Properties of the reliability model are dealt with in the context of the survey research and the rules following from the model are given. Various practical measures for checking the reliability are summarised. The methods of reliability estimation in the research context are also described for methodological applications.

Vývoj představ o spravedlivém příjmu*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**
Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Development of Beliefs about Just Income

Abstract: The aim of the study is to determine whether people's satisfaction with their income and their sense that their income is unjust changed between June 1991 and September 1995. It also considers which factors influenced these feelings and in what way and whether their influence was the same in both periods. Two hypotheses about the relation between justice evaluation and income are tested: justice evaluation as a parabolic and as a logarithmic function of income.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 61-85)

1. Spravedlivý příjem v teoretické reflexi

Během transformačního procesu, který v různé míře zasahuje téměř všechny sféry života občanů, dochází též k pozvolnému přechodu od značně rovnoměrného rozdělování peněz, které uspokojovalo nanejvýš základní potřeby všech, k nerovnoměrnému rozdělování, ve kterém nabývají na důležitosti tržní principy. Po pěti desetiletích stability v rozdělování příjmů a poměrně značné nivelizace dochází k rozkolísání navykklého stavu, a co víc, začínají se zvětšovat nerovnosti, což se setkává s pochopením u stále klesající části obyvatelstva. Nejnížší příjmy jsou sice chráněny minimální mzdou a sociálně motivovaným růstem, značně však rostou nejvyšší příjmy, což je umožněno existencí soukromého podnikání, zahraničních firem a zahraničního kapitálu, a také požadavky vrcholového managementu. Nejhuře jsou na tom vlastně střední příjmové kategorie, které, co se příjmů týče, z transformace získaly nejméně, ne-li vůbec nic [viz Večerník 1996].

Kromě vzrůstu nerovností přinesla transformace i velký propad reálných příjmů, a to hlavně ve svých prvopočátcích po uvolnění cen. Mzdy však začaly velmi brzy stoupat, a to dokonce rychleji než inflace.¹ Z tohoto hlediska by se dal očekávat růst spokojenosti

*) Tato práce vznikla v rámci projektu „Sociální trendy“, který vede Petr Matějů a který je sponzorován Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/K120), a „Sociální problémy, sociální politiky a sociální struktury“, který vede Jiří Večerník a který je sponzorován Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/96/0386). Příprava monografie, do které bude tato práce zahrnuta, je sponzorována grantem SOCO od IWM, Vídeň.

Děkuji Martinovi Kreidlvi za technické provedení tabulek a grafů.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 232, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehakova@soc.cas.cz

1) Průměrná mzda ve výzkumu Sociální spravedlnost 1991 byla pro ekonomicky aktivní respondenty, pracující na plný úvazek 2 938 Kčs, zatímco ve výzkumu Sociální spravedlnost 1995 pro analogickou skupinu už 6 873 Kč, tedy 2,34 krát vyšší. Index spotřebitelských cen se za stejné období zvýšil, podle údajů Českého statistického úřadu, jen 1,61 krát. Za výpočet indexu spotřebitelských cen děkuji J. Večerníkovi.

s příjmy a možná i pokles pocitu nespravedlivého odměňování. Jsou tu ale další faktory, které působí proti této hypotéze. Za prvé je třeba vzít v úvahu, že v počátcích transformace byla mnohem větší vůle k „utahování opasků“ než později. Za druhé nemůžeme opomenout skutečnost, že očekávání lidí byla až nereálně vysoká. Tak například v roce 1995 považovalo 43 % respondentů pracujících na plný úvazek svoji finanční situaci za horší, než očekávali na počátku roku 1990. Za třetí tu působí již zmíněný stabilní pokles tolerance k růstu příjmových nerovností. Není lehké předem odhadnout, které důvody převážily.

Podle teorie distributivní spravedlnosti vzniká pocit nespravedlivého či nepřiměřeného odměňování v procesu sociálního porovnávání. Dobře známé jsou koncepty „relativní deprivace“ [Merton a Rosi 1957], „referenčních struktur“ [Berger et al. 1972] a „životních úrovní“ [Rainwater 1974]. Je zajímavé, že z těchto teorií nevyplyvá jednoznačný závěr o tom, zda existuje vztah mezi pocitem nespravedlivého odměňování a skutečným příjmem, a pokud ano, tak jaký.

Tak například podle přístupu Bergera et al., který definuje situaci jako nespravedlivou, jestliže odměna jedince se liší od odměny, kterou získal jeho protějšek v nějaké referenční struktuře, by měl být člověk placen tak, jak jsou placeni jemu podobní. Z toho vyplývá, že při kontrole sociálních charakteristik, ovlivňujících výši příjmu, pocit nespravedlivého odměňování by neměl souviset s výší skutečného příjmu.

Z výzkumu L. Rainwatera [1974], ve kterém rodiny porovnávaly své příjmy s „hlavním proudem“ definovaným jako nejobvyklejší životní úroveň většiny vyplynulo, že pocit nepřiměřeně nízkého příjmu klesá s růstem skutečného příjmu domácnosti, a to tím pomaleji, čím je skutečný příjem vyšší. Rainwatera zajímaly hlavně chudé rodiny a ty, které ještě stačily hlavnímu proudu. Připouštěl sice existenci rodin s životní úrovní nad hlavním proudem, ale považoval jejich počet za relativně malý.

Z úvah T. Veblena [1899], které se týkaly spíše „těch nahoře“, naopak vyplývá, že pocit nedostatečného příjmu roste s růstem skutečného příjmu, a to tím rychleji, čím je příjem vyšší. Jak totiž rostou příjmy, tak rostou i standardy porovnávání, což vede k dalšímu růstu pocitu nedostatečného příjmu. Tento závěr podporují i následující zjištění L. Rainwatera: množství peněz nutných k dosažení vysoké životní úrovně roste se sociální třídou; například respondenti z vyšší střední třídy uváděli o 50 % vyšší částku než respondenti z nižší střední třídy.

J. Mirowsky [1987] vyšel ve svém rozboru z předpokladu, že jak Rainwater, tak Veblen mají svou pravdu a že se liší v tom, že jeden se zabýval chudými, zatímco druhý bohatými. Mirowsky formuloval hypotézu, že pocit nedostatečnosti příjmu je součtem dvou vnímaných deficitů od hlavního proudu, tedy součtem Rainwaterovy a Veblenovy křivky, a ověřil ji na dvou výběrových souborech amerických manželů a manželek z roku 1978.² Za platnosti jeho hypotézy můžeme očekávat tři věci: jen málo lidí má pocit, že jejich příjmy jsou vyšší, než zasluhují; vztah mezi pocitem nespravedlivého odměňování a skutečným příjmem je přibližně parabolický; příjmy spojené s minimálním pocitem nespravedlivého příjmu jsou nadprůměrné, protože lidé s nízkými příjmy potřebují více peněz, aby získali vyšší status a dosáhli průměrné životní úrovně, zatímco lidé s vysoký-

²) Oba z manželů byli dotazováni na výši svého hrubého měsíčního platu ze zaměstnání a dále na výši platu, kterou by považovali pro daný typ práce za spravedlivou. Kromě těchto údajů byly zjišťovány i další, které se týkaly meritů, statusu a potřebnosti.

mi příjmy potřebují ještě více, aby mohli pokračovat ve svém vzestupu, i když mají dost vzhledem ke standardu hlavního proudu.

Cílem této studie je zjistit, jestli se změnila úroveň spokojenosti s příjmem a velikost pocitu nespravedlivého odměňování porovnáním stavů v září 1995³ a v červnu 1991,⁴ a které faktory a jakým způsobem ovlivňovaly úroveň spokojenosti s příjmem a velikost pocitu nespravedlivého odměňování, a jestli byl jejich vliv v obou zkoumaných obdobích stejný. Rovněž bychom rádi odhalili povahu vztahu mezi hodnocením spravedlnosti a příjmem, speciálně to, jestli se jedná o vztah parabolický nebo logaritmický.

Jak představy o spravedlivém příjmu, tak spokojenost s příjmem jsou pochopitelně determinovány řadou dalších faktorů než jen skutečným příjmem. My jsme bohužel omezení na jedné straně tím, co zachycují dostupná data, a na druhé straně relativně malým souborem. Z demografických charakteristik zahrnujeme do analýz roli pohlaví a věku. Očekáváme, že muži byli méně spokojeni se svým příjmem a že měli větší pocit nespravedlnosti z podhodnocení než ženy, i když ženy jsou u nás tradičně placeny za stejnou práci méně než muži [viz Večerník 1991]. Co se věku týče, lze předpokládat menší pocit nespravedlnosti u mladých, soudě podle výsledků z jiných šetření [např. Řeháková a Vlachová 1995]. Je ovšem i možné, že demografické charakteristiky neměly přílišný význam, a to zejména v roce 1995, neboť jak ukazuje J. Večerník [1996], transformace sebou přinesla zmenšení vlivu demografických faktorů na příjmy. Na druhé straně ovšem předtransformační období preferovalo starší před mladšími, pokud šlo o příjmy, a slábnutí této preference může nakonec podpořit původní hypotézu.

Zásluhové faktory, které by bezesporně též měly ovlivňovat příjmy, jsou vyjádřeny vzděláním respondenta a jeho socioekonomickým statusem. Jak ale ukazuje J. Večerník v již několikrát citované práci, není to právě vzdělání, co u nás primárně ovlivňuje příjmy. Vzdělání je důležité, ale mnohem důležitější je, zda je uplatňováno v soukromém či státním sektoru, a ve kterém odvětví. Obecně známé jsou velké rozdíly v platech lidí s vysokoškolským vzděláním pracujících na jedné straně v bankách nebo pojišťovnách, a na druhé straně ve vědě, zdravotnictví nebo školství. My zde do těchto detailů nepůjdeme, neboť malá velikost výběrového souboru to neumožňuje. I přes to, co bylo řečeno, očekáváme, že pocit nespravedlnosti z podhodnocení byl u vysokoškolsky vzdělaných větší než u ostatních. Ve stejném duchu zřejmě diferencoval i socioekonomický status.

Nesporně zásadní roli na spokojenost s příjmem a představu o spravedlivém příjmu jedince má to, jak jsou uspokojovány jeho potřeby, zda žije v neustálém ekonomickém stresu, nebo zda neví, co je to nedostatek peněz. Ekonomickou tíseň zde měříme podílem měsíčního příjmu, který by domácnost, ve které respondent žije, potřebovala, a skuteč-

³) Výzkum *Sociální spravedlnost 1995* byl součástí projektu „Změny sociální a ekonomické nerovnosti a sociální politika v procesu transformace“, který vedli Petr Matějů a Jiří Večerník. Tento projekt byl sponzorován Grantovou agenturou České republiky (grant č. 403/93/0622).

⁴) Mezinárodní komparativní projekt *International Social Justice Project* (ISJP) byl finančně podpořen National Council for Soviet and East European Research (USA) a National Science Foundation (USA). Mezinárodní tým vedl David Mason. Za bývalé Československo byli členy mezinárodního týmu Petr Matějů a Jan Hartl. Provedení výzkumu v bývalém Československu sponzorovala Grantová agentura ČSAV a STEM.

ného celkového čistého měsíčního příjmu této domácnosti.⁵ Očekáváme, že čím větší ekonomické tísní byl člověk vystaven, tím méně byl spokojen se svým příjmem a tím více se cítil nespravedlivě podhodnocen.

Jak vyplývá z výše uvedených teorií, pocit nespravedlivého odměňování vzniká v procesu sociálního porovnávání. Proto vstoupily do analýz i výpovědi respondentů o vztahu jejich příjmu k příjmům ostatních lidí u nás, k příjmu lidí se stejnou úrovní vzdělání a kvalifikace a k příjmu lidí s podobným zaměstnáním či profesí. Lze předpokládat, že v čím horší pozici se člověk cítil, tím méně byl spokojen se svým příjmem, a tím více se cítil nespravedlivě podhodnocen.

Pocit nespravedlnosti z nepřiměřené odměny, ať už nepřiměřeně nízké, nebo vysoké, se často měří pomocí funkce hodnocení spravedlnosti, kterou navrhl G. Jasso [1978, 1980]. Podle autorky je spravedlivý příjem taková částka, kterou považuje člověk pro sebe za zaslouženou. Spravedlnost je pak stav, kdy skutečný a spravedlivý příjem jsou přesně stejné. Nespravedlnost je naopak stav, kdy jsou různě velké. Nespravedlnost je dvojí: a) nespravedlivé podhodnocení, tj. případ, kdy spravedlivý příjem je vyšší než skutečný, b) nespravedlivé nadhodnocení, tj. případ, kdy skutečný příjem je vyšší než spravedlivý. Na základě teoretických úvah i experimentálně G. Jasso odvodila zákon hodnocení spravedlnosti:⁶

$$\text{hodnocení spravedlnosti} = \ln (\text{skutečný příjem} / \text{spravedlivý příjem}).^7$$

Velikost nespravedlnosti se rovná nule v případě spravedlnosti, tj. když skutečný a zasloužený příjem jsou identické. Člověk, jehož se to týká, se považuje za spravedlivě odměňovaného. Záporné hodnoty hodnocení spravedlnosti indikují nespravedlivé podhodnocení, a člověk, jehož se to týká, se považuje za nespravedlivě málo odměňovaného. Kladné hodnoty znamenají nespravedlivé nadhodnocení, a člověk, jehož se to týká, se považuje za nespravedlivě odměňovaného. Čím menší záporná hodnota, tím větší pocit nespravedlnosti z podhodnocení. Čím větší kladná hodnota, tím větší pocit nespravedlnosti z nadhodnocení.

Ze zákona hodnocení spravedlnosti plyne, že nespravedlnost daného množství podhodnocení je nepřímo úměrná velikosti příjmu. Tak například podhodnocení o 1 000 Kč je méně přijatelné pro toho, kdo vydělává 10 000 než pro toho, kdo vydělává 30 000 Kč. A protože Rainwaterův deficit (množství peněz chybějících k zařazení se k většině s nejobvyklejší životní úrovní) se vždy objevuje u nižších příjmů než Veblenův deficit (množství peněz potřebné k dalšímu vzestupu), je Rainwaterův deficit, podle zákona hodnocení spravedlnosti, nespravedlivější než Veblenův. Aby se zdály stejně nespravedlivé, musí být Veblenův deficit větší než Rainwaterův.

5) Otázky zněly následovně: 1) Řekněte mi, jaký celkový čistý příjem máte Vy a Vaše rodina v průměru za měsíc. Myslíme tím příjmy a důchody všech osob ve Vaší domácnosti po odečtení daní a dále všechny sociální dávky a doplňkové příjmy. 2) Jaký celkový příjem za měsíc byste asi tak ve Vaší domácnosti potřebovali?

6) Tento zákon, ačkoliv byl původně odvozen pro případ příjmů, G. Jasso navrhla rozšířit na jakékoliv společensky distribuované statky.

7) Symbol „ln“ v tomto zákonu znamená přirozený logaritmus o základu $e = 2,7183$.

2. Data, proměnné a metody

Zkoumání je založeno hlavně na analýze dvou souborů získaných náhodným výběrem v červnu 1991 a v září 1995 (viz pozn. 3 a 4). Soubor z roku 1991 tvoří česká část původního datového souboru, který zahrnoval celé tehdejší Československo. Do analýzy vstupují jen osoby, které v době dotazování byly zaměstnané na plný úvazek, což poskytuje počty kolem 450 v roce 1991 a 650 v roce 1995. Jelikož na dotazy o příjmech nebyli ochotni odpovídat všichni respondenti, dochází ještě k dalším redukci. V regresních modelech vážíme soubor z roku 1991 tak, aby byl stejně velký jako soubor z roku 1995.

Kromě těchto dvou souborů využíváme pro některá srovnání též souborů osob pracujících na plný úvazek z dalších sedmi zemí, které byly mezi těmi, jež se zúčastnily již zmíněného (viz pozn. 4) mezinárodního projektu v roce 1991. Jsou to Maďarsko, Polsko a Slovinsko, které stejně jako Česká republika patří mezi transformující se země, a dále Holandsko, Německo (bez zemí, které před sjednocením tvořily Německou demokratickou republiku), Spojené státy americké a Velká Británie, které patří mezi stabilní demokratické země s vysokou životní úrovní. Bohužel data z těchto zemí existují jen pro rok 1991, neboť v nich nebyl výzkum *Sociální spravedlnost*, na rozdíl od České republiky, v roce 1995 zopakován.

Základní tři otázky byly položeny následujícím způsobem: (1) Jak jste spokojen se svým příjmem? (2) Řekněte mi, prosím, jaký čistý měsíční příjem máte Vy osobně ze svého zaměstnání nebo podnikání. (3) Jaký čistý měsíční příjem byste si podle Vašeho názoru zasloužil(a)? Odpovědi na první otázku spolu se vztahem odpovědí na druhé dvě a z nich odvozená míra pocitu nespravedlivého odměňování jsou předmětem zkoumání této práce.

Do analýzy vstupuje, kromě proměnných spojených s výše citovanými otázkami, tj. spokojenost s příjmem (stupnice 1-7, 1 = zcela nespokojen, 7 = zcela spokojen) a skutečný, respektive zasloužený čistý měsíční příjem (tj. příjem po odečtení daní, odměn a všech sociálních dávek a přídatků), ještě celá řada dalších proměnných, které se uplatní hlavně v regresní analýze. Indikátory zásluhovosti jsou reprezentované vzděláním respondenta (základní, další bez maturity, úplné střední, vysokoškolské) a socioekonomickým statusem ISEI (mezinárodní škála, hodnoty probíhají od 1 do 98, čím vyšší hodnota, tím vyšší socioekonomický status). Demografické faktory jsou zastoupeny pohlavím (muž, žena) a věkem (18-29, 30-44, 45 a více let). Ekonomickou tíseň měříme podílem měsíčního příjmu, který by domácnost, ve které respondent žije, potřebovala, a skutečného celkového čistého měsíčního příjmu této domácnosti (jde o spojitou proměnnou s hodnotami od 0,8 do 3,4; čím větší je hodnota, tím větší je ekonomická tíseň; znění příslušných otázek viz poznámku 5). Srovnání s referenčními skupinami je zachyceno třemi proměnnými: srovnání skutečného příjmu s příjmy ostatních lidí u nás, s příjmy lidí se stejnou úrovní vzdělání a kvalifikace, s příjmy lidí s podobným zaměstnáním/profesi (hluboko pod průměrem, něco pod průměrem, okolo průměru, něco nad průměrem, vysoko nad průměrem). V regresních modelech pracujeme s těmito třemi proměnnými a též s proměnnou srovnání skutečného a zaslouženého příjmu (jsem zaplacen/a mnohem méně, než zasloužím, o něco méně, zhruba tolik, kolik si zasloužím, o něco více, mnohem více) jako se spojitými centrovanými proměnnými s hodnotami -2, -1, 0, 1, 2.

Pocit nespravedlnosti z nepřiměřené odměny měříme pomocí skóreů hodnocení spravedlnosti plynoucích ze zákona, který odvodila G. Jasso jako logaritmus podílu skutečného a zaslouženého příjmu. Pomocí regresního modelu zkoumáme jeho souvislost

se skutečným příjmem za přítomnosti dalších proměnných, které zahrnují indikátory statusu, demografické faktory, ekonomickou tíseň a srovnání s referenčními skupinami. Další proměnnou v regresním modelu je rok (1991, 1995), neboť pracujeme s oběma datovými soubory najednou, abychom zachytili podstatné změny, ke kterým mohlo za dobu mezi dvěma výzkumy dojít. Z toho důvodu v roli vysvětlující proměnné nepoužíváme skutečný příjem, ale adjustovaný skutečný příjem (dále jen adjustovaný příjem), který je roven skutečnému příjmu v roce 1991, ale v roce 1995 je roven skutečnému příjmu vydělenému koeficientem 1,61, čímž je ošetřen efekt inflace (viz pozn. 1). Tento adjustovaný příjem je v regresních modelech udáván v tisících.

Přijmeme-li názor J. Mirowského, že vztah mezi hodnocením spravedlnosti a skutečným příjmem je parabolický (obrácené U), tj. že s rostoucím příjmem se nejprve zvětšují skóry hodnocení spravedlnosti, až dosáhnou při určitém příjmu maxima, aby se pak při dalším růstu příjmu zmenšovaly, musíme zařadit do regresní rovnice též druhou mocninu adjustovaného příjmu. Kritickou podmínkou možnosti ověření tohoto jeho názoru je, zda naše data obsahují dost případů vysokých příjmů, kdy už by mohlo docházet ke klesání skóre hodnocení spravedlnosti. Pokud by tomu tak nebylo a koeficient u druhé mocniny adjustovaného příjmu by byl významný, mohli bychom pouze konstatovat, že skóry hodnocení spravedlnosti s růstem adjustovaného příjmu rostou nejprve rychleji a později pomaleji než lineárně. V tom případě by nám měl stejnou službu udělat i model, který by obsahoval jen logaritmus adjustovaného příjmu. Jelikož očekáváme v obou letech stejný typ vztahu mezi hodnocením spravedlnosti a adjustovaným příjmem, nikoliv už však stejné parametry tohoto vztahu, zařazujeme do regresní rovnice i interakční členy mezi adjustovaným příjmem a rokem a druhou mocninou adjustovaného příjmu a rokem, respektive logaritmem adjustovaného příjmu a rokem. Vyšetříme vhodnost zařazení i některých dalších interakčních vztahů s proměnnou rok, což nám poskytne další evidenci o případných změnách mezi sledovanými údobími.

Regresní model vytvoříme i pro spokojenost s příjmem, kde v roli vysvětlujících proměnných vystupují všechny vysvětlující proměnné předchozího modelu a navíc proměnná srovnání skutečného a zaslouženého příjmu, která se ukazuje být v tomto případě lepším prediktorem spokojenosti s příjmem než hodnocení spravedlnosti.⁸ Do modelu opět zahrneme interakce některých vysvětlujících proměnných s rokem. V obou regresních modelech budeme věnovat obzvláštní pozornost diagnostice kolinearity.

Kromě regresních modelů pracujeme i s modely logitovými se závislou proměnnou srovnání skutečného a zaslouženého příjmu v dichotomické kategorizaci: jsem placen/a méně, než zasloužím, nejsem placen/a méně, než zasloužím (tj. jsem placen/a tak, jak zasloužím, nebo víc). Nezávislými proměnnými jsou země (Česká republika, Holandsko, Maďarsko, Německo, Polsko, Slovinsko, Spojené státy americké, Velká Británie) a vzdělání (bez maturity, maturita, vysoká škola). Pomocí logitových modelů modelujeme poměry četností první a druhé kategorie závislé proměnné pro každou z kombinací hodnot nezávislých proměnných. Tyto poměry četností se současně rovnají poměrům pravděpodobností jevu, že jedinec je placen méně, než zaslouží a jevu, že není placen

⁸) Proměnné hodnocení spravedlnosti a srovnání skutečného a zaslouženého příjmu jsou spolu pochopitelně velmi silně korelované. Vybraná proměnná predikuje lépe zřejmě proto, že má méně hodnot, takže trend, který existuje i u hodnocení spravedlnosti více zdůrazní.

méně, než zaslouží, a to opět pro každou z kombinací hodnot nezávislých proměnných. Těmto poměrům pravděpodobností budeme v daném kontextu říkat rizika pocitu nespravedlivého podhodnocení.

3. Výsledky

Jak dokládá tabulka 1 a graf 1 (viz přílohu), rozdělení četností adjustovaného příjmu v roce 1991 a 1995 se značně odlišují. Tak například zatímco adjustovaný příjem do 4 000 korun v roce 1991 mělo plných 88,8 % respondentů, v roce 1995 to bylo jen 56,7 % respondentů. Adjustovaný příjem nad 6 000 korun přiznala v roce 1991 jen 3,0 %, v roce 1995 už 15,0 % respondentů. A konečně adjustovaný příjem nad 8 000 korun udalo pouhých 0,9 % v roce 1991 a 5,4 % v roce 1995. Medián ležel v roce 1991 v intervalu od 2 500 do 3 000, v roce 1995 od 3 500 do 4 000. Maximální adjustovaný příjem v souboru za rok 1991 byl 15 000 korun, v souboru za rok 1995 už 24 845 korun. Rozdělení adjustovaného příjmu se tedy v roce 1995 ve srovnání s rokem 1991 posunulo výrazně směrem k vyšším hodnotám. Ubylo adjustovaných příjmů v kategoriích do 3 000 korun a přibylo adjustovaných příjmů nad 3 000 korun. Obě rozdělení se dále odlišují v tom, že rozdělení pro rok 1991 je více koncentrováno kolem své střední hodnoty (2 938 korun) než rozdělení pro rok 1995, jehož střední hodnota je 4 269 korun. Už tento prostý fakt ukazuje na zvětšení příjmových nerovností a na to, že příjmy rostly rychleji než inflace. Stačil tento růst na to, aby vzrostla spokojenost s příjmy? Nebo se lidé rychle přizpůsobili nové situaci a úroveň jejich spokojenosti zůstala stejná?

Ačkoliv se rozdělení odpovědí na otázku zjišťující spokojenost s příjmem v roce 1991 a 1995 významně neliší, neubráníme se při důkladnějším pohledu na tabulku 2 přesvědčení, že změna nastala, neboť v ní nemůžeme nevidět určitý trend ke zvětšení spokojenosti. Nechceme tím zpochybňovat klasický test homogenity dvou rozdělení, ale musíme si na tomto místě uvědomit, že nahlíží na testovaná rozdělení jako na rozdělení nominální proměnné. Proměnná, o kterou jde, je ale alespoň ordinální. Spočteme-li nominální vzdálenost zkoumaných rozdělení, zjistíme hodnotu 0,069, spočteme-li ordinální vzdálenost, zjistíme hodnotu 0,155, což je víc než dvakrát tolik.⁹ Proto nás už nepřekvapí, že průměry za rok 1991 a 1995 se významně liší (viz tabulku 3). Lidé byli tedy v průměru o něco spokojenější se svým příjmem v roce 1995 než v roce 1991. Nicméně oba průměry jsou pod středem škály, kterým je čtyřka, což příliš velkou spokojenost neznamená. Na tomto místě je vhodné učinit srovnání s ostatními zeměmi, alespoň s dostupnými údaji za rok 1991 (viz tabulku 4). Spokojenost s příjmem byla u nás v průměru stejná jako v Maďarsku a Slovinsku, ale větší než v Polsku. K nám nejbližší západní zemi, co se velikosti průměru týče, kterou byla Velká Británie, jsme měli ještě daleko, i když ne tolik, jako měla ona k Holandsku.

I když se spokojenost s příjmem zlepšila, srovnání skutečného a zaslouženého příjmu dopadlo stejně v roce 1995, a chtělo by se říci stejně špatně, jako v roce 1991, ať už na to usuzujeme z porovnání rozdělení četností (viz tabulku 5), která byla stejná a která odhalila, že 73 % respondentů v obou zachycených obdobích cítilo, že jsou placeni méně, než zaslouží, nebo z průměrů (viz tabulku 3), které jsou prakticky stejné a rovné hodnotě 2 (střed škály je 3), která nese označení, „jsem zaplacen o něco méně, než

⁹) Vysvětlení pojmů nominální, resp. ordinální vzdálenost dvou rozdělení lze nalézt např. v [Řehák a Řeháková 1986].

zasloužím“. Srovnání s ostatními zeměmi (viz tabulku 6) ukazuje, že jsme na tom byli stejně se Slovinskem, lépe než Maďarsko a Polsko a hůře než Spojené státy americké a všechny tři západoevropské země. Tentokrát však i jejich průměry jsou všechny značně pod středem škály, a tak se potvrzuje výsledek, který zjistil i J. Mirowsky, že existuje jen málo lidí, kteří cítí, že jsou placeni více než zaslouží. V roce 1991 jich bylo v souboru České republiky 0,9 %, Maďarska 1,2 %, Polska 1,6 %, Slovinska 0,8 %, Holandska 5,2 %, Německa 2,3 %, Spojených států amerických 3,0 %, Velké Británie 2,4 %. V roce 1995 jich bylo v souboru České republiky 0,5 %.

G. Jasso [1980] navrhla průměrnou hodnotu proměnné hodnocení spravedlnosti za míru sociální spokojenosti či nespokojenosti. Přijmeme-li tuto její interpretaci, pak můžeme říci, že sociální nespokojenost, spíše než spokojenost, protože průměry jsou značně v záporu, zůstala v globálu na stejné úrovni v obou zkoumaných letech, což dokládá poslední řádek tabulky 3. Ze srovnání s ostatními zeměmi v roce 1991 (viz tabulku 7) plyne, že mezi transformujícími se zeměmi byly v průměrných hodnotách hodnocení spravedlnosti příjmů velké rozdíly, a že sociální nespokojenost byla v České republice nejmenší. Od vyspělých demokracií jsme se ještě ale velmi lišili.

Poněkud zvláštní obraz české společnosti poskytují výsledky porovnání vlastního příjmu s příjmy ostatních lidí, s příjmy lidí se stejnou úrovní vzdělání a kvalifikace, s příjmy lidí s podobným zaměstnáním (profesí). Ačkoliv v obou zkoumaných letech existovalo ve výběrových souborech nejméně 30 % respondentů s příjmy nad výběrovým průměrem, přesto pouze 11,5 % v roce 1991 a 16,5 % v roce 1995 odpovědělo, že jejich příjem je ve srovnání s ostatními lidmi u nás nadprůměrný (viz tabulku 8). Pro upřesnění: ze 130 respondentů, kteří měli v roce 1991 příjmy nad horní hranici 99 %-ního intervalu spolehlivosti pro průměr, jen 26,2 % uvedlo, že jejich příjem je nadprůměrný, 56,2 % ho považovalo za průměrný a 17,7 % dokonce za podprůměrný. Ze 174 respondentů, kteří měli v roce 1995 příjem nad horní hranici 99 %-ního intervalu spolehlivosti pro průměr, jen 32,8 % uvedlo, že jejich příjem je nadprůměrný, 51,1 % ho považovalo za průměrný a 16,1 % za podprůměrný. To může mít mnoho příčin, jmenujme alespoň některé z nich: lidé mají špatné představy o příjmech druhých; lidé neradi přiznávají, že mají větší příjem, než je běžné; výběry jsou vychýlené v tom smyslu, že obsahují málo respondentů s vysokými příjmy; lidé podceňují své příjmy, ať už záměrně z obav před zneužitím nebo z nedostatku evidence. Obdobně nízká procenta dostáváme i u dalších dvou otázek: 13,1 % a 13,0 % nadprůměrných příjmů při srovnání se stejně vzdělanými a kvalifikovanými, a dokonce jen 6,0 % a 8,8 % při srovnání s lidmi s podobným zaměstnáním (viz tabulky 9 a 10). Porovnání vlastního příjmu se stejně vzdělanými a kvalifikovanými dopadá v roce 1995 dokonce hůře než v roce 1991 (viz tabulku 9): kleslo procento odpovědí „okolo průměru“ a stouplo procento odpovědí „hluboko pod průměrem“.

Podíváme-li se na výsledky z ostatních zemí (viz tabulky 11, 12, 13, 14) zjistíme, že jsme nevybočovali z řady transformujících se zemí. Jiná situace byla v ostatních zemích, i když ani tam, s výjimkou Německa a Holandska při srovnání vlastního příjmu s příjmy ostatních, nebyla procenta nadprůměrných odpovědí velká a průměrné hodnoty se pohybovaly pod středem škály nebo nejvýše v jejím středu. Zdá se tedy, že obecně relativně málo lidí považuje svůj příjem za nadprůměrný, ať už ho srovnává s příjmy ostatních, nebo stejně vzdělaných a kvalifikovaných, nebo se stejným zaměstnáním. Jejich počet se poněkud zvětšuje s růstem stupně blahobytu, jak naznačují výsledky ze stabilních a prosperujících demokracií.

Riziko pocitu nespravedlivého podhodnocení v roce 1991, měřené podílem četností odpovědí „jsem zaplacen méně, než zasloužím“ a četností odpovědí „jsem zaplacen tolik, kolik zasloužím nebo víc“ pro skupiny respondentů se vzděláním bez maturity, s maturitou a vysokoškolským rozdělovalo osm sledovaných zemí do tří skupin (viz graf 2), které se od sebe liší typem vztahu mezi rizikem pocitu nespravedlivého podcenění a vzděláním. Do první skupiny patřily Německo, Spojené státy, Velká Británie, ale také Polsko. Situace v těchto zemích byla velmi dobře popsána logitovým modelem (statistika věrohodnostního poměru $G^2 = 7,518$, počet stupňů volnosti $df = 8$, dosažená hladina významnosti $P = 0,482$), který říká, že riziko pocitu nespravedlivého podhodnocení klesalo lineárně s růstem vzdělání, a to ve všech zemích stejně rychle. Nejpriznivější situace, tj. nejmenší riziko nespravedlivého podhodnocení, byla v Německu, horší a stejná ve Velké Británii a v Spojených státech, nejhorší v Polsku. Rovnice pro jednotlivé země jsou:

$$\text{riziko (Německo)} = \exp(-0,1906 - k_1 0,2922),$$

$$\text{riziko (Velká Británie)} = \text{riziko (Spojené státy)} = \exp(0,3844 - k_1 0,2922),$$

$$\text{riziko (Polsko)} = \exp(1,3402 - k_1 0,2922),$$

$$\text{kde } k_1 = -0,7071 \text{ pro vzdělání bez maturity,}$$

$$= 0 \text{ pro vzdělání s maturitou,}$$

$$= 0,7071 \text{ pro vzdělání vysokoškolské;}$$

exp je označení pro exponenciální funkci.

Další skupinu tvořily Česká republika, Maďarsko a Slovinsko. Jejich situaci velmi dobře popisuje logitový model ($G^2 = 4,989$, $df = 6$, $P = 0,545$), podle kterého bylo riziko pocitu nespravedlivého podhodnocení nejmenší pro jedince s maturitou a stoupalo na stejnou úroveň pro jedince bez maturity a s vysokoškolským vzděláním, a to stejně rychle ve všech třech zemích, přičemž situace byla nejhorší v Maďarsku, lepší a stejná v České republice a ve Slovinsku. Rovnice jsou:

$$\text{riziko (Maďarsko)} = \exp(1,1946 + k_2 0,4550),$$

$$\text{riziko (Slovinsko)} = \text{riziko (Česká republika)} = \exp(0,9330 + k_2 0,4550),$$

$$\text{kde } k_2 = 0,4083 \text{ pro vzdělání bez maturity,}$$

$$= -0,8165 \text{ pro vzdělání s maturitou,}$$

$$= 0,4083 \text{ pro vzdělání vysokoškolské.}$$

Zcela specifickou situaci Holandska výborně popisuje model nezávislosti ($G^2 = 0,491$, $df = 2$, $P = 0,783$), kdy riziko pocitu nespravedlivého podhodnocení je stejné pro všechny tři typy vzdělání, a tedy je na vzdělání nezávislé. Příslušná rovnice je:

$$\text{riziko (Holandsko)} = \exp(0,1462).$$

K hodnocení spravedlnosti jakožto funkce adjustovaného příjmu, ekonomické tísně, zásluhových indikátorů, demografických charakteristik, srovnání s referenčními skupinami a roku výzkumu jsme vyslovili řadu hypotéz v úvodní části práce. Nyní porovnáme tyto předpoklady a úvahy se skutečnými výsledky.¹⁰ Začneme adjustovaným příjmem, který byl nejsilnějším prediktorem hodnocení spravedlnosti v obou sledovaných

¹⁰⁾ Při diskusi významů jednotlivých vysvětlujících proměnných nebudeme zvlášť zdůrazňovat, že jde o jejich význam při kontrole, tj. zahrnutí vlivu všech ostatních vysvětlujících proměnných, které vstoupily do regresní rovnice.

letech. Potvrdila se nutnost zahrnutí druhé mocniny adjustovaného příjmu a ukázalo se, že parametry parabol byly v každém z roků šetření jiné (viz tabulku 15 a graf 3). Podle tohoto modelu skóry hodnocení spravedlnosti nejprve rostly, a od jisté hodnoty adjustovaného příjmu klesaly v roce 1991 rychleji než v roce 1995. Při stejné hodnotě adjustovaného příjmu až do hodnoty přibližně 12 000 korun byly skóry hodnocení spravedlnosti v roce 1995 nižší než v roce 1991, tj. stejný adjustovaný příjem se zdál méně spravedlivý. Maximální skór hodnocení spravedlnosti byl dosažen při hodnotě adjustovaného příjmu 8 888 korun v roce 1991 a 13 981 korun v roce 1995.¹¹ Uvedené částky lze interpretovat jako ideální hodnoty adjustovaného příjmu, při nichž je dosažen v dané době nejnižší pocit nespravedlnosti. V hodnotách neadjustovaných příjmů by to podle tohoto modelu byly částky 8 888 korun v roce 1991 a 22 509 korun v roce 1995.

Na tomto místě ovšem nelze nepřipomenout, že adjustovaný příjem nad 8 000 korun se vyskytoval v roce 1991 jen u 0,9 % respondentů a adjustovaný příjem nad 13 000 korun v roce 1995 jen u 1,2 % respondentů. I když v datech existuje jistá evidence, že za ideálními příjmy skutečně došlo k poklesu skóre hodnocení spravedlnosti, je to založeno na tak malém počtu vysokých příjmů, že to nelze považovat za spolehlivé, a proto nemůžeme tvrdit, že naše data jednoznačně podporují hypotézu J. Mirowského o parabolickém vztahu mezi hodnocením spravedlnosti a příjmem. Stejně dobrý regresní model, soudě podle procenta vysvětlené variability v závisle proměnné (viz hodnotu R^2 v tabulkách 15 a 16), a se stejnými závěry pro ostatní vysvětlující proměnné dostaneme (viz tabulku 16), když uvažujeme hodnocení spravedlnosti jako logaritmickou funkci adjustovaného příjmu, což odpovídá výsledkům L. Rainwatera. To je zřejmě tím, že naše společnost je zatím spíše chudá než bohatá, nebo se alespoň tak tváří. Rozhodnutí mezi modely budeme tedy muset odložit do těch dob, až budeme bohatší, nebo až to budeme ochotni přiznat. Jak ukazuje graf 4, podle druhého modelu skóry hodnocení spravedlnosti stále rostou s růstem adjustovaného příjmu, ale čím je adjustovaný příjem větší, tím je růst skóre pomalejší. I v tomto případě se stejný adjustovaný příjem zdál být v roce 1995 méně spravedlivý než v roce 1991, a to při jakémkoliv jeho hodnotě, ne jen do hodnoty 12 000 korun, jak tomu bylo v prvním modelu.

Další proměnnou v pořadí podle důležitosti, soudě podle hodnot standardizovaných regresních koeficientů,¹² je ekonomická tíseň. Jak jsme předpokládali, čím větší byla ekonomická tíseň domácnosti, ve které dotazovaný žil, tím více se cítil nespravedlivě podhodnocen. Dále jsou to demografické charakteristiky: muži, a to zejména v roce 1991, měli větší pocit nespravedlivého podhodnocení než ženy. Tato situace přetrvávala i v roce 1995, ale v mnohem slabší podobě. Mladí do 29 let hodnotili spravedlnost výše než střední a starší generace. Zásluhové faktory se ukázaly být rovněž důležitými. Čím vyšší socioekonomický status, tím nižší skóry hodnocení spravedlnosti. Tato souvislost byla ještě umocněna zjištěním, že lidé s vysokoškolským vzděláním měli větší pocit nespravedlivého podhodnocení než lidé s ostatními typy vzdělání. Z proměnných charakterizujících referenční skupiny se ukázala být důležitou jen proměnná srovnání vlastního příjmu s příjmy lidí s podobným zaměstnáním, a to jen v roce 1995. V čím horší pozici

¹¹⁾ Tyto hodnoty byly spočteny řešením rovnice: parciální derivace regresní rovnice podle adjustovaného příjmu se rovná nule.

¹²⁾ Standardizované regresní koeficienty zde neuvádíme, jsou k dispozici na vyžádání.

se člověk cítil, tím více se cítil nespravedlivě podhodnocen. Lze tedy říci, že výsledky se shodují v podstatě s tím, co jsme předpokládali před započítáním analýz.

Velikost spokojenosti s příjmem jsme se pokoušeli modelovat pomocí stejných proměnných jako v předchozím případě, plus proměnnou srovnání skutečného a zaslouženého příjmu. Opět jsme vytvořili modely dva: v jednom jsme vyjádřili vztah mezi spokojeností s příjmem a adjustovaným příjmem jako parabolický, ve druhém jako logaritmický (viz tabulky 17 a 18). Ukázalo se, že ani v jednom případě nebyl vliv adjustovaného příjmu významný, že oba modely vysvětlovaly stejné procento variability v závislé proměnné (viz hodnotu R^2 v tabulkách 17 a 18) a že poskytovaly stejné závěry vzhledem k ostatním vysvětlujícím proměnným. Ačkoliv vliv adjustovaného příjmu na spokojenost s příjmem nebyl významný, lze pozorovat zesílení lineárního vztahu v prvním modelu (koeficienty u kvadratického členu jsou prakticky nulové) i zesílení logaritmického vztahu v druhém modelu až téměř k hranici významnosti v roce 1995.

Spokojenost s příjmem byla nejvíce ovlivňována stupněm disproportionality skutečného příjmu a příjmu, který by si člověk podle svého názoru zasloužil, vztahem vlastního příjmu k příjmu ostatních lidí a v menší míře též vztahem vlastního příjmu k příjmu lidí s podobným zaměstnáním. V čím nevýhodnější pozici se člověk cítil, tím méně byl spokojen se svým příjmem. Významný vliv měla též ekonomická tíseň domácnosti v evidentním a očekávaném směru. V roce 1991 byla spokojenost s příjmem u vysokoškolsky vzdělaných lidí významně menší než u lidí s jiným vzděláním, v roce 1995 se tento rozdíl už neprojevil. Rovněž významně menší spokojenost s příjmem u střední generace oproti mladým a starším v roce 1991 nebyla už v roce 1995 pozorovaná. Výsledky jsou celkem opět ve shodě s očekáváními, snad až na význam vlastního příjmu, kdy jsme čekali větší vliv. Bude-li pokračovat pozorovaný trend, jeho důležitost by se v budoucnosti měla zvětšit.

Závěr

Ačkoliv příjmy rostly rychleji než inflace, odrazilo se to pozitivně pouze na spokojenosti s příjmem, nikoliv na hodnocení spravedlnosti odměňování, které zůstalo na stejné úrovni. Zvětšení celkové průměrné hodnoty spokojenosti způsobila střední generace (30-44 let) a lidé s vysokoškolským vzděláním, aniž by se to u nich současně projevilo na zmenšení pocitu nespravedlivého odměňování. Hodnocení spravedlnosti, které indikuje přijatelnost distributivního systému, norem a omezení, řídících získávání peněz, se vlastně nezhoršilo jen proto, že příjmy rostly rychleji než inflace, protože stejný adjustovaný příjem se zdál v roce 1995 méně spravedlivý než v roce 1991. Důvodem mohly být stále se zvětšující nerovnosti, a to dokonce i v rámci užších referenčních skupin, jako jsou lidé s podobnou profesí, případně lidé se stejným vzděláním nebo kvalifikací.

Zatímco výše příjmu nijak významně neovlivňovala spokojenost s příjmem, byla velmi významným činitelem při hodnocení spravedlnosti. Naši snahou bylo zjistit, zda u nás platilo, že růst nízkých nebo středně vysokých příjmů zvyšoval přijatelnost distributivního systému pro jejich nositele, zatímco růst vysokých příjmů snižoval ochotu jejich nositelů přijímat pravidla distributivního systému, anebo zda i v tomto případě zvětšoval přijatelnost legitimních metod a norem rozdělování peněz. Bohužel se nám nepodařilo zjistit, který z modelů chování nositelů vysokých příjmů odpovídal lépe, neboť naše společnost nebyla v té době ještě ve fázi, kdy už existuje dostatečně velký

počet vysokých příjmů, abychom to mohli spolehlivě rozhodnout. Byli jsme totiž společností spíše chudou než bohatou, tj. rainwaterovskou spíše než veblenovskou, což ale domyšleno znamená také spíše statickou než dynamickou.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR, kde je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“. Věnuje se převážně problematice nerovností a proměnlivému vztahu mezi sociální třídou a volebním chováním.

Literatura

- Berger, J., M. Zelditch, B. Anderson, B. P. Cohen 1972. „Structural Aspects of Distributive Justice: A Status-Value Formulation.“ Pp. 119-146 in *Sociological Theories in Progress*, vol. 2, ed. by J. Berger, M. Zelditch, B. Anderson. Boston: Houghton Mifflin.
- Jasso, G. 1978. „On the Justice of Earnings: A New Specifications of the Justice Evaluation Function.“ *American Journal of Sociology* 83: 1398-1419.
- Jasso, G. 1980. „A New Theory of Distributive Justice.“ *American Sociological Review* 45: 3-32.
- Merton, R. K., A. S. Rossi 1957. „Contributions to the Theory of Reference Group Behavior.“ Pp. 225-280 in *Social Theory and Social Structure: Revised and Enlarged Edition*. New York: Collier-Macmillan.
- Mirowsky, J. 1987. „The Psycho-Economics of Feeling Underpaid: Distributive Justice and the Earnings of Husbands and Wives.“ *American Journal of Sociology* 92: 1404-1434.
- Rainwater, L. 1974. *What Money Buys: Inequality and the Social Meaning of Income*. New York: Basic.
- Řehák, J., B. Řeháková 1986. *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha: Academia.
- Řeháková, B., K. Vlachová 1995. „Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?“ *Czech Sociological Review* 3: 137-155.
- Veblen, T. 1899. *The Theory of the Leisure Class*. New York: Macmillan.
- Večerník, J. 1991. „Earnings Distribution in Czechoslovakia: Intertemporal Changes and International Comparison.“ *European Sociological Review* 7: 237-252.
- Večerník, J. 1996. „Earnings Disparities in the Czech Republic: The History of Equalisation.“ *Czech Sociological Review* 4: 211-222.

Příloha

Tabulka 1. Kumulativní četnosti kategorií adjustovaného příjmu (v %)

Kategorie	1991	1995
(do 1 500)	3,7	1,4
(1 500, 2 000)	21,7	5,4
(2 000, 2 500)	47,0	16,1
(2 500, 3 000)	68,0	26,5
(3 000, 3 500)	81,1	43,8
(3 500, 4 000)	88,8	56,7
(4 000, 4 500)	92,1	69,1
(4 500, 5 000)	93,9	78,5
(5 000, 5 500)	95,6	80,8
(5 500, 6 000)	97,0	85,0
(6 000, 6 500)	97,9	89,7
(6 500, 7 000)	97,9	92,0
(7 000, 7 500)	98,6	93,7
(7 500, 8 000)	99,1	94,6
(8 000, 8 500)	99,3	94,9
(8 500+)	100,0	100,0
n	428	573

Adjustovaný příjem je pro rok 1991 roven skutečnému čistému měsíčnímu příjmu a pro rok 1995 skutečnému čistému měsíčnímu příjmu vydělenému číslem 1,61 (adjustace na inflaci).

Tabulka 2. Spokojenost s příjmem (v %)

	zcela nespokojen					zcela spokojen		n
	2	3	4	5	6			
1991	10,9	16,8	15,6	26,5	17,9	8,6	3,6	441
1995	10,5	13,7	15,6	22,4	19,8	12,0	6,0	666

$$\chi^2 = 10,0134; df = 6; P = 0,1241$$

Tabulka 3. Průměrné hodnoty a test hypotézy o jejich rovnosti

Proměnná	1991	1995	hodnota t	dvoustranná významnost
spokojenost s příjmem	3,642	3,873	2,29	0,022
srovnání příjmu obecně	2,631	2,663	0,57	0,566
srovnání příjmu se stejně vzdělanými	2,703	2,583	-2,37	0,018
srovnání příjmu v rámci profese	2,605	2,580	-0,56	0,578
srovnání skutečného a zaslouženého příjmu	2,012	2,026	0,32	0,752
hodnocení spravedlnosti	-0,322	-0,327	-0,22	0,824

Spokojenost s příjmem: průměr na škále 1-zcela nespokojen, 7-zcela spokojen.

Srovnání příjmů obecně: průměry na škále 1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5-vlastní příjem vysoko nad průměrem.

Srovnání příjmů se stejně vzdělanými: průměry na škále 1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5-vlastní příjem vysoko nad průměrem.

Srovnání příjmů v rámci profese: průměry na škále 1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5- vlastní příjem vysoko nad průměrem.

Srovnání skutečného a zaslouženého příjmu-průměry na škále 1-jsem zaplacen mnohem méně než zasloužím, 5-jsem zaplacen mnohem více než zasloužím.

Hodnocení spravedlnosti-průměrná hodnota. Hodnocení spravedlnosti = ln (skutečný příjem/zasloužený příjem).

Tabulka 4. Spokojenost s příjmem

Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

2,93	3,29	3,38	3,64	4,24	4,45	4,51	5,16
PO	MA	SL	ČR	VB	USA	N	HO

Průměry na škále (1-zcela nespokojen, 7-zcela spokojen). Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší. Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 5. Srovnání skutečného a zaslouženého příjmu (v %)

	mnohem méně než zasloužím				mnohem více než zasloužím	n
1991	27,2	45,6	26,3	0,7	0,2	434
1995	25,1	47,8	26,7	0,3	0,2	649

$\chi^2 = 1,6093$; $df = 4$; $P = 0,8071$

Tabulka 6. Srovnání skutečného a zaslouženého příjmu
Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

1,74	1,81	1,92	2,01	2,26	2,29	2,40	2,45
PO	MA	SL	ČR	USA	VB	HO	N

Průměry na škále (1-jsem zaplacen mnohem méně než zasloužím, 5-jsem zaplacen mnohem více než zasloužím). Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší. Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 7. Průměrná hodnota hodnocení spravedlnosti
Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

-0,58	-0,50	-0,40	-0,32	-0,23	-0,18	-0,13	-0,10
PO	MA	SL	ČR	USA	VB	N	HO

Hodnocení spravedlnosti = $\ln$ (skutečný příjem/zasloužený příjem).

Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší.

Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 8. Srovnání příjmu obecně (v %)

	hluboko pod průměrem			vysoko nad průměrem		n
1991	10,4	29,0	49,1	10,1	1,4	434
1995	11,4	29,0	43,1	14,8	1,7	656

$$\chi^2 = 6,8011; df = 4; P = 0,1468$$

Tabulka 9. Srovnání příjmu se stejně vzdělanými (v %)

	hluboko pod průměrem			vysoko nad průměrem		n
1991	5,5	32,3	49,2	12,6	0,5	437
1995	10,8	33,8	42,4	12,2	0,8	648

$$\chi^2 = 11,7531; df = 4; P = 0,0193$$

Tabulka 10. Srovnání příjmu v rámci profese (v %)

	hluboko pod průměrem			vysoko nad průměrem		n
1991	5,6	34,6	53,7	5,8	0,2	428
1995	7,5	36,3	47,4	8,2	0,6	650

$$\chi^2 = 6,4434; df = 4; P = 0,1684$$

Tabulka 11. Srovnání příjmů obecně

Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

2,34	2,50	2,63	2,64	2,90	3,01	3,28	3,32
PO	SL	ČR	MA	VB	USA	HO	N

Průměry na škále (1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5-vlastní příjem vysoko nad průměrem). Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší. Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 12. Srovnání příjmů se stejně vzdělanými

Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

2,46	2,57	2,63	2,70	2,83	2,89	2,91	3,02
SL	PO	MA	ČR	VB	HO	USA	N

Průměry na škále (1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5-vlastní příjem vysoko nad průměrem). Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší. Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 13. Srovnání příjmů v rámci profese
Porovnání České republiky (ČR) s Polskem (PO), Maďarskem (MA), Slovinskem (SL), Velkou Británií (VB), Německem (N) a Spojenými státy (USA) v roce 1991. V případě Německa se jedná pouze o staré spolkové země.

2,41	2,53	2,61	2,61	2,76	2,77	2,92	2,95
SL	PO	ČR	MA	USA	VB	HO	N

Průměry na škále (1-vlastní příjem hluboko pod průměrem, 5-vlastní příjem vysoko nad průměrem). Země spojené čarou se od sebe v průměrné hodnotě dané proměnné neliší. Simultánní porovnání průměrů, Scheffého metoda, $\alpha = 0,1$.

Tabulka 14. Součet procent odpovědí „něco nad průměrem“ a „vysoko nad průměrem“ u otázek na srovnání vlastního příjmu s příjmy ostatních lidí, s příjmy lidí se stejnou úrovní vzdělání a kvalifikace, s příjmy lidí s podobným zaměstnáním (profesí)

	ostatní	stejně vzdělání	podobné zaměstnání
Německo	41,7	26,2	16,0
Holandsko	42,5	23,0	18,8
Velká Británie	22,8	18,5	14,2
USA	29,2	25,8	16,6
Maďarsko	19,0	11,1	6,3
Polsko	13,3	10,2	8,0
Slovinsko	16,6	10,9	7,2
Česká republika	11,5	13,1	6,0

Tabulka 17. Spokojenost s příjmem jako funkce adjustovaného příjmu a jeho druhé mocniny, ekonomické tísně, zásluhových indikátorů, demografických charakteristik, srovnání s referenčními skupinami a roku: parametry regresního modelu odhadnuté na spojeném souboru a z nich odvozené parametry pro jednotlivé roky

Proměnná	oba roky	1991	1995
rok (1995 = 1)	-0,2712	-	-
adjustovaný příjem	0,0615	0,0615	0,1121
(adjustovaný příjem) ²	0,0017	0,0017	-0,0019
adjustovaný příjem * rok	0,0506	-	-
(adjustovaný příjem) ² * rok	-0,0036	-	-
ekonomická tíseň	-0,4294***	-0,4294***	-0,4294***
vyučení	-0,1562	-0,1562	-0,1562
maturita	-0,2892	-0,2892	-0,2892
vysoká škola	-0,6406*	-0,6406*	0,0030
vysoká škola * rok	0,6436*	-	-
socioekonomický status	0,0011	0,0011	0,0011
pohlaví (muž = 1)	-0,0269	-0,0269	-0,0269
mladí (18-29 = 1)	-0,0254	-0,0254	-0,0254
střed (30-44 = 1)	-0,3138*	-0,3138*	-0,0008
střed * rok	0,3130 (*)	-	-
srovnání se zaslouženým příjmem	0,6419***	0,6419***	0,6419***
srovnání s ostatními	0,4249***	0,4249***	0,4249***
srovnání se stejně vzdělanými	0,1038	0,1038	0,1038
srovnání v rámci profese	0,1218 (*)	0,1218 (*)	0,1218 (*)
konstanta	5,3070***	5,3070***	5,0358***
R ²	0,3173	-	-

Symbole (*), *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,05 < \alpha < 0,1$; $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Všechny koeficienty jsou nestandardizované. Regrese je založena na 1 064 případech.

Tabulka 18. Spokojenost s příjmem jako funkce logaritmu adjustovaného příjmu, ekonomické tísně, zásluhových indikátorů, demografických charakteristik, srovnání s referenčními skupinami a roku: parametry regresního modelu odhadnuté na spojeném souboru a z nich odvozené parametry pro jednotlivé roky

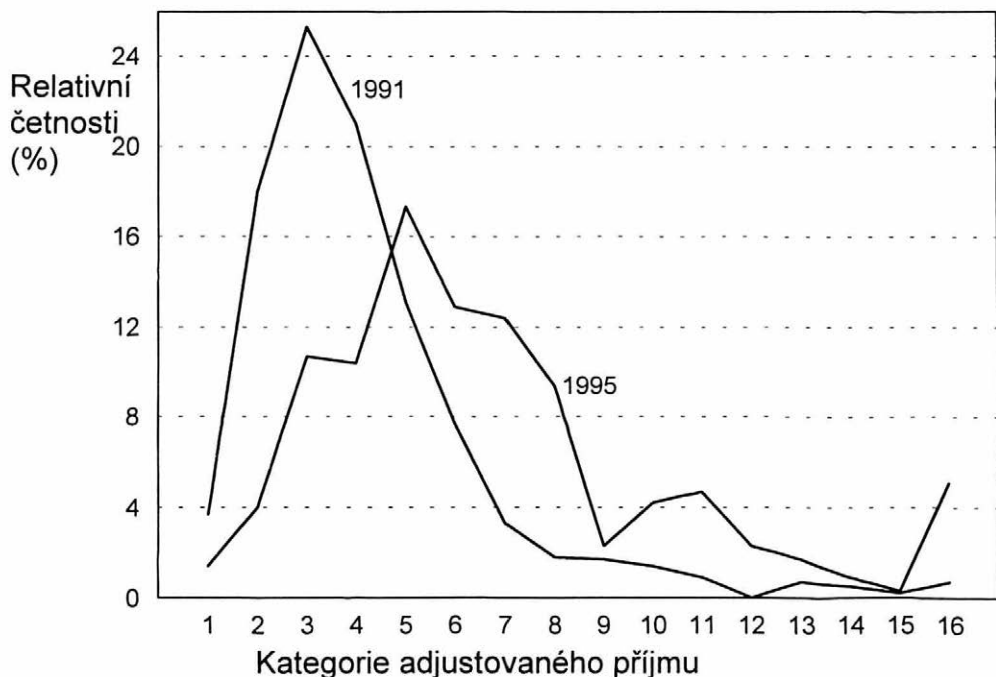
Proměnná	oba roky	1991	1995
rok (1995 = 1)	-0,3147	-	-
ln (adjustovaný příjem)	0,3033	0,3033	0,4299
ln (adjustovaný příjem) * rok	0,1266	-	-
ekonomická tíseň	-0,4408***	-0,4408***	-0,4408***
vyučení	-0,1705	-0,1705	-0,1705
maturita	-0,3120	-0,3120	-0,3120
vysoká škola	-0,6771*	-0,6771*	-0,0064
vysoká škola * rok	0,6707*	-	-
socioekonomický status	0,0009	0,0009	0,0009
pohlaví (muž = 1)	-0,0513	-0,0513	-0,0513
mladí (18-29 = 1)	-0,0103	-0,0103	-0,0103
střed (30-44 = 1)	-0,3048*	-0,3048*	-0,0020
střed * rok	0,3028(*)	-	-
srovnání se zaslouženým příjmem	0,6391***	0,6391***	0,6391***
srovnání s ostatními	0,4196***	0,4196***	0,4196***
srovnání se stejně vzdělanými	0,1086	0,1086	0,1086
srovnání v rámci profese	0,1259(*)	0,1259(*)	0,1259(*)
konstanta	5,2555***	5,2555***	4,9408***
R ²	0,3165	-	-

Symbole (*), *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,05 < \alpha < 0,1$; $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Všechny koeficienty jsou nestandardizované. Regrese je založena na 1 064 případech.

Graf 1. Rozdělení kategorií adjustovaného příjmu

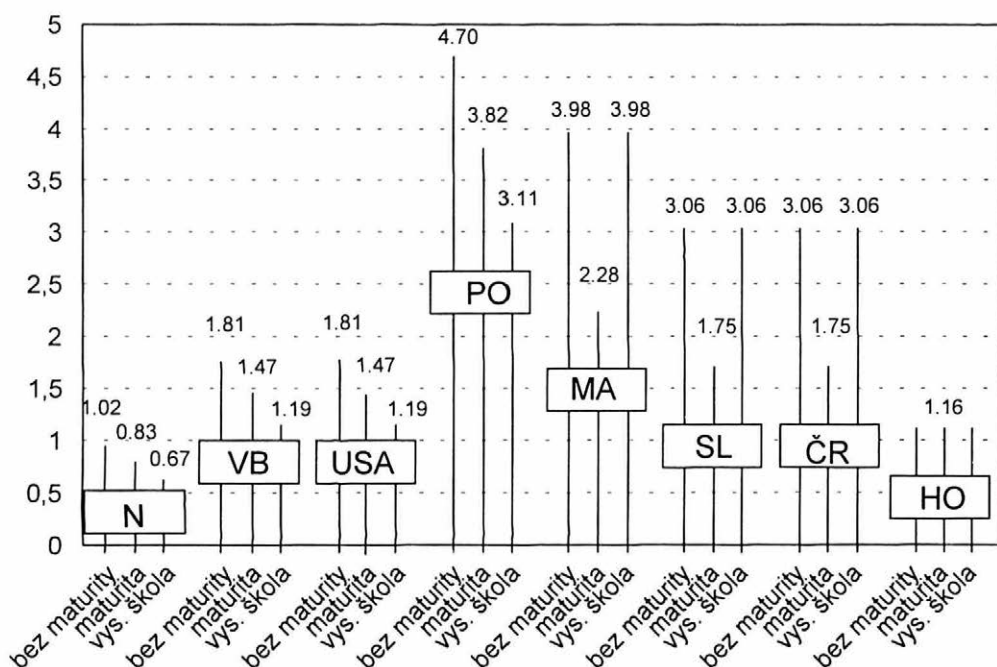

průměr: 1991 = 2 938; 1995 = 4 262

standardní odchylka: 1991 = 1 430,11; 1995 = 2 416,49

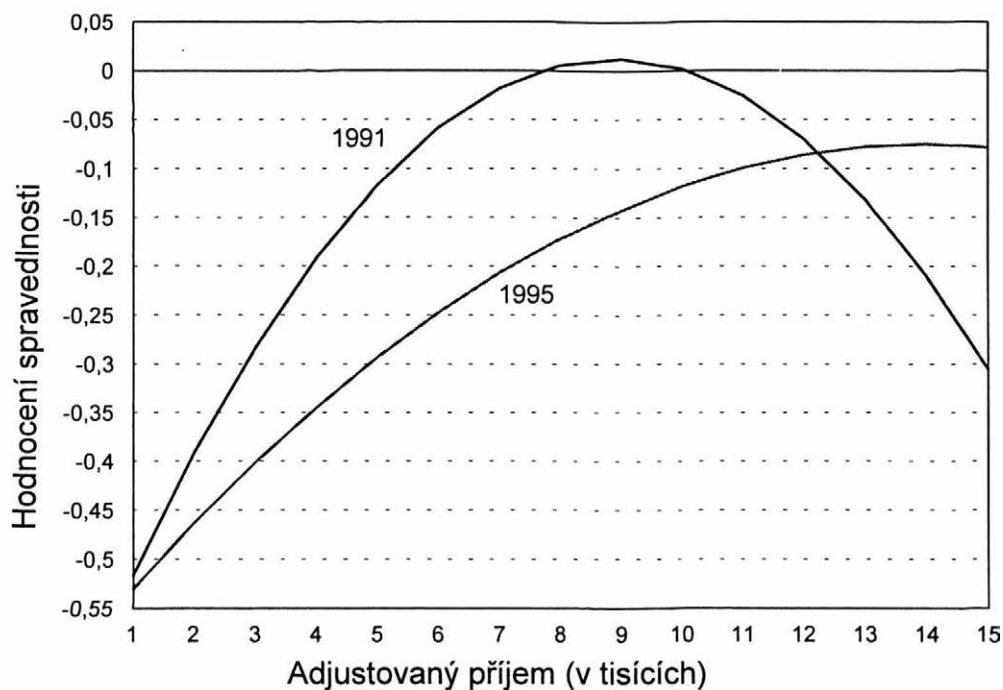
Kategorie (v Kč): 1 = (do 1 500), 2 = (1 500, 2 000), 3 = (2 000, 2 500),
 4 = (2 500, 3 000), 5 = (3 000, 3 500), 6 = (3 500, 4 000), 7 = (4 000, 4 500),
 8 = (4 500, 5 000), 9 = (5 000, 5 500), 10 = (5 500, 6 000), 11 = (6 000, 6 500),
 12 = (6 500, 7 000), 13 = (7 000, 7 500), 14 = (7 500, 8 000), 15 = (8 000, 8 500),
 16 = (8 500+).

Graf 2. Riziko pocitu nespravedlivého podhodnocení z logitových modelů, rok 1991
Číslo v grafu je poměr četností „jsem zaplacen méně, než zasloužím“ a „nejsem zaplacen méně, než zasloužím“

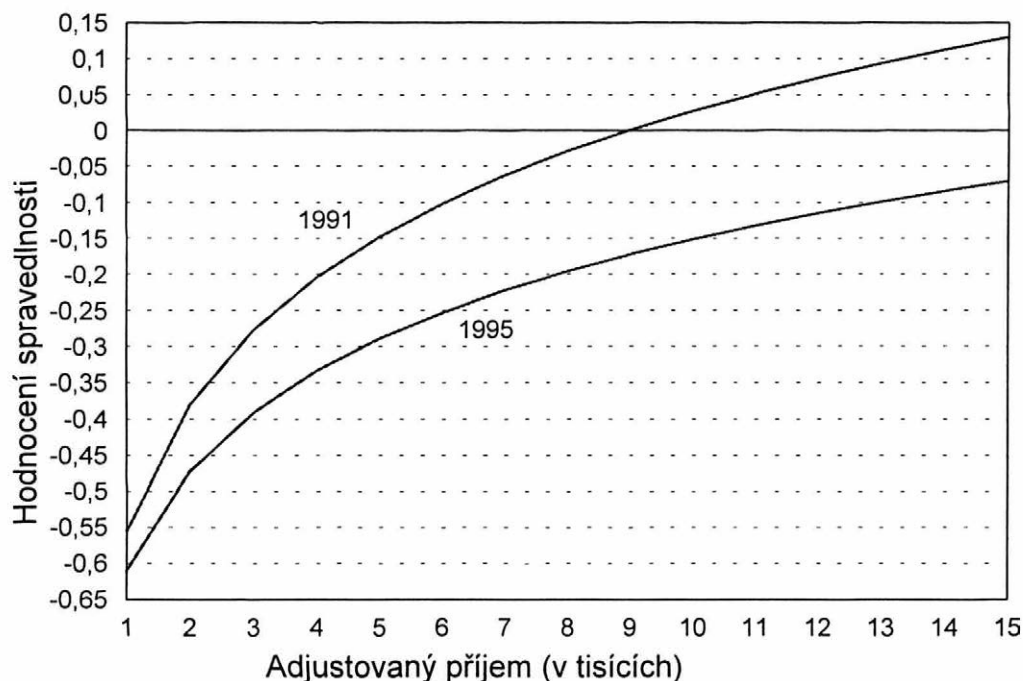
Legenda: N = Německo (pouze staré spolkové země), VB = Velká Británie, USA = Spojené státy americké, PO = Polsko, MA = Maďarsko, SL = Slovinsko, ČR = Česká republika, HO = Holandsko.

Graf 3. Hodnocení spravedlnosti jako parabolická funkce adjustovaného příjmu

Za ostatní kontrolní proměnné jsou v regresní rovnici dosazeny jejich výběrové průměrové hodnoty.

Graf 4. Hodnocení spravedlnosti jako logaritmická funkce adjustovaného příjmu

Za ostatní kontrolní proměnné jsou v regresní rovnici dosazeny jejich výběrové průměrové hodnoty.

Summary

Although incomes rose faster than inflation, this was reflected only in people's satisfaction with their incomes and not in their evaluation of the justice of their incomes. The justice evaluation which indicates the acceptability of the distributive system, norms and limits on earning money did not worsen, but only because incomes rose faster than inflation, since the same adjusted income seemed less fair in 1995 than in 1991. While the level of income had no significant influence on income satisfaction, it was a very important factor in evaluations of justice. Nevertheless, we were not able to choose a unique model for the relation between justice evaluation and income.

Czech Women in the Labor Market, Work, and Family in a Transition Economy

NICOLE KOZERA

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:6

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 77,- Kč (5 USD)

Shrnutí: Tato studie zjišťuje změny postavení českých žen na trhu práce od roku 1989 do roku 1997. Zkoumá, jaký vliv měl přechod od plánované k tržní ekonomice na pracovní a rodinné povinnosti žen. Hlavními zdroji dat byly rozhovory s českými ženami, které autorka zpracovala pomocí kvalitativních metod. Na základě vyhodnocení proměnných, jako jsou platové rozdíly, účast žen na trhu práce, přístup k rodině a práci, dochází autorka k závěru, že na trhu práce nedošlo pro ženy k zásadním změnám, ale pouze k určitým dílčím – pozitivním i negativním – změnám některých segmentů pracovního trhu. (Vychází v angličtině.)

Problém vztahu religiozity a anomie*

TOMÁŠ KATRŇÁK**

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy Univerzity, Brno

The Problem of the Relation between Religiousness and Anomie

Abstract: This study is based on the presumption of a similar distribution of religiousness and anomie in the same categories of social stratification. The author specifically discusses Catholic religiousness and anomie in Srole's context. The aim in this study is to explain the high degree of Catholic religiousness and Srole's anomie present at the same time in the same social categories, such as the elderly, the poor, the lower class and those with lower educational background.

Sociologický časopis, 1998, Vol. 34 (No. 1: 87-97)

Úvod do výzkumného problému, aneb teoretická východiska artikulující předpoklad práce

V nedávno publikované stati [Rabušic, Mareš 1996] byl do české sociologie uveden metodologický nástroj vytvořený v padesátých letech na půdě americké sociologie [Srole 1956] pro měření anomie. Autory bylo konstatováno,¹ že „Sroleův index anomie funguje i v českém prostředí“ [Rabušic, Mareš 1996: 185]. Sroleův index anomie² byl použit v českém prostředí dvakrát. Jednou na souboru brněnské populace během listopadu 1994 a podruhé v červnu 1995 na souboru celé České republiky. V obou případech se jednalo o reprezentativní soubory a v obou případech byly zjištěny velmi podobné výsledky, které naznačují, že „v české populaci existuje nemalý podíl těch, kteří mohou být na základě Sroleho testu anomie označeni jako anomické osoby“ [Rabušic, Mareš 1996: 180].

Anomické pocity, jak zjistili autoři, nejsou v české společnosti rozloženy rovnoměrně, nýbrž varíují ve vztahu s určitými proměnnými. Obecně lze konstatovat, že se tyto pocity zvyšují směrem k menším sídlům, se vzrůstajícím věkem jedinců a s klesající úrovní jejich vzdělání. Dále se zvyšují s přiřazením se k nižší třídě a se vzrůstajícími pocity chudoby. Vyšší anomie se také vyskytuje mezi ekonomicky neaktivními jedinci a

*) Předkládaná stať je zkrácenou a upravenou verzí stejnojmenné bakalářské práce [Katrňák 1997], která byla obhájena na Škole sociálních studií FF MU v Brně v letní semestru 1997. V tomtéž roce byla také oceněna v soutěži o stipendium Inocence Arnošta Bláhy prvním místem. Děkuji všem, kteří mi ať přímo, nebo nepřímo pomohli při jejím vzniku. Zvláště pak mé díky patří vedoucímu práce PhDr. Liboru Musilovi, CSc. a konzultantovi práce Doc. PhDr. Ladislavu Rabušicovi, CSc. Celá práce je dostupná v knihovně ŠSS FF MU v Brně.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Tomáš Katrňák, Merhautova 139, 613 00 Brno.

¹) Na podkladě pečlivého ověření jak vnitřní validizace indexu anomie, tak i validizace vnější, která byla ověřována pomocí předpokládaných vztahů mezi některými proměnnými a pocity anomie.

²) V původním Sroleově kontextu je hovořeno o škále. V mém dalším textu nebudu pracovat s tímto pojmem, nýbrž budu používat pojem Sroleův index anomie (SIA). Proč je přesnější používat pojem index než škála ukázali – opíraje se o nálezy stati *Anomia and Eunomia: A Methodological Evaluation on Srole's Anomia Scale* [Miller, Buttler 1966] – autoři Rabušic a Mareš ve své práci [1996].

mezi důchodci. Ovšem všechny tyto proměnné nevarují pouze ve vztahu s anomii, nýbrž i ve vztahu s jinými sociálními fenomény. A jedním z nich je i fenomén religiozity. Podívejme se nyní, jak tyto proměnné působí na religiozitu.³

Výzkumy náboženskosti ukazují [Kadlecová 1965a, 1965b, 1967; Křenek, Pavlincová a Podveská 1982; Foret 1986; Houston 1992; *European...* 1991], že religiozita je v české populaci ovlivňována podobnými proměnnými jako anomie. Věřící mají převahu mezi staršími věkovými skupinami. Autoři Křenek, Pavlincová a Podveská [1982: 127] dokonce konstatují, že „čím je skupina věkově starší, tím je religióznější“. Jednoznačně religióznější jedinci převládají v menších obcích a dle Kadlecové [1965b: 143; 1967] je mezi nimi „katastrofální nedostatek inteligence a lidí s vyšším vzděláním...“. Výzkumy religiozity rovněž naznačují, že existuje přesvědčivý vztah mezi religiozitou a neutěšeným materiálním zabezpečením rodiny. Kadlecová píše, že „mezi lidmi, kteří hodnotí hospodářskou situaci své rodiny jako obtížnou, je jen 10 % ateistů, zato však 50 % věřících“ [Kadlecová 1967: 59; 1965b]. Z hlediska profese vyšší stupeň religiozity převládá mezi zemědělskými pracovníky, ženami v domácnosti a důchodci [Kadlecová 1965b, 1967; Křenek, Pavlincová a Podveská 1982]. Tyto nálezy potvrzuje i Foret analýzou dat výzkumu religiozity, který byl realizován FSÚ v roce 1980, když píše: „Věřící jsou častěji ženy, lidé se základním vzděláním, bez vyučení, pracující rolníci, důchodci a ženy v domácnosti, lidé starší šedesáti let, občané slovenské národnosti nebo žijící na Slovensku, ovdovělí“ [Foret 1986: 70].

Z hlediska výše zmíněných skutečností nyní přistupme k formulaci předpokladu, od něhož se tato práce bude odrážet. Jelikož se zdá, že sociální fenomény anomie a religiozity jsou v české populaci velmi podobně stratifikovány, je tento předpoklad zakotven v poznatku, že *se vzrůstajícím věkem, se snižující se velikostí bydliště, se snižující se úrovní vzdělání a s obecně se snižujícím sociálním a ekonomickým statusem vzrůstá v české populaci na jedné straně míra anomie a na straně druhé míra religiozity.*

Na začátku této stati tedy stojí problém vztahu dvou sociálních fenoménů – anomie a religiozity. Jak jsme viděli, z teorie vyplývá, že se religiozita a anomie vyskytují na stejných místech sociální struktury české společnosti. Cílem této stati je porozumět vztahům mezi religiozitou a anomii z hlediska jejich zakotvení na identickém místě v sociální struktuře společnosti, a takovým způsobem přispět k poznání jejich společenské podmíněnosti. Základní výzkumná otázka práce zní: *Existuje vztah mezi náboženskými postoji a anomii v české populaci? Jaké povahy je tento vztah?*

Ještě dodávám, že oba tyto fenomény byly během historie sociologie několikrát zkoumány, a to ne nevýznamnými sociology. Vycházeje z těchto zkoumání musím ovšem konstatovat, že by se tyto dva fenomény měly jevit „zdravému sociologickému rozumu“ spíše jako vylučující se než jako existující ve stejných sociálních kategoriích.

³) Výzkumů vztahujících se k problému religiozity bylo provedeno u nás několik. Musím ovšem konstatovat, že žádný z nich nemůže nebýt poznamenán dobou svého vzniku. V dalším textu se budu opírat o výzkum Kadlecové [1965a, 1965b, 1967], o výzkumy religiozity realizované v 70. a 80. letech při Federálním statistickém úřadu v Praze [Foret 1986, 1988] a o výzkum provedený v Ústavu pro výzkum společenského vědomí ČSAV v Brně [Křenek, Pavlincová, Podveská 1982]. Jelikož jsem si vědom, že se jedná o výzkumy staršího data, snažil jsem se (do jisté míry) ověřovat jejich hodnověrnost vnějším srovnáním s některými nálezy z novějších, i když nepublikovaných výzkumů *Evangelizace v České a Slovenské republice po odstranění marxistické filosofie* [Houston 1992] a *European Value System Study* [European... 1991].

Sroleův index anomie a tři hypotézy

Než si zformulujeme hypotézy reagující na podobné rozložení anomie a religiozity v české populaci, podívejme se na charakter Sroleova indexu anomie. Srole [1956] – na rozdíl od Durkheima [citováno dle Sedláček 1994] a Mertona [1957], kteří pojímali anomii ze sociologického úhlu pohledu, tedy jako vypovídající o ztrátě sociálních norem, jež dokáží kontrolovat případné jedincovy sklony – uchopuje anomii z pohledu sociálně psychologického. To znamená, že zatímco Durkheim a Merton pojem anomie používali k popisu stavu celé společnosti, Srole ho začíná používat k popisu individuí [Rabušic, Mareš 1996]. „Konceptualizuje totiž anomii jako kontinuum určitého psychického stavu, psychické izolace nebo též sociální malintegrace, v němž na jeho jednom pólu má jedinec pocit sounáležitosti s jinými, na pólu opačném pocit vzdálenosti od jiných, pocit odcizení“ [Ibid.: 177]. Slovy samotného Srolea to znamená, že kontinuum eunomie – anomie (to jest nízká – vysoká anomie) reprezentuje „jedincův stav a proniká v jednom svém extrému smyslem pro jeho sounáležitost s druhými ve srovnání s jeho vzdáleností od druhých, s jeho odcizením od druhých, na svém opačném extrému“ [Srole 1956: 711]. Takto uchopenou anomii⁴ Srole převádí do empirické roviny pomocí pěti komponent – vztahujících se jednotlivě k vnímání politického, kulturního a ekonomického systému, k vnímání internalizovaných sociálních norem a hodnot, a k vnímání primárních skupin – a vytváří metodologický nástroj na měření anomie – Sroleův index anomie. V šedesátých letech Struening a Richardson [1965] a taktéž Miller a Buttler [1966] prokazují jeho jednodimenzionálnost a do české sociologie je tento index anomie uveden autory Rabušicem a Marešem [1996], kteří potvrzují jeho jednodimenzionálnost i v české populaci.

Ovšem v odpovědi na otázku, která se táže po obsahu Sroleova indexu anomie, nelze mezi sociology nalézt shodu. Ne všichni jsou totiž přesvědčeni, že Sroleův index anomie měří to, co Srole navrhuje, konstatují Rabušic s Marešem [1996]. Například dle autorů Meiera a Bella [1959] tento index spíše než pocity odcizení měří pocity zoufalství. Middleton [1963] tvrdí, že obsahem Sroleova indexu je kombinace cynismu a pesimismu. Hlaváč [1995] ve své bakalářské práci pojal obsah tohoto indexu jako zobecněný pocit nespokojenosti, či „nešťastnosti“ a dle Rabušice a Mareše [1996: 185-186] se pro české podmínky „zatím ukázalo, že vzhledem k typu proměnných, s nimiž je Sroleův test anomie pozitivně korelován, by tento index mohl indikovat jistý typ sociální frustrace, znechucení a pesimismu“. V této stati proto nebudu pojímat ve třech níže nastíněných hypotézách obsah pojmu anomie uchopený Sroleem zcela homogenně. V každé ze tří hypotéz je obsah tohoto pojmu vymezen odlišně.

Dle *hypotézy H1*, která je opřena o deprivanční teorii religiozity nastíněné autory Glockem, Ringerem a Babbieem v knize *To Comfort and to Challenge: A Dilemma of Contemporary Church* (1967) [cit. dle Babbie, Halley 1994], Sroleův index anomie v českých podmínkách testuje *pocity sociální deprivace*. Tato hypotéza zní následovně: *Anomie (v tomto případě sociální deprivace) ovlivňuje přímo religiozitu. Určité sociální podmínky generují pocity anomie a náboženství slouží jako východisko z bezúčtné situace, čímž je podporována jeho existence*. Tuto hypotézu bychom mohli pojímat jako hypotézu vypovídající o vzniku náboženskosti. Anomii v tomto případě pojímám jako

⁴) Zůstává samozřejmě otázkou, proč Srole pro svůj koncept použil názvu anomie. Vazba mezi Sroleovým pojmem anomie a pojmem anomie v chápání Durkheima a Mertona není zcela jasná.

příčinu, to znamená nezávisle proměnnou, která ovlivňuje existenci religiozity jedinců, jež je pojata jako proměnná závislá. Ovšem v kontextu hypotézy H1 jedince, kteří se jeví jako anomičtí na Sroleově indexu anomie, považují za sociálně deprivované. To znamená, že při platnosti hypotézy H1 bychom mohli za obsah Sroleova nástroje považovat pocity sociální deprivace.

Podle *hypotézy H2* Sroleův index anomie v našich podmínkách testuje, jak již naznačili Rabušic a Mareš [1996], *pocity znechucení a pesimismu vůči společnosti*. Hypotéza H2 zní následovně: *Religiozita ovlivňuje přímo anomii (v tomto případě pocity znechucení a pesimismu vůči společnosti). Tradiční postoj generuje religiozitu, která upevňuje náhled na společnost, odvíjející se od odlišných hodnot a norem. Existuje napětí mezi náboženskými hodnotami a normami a hodnotami a normami, které preferuje majoritní společnost*. Religiozitu v tomto případě pojímám jako nezávisle proměnnou, anomii jako proměnnou závislou. Je ovšem nutno zdůraznit, že jedince, kteří by tuto hypotézu potvrdzovali, bychom nemohli považovat za anomické, tedy v původním Durkheimovském kontextu za beznormové a v Sroleově kontextu za odcizené a vzdálené od druhých. Nemůžeme hovořit o tom, že by normy u nich neexistovaly, a pokud bychom chtěli hovořit o jejich odcizení, je důležité mít na zřeteli otázku vůči komu a čemu. Normy u nich existují, ale jsou odlišné od norem, jež s sebou přináší nově se konstituující česká společnost. Vědomí těchto odlišných norem u nich vytváří pocity sounáležitosti se skupinou, náboženskou organizací, nikoli však s majoritní a mocensky prosazovanou kulturou.

A podle *hypotézy H3* v české společnosti Sroleův index anomie testuje *pocity vzdálenosti a odcizení*, čímž vypovídá o nejasnosti pravidel jednání ve společnosti. Tato hypotéza H3 zní následovně: *Anomie a religiozita se ovlivňují nepřímo. Určité sociální podmínky jsou na jedné straně ve vztahu s religiozitou a na straně druhé s anomii. Jedinci se ve specifických sociálních podmínkách jeví buď anomičtí, nebo religiózní*. Hypotéza H3 předpokládá dva extrémy s ne normálním statistickým rozložením jevů anomie a religiozity v nejanomičtějších a nejreligióznějších sociálních kategoriích. Na straně jedné předpokládá nerovnoměrné rozložení anomie v sociálních kategoriích, jako jsou starší jedinci, nižší třída, nižší vzdělání a menším sídlo. Na straně druhé rovněž předpokládá nerovnoměrné rozložení religiozity v těchto sociálních kategoriích. Z hlediska proměnných, které varíují jak s anomii, tak s religiozitou podobným způsobem, by měla být dle této hypotézy u religiózních jedinců naměřena nízká míra anomie a u jedinců nereligiózních míra anomie vysoká. Pokud by religiozita snižovala Sroleovu anomii, znamenalo by to, že Sroleův index anomie vypovídá nějakým způsobem i o Durkheimově anomii, tedy o stavu, kdy přestávají platit normy. Poskytuje-li náboženství jasnou představu o okolním světě a artikuluje-li morální normy u jedinců, měl by Sroleův nástroj vypovídat o ztrátě těchto norem, o jakési „utopenosti“ až odcizenosti jedince ve světě.

Operacionalizace pojmů

Pro uchopení anomie v empirické rovině jsem použil Sroleův index anomie. Nálezy, z nichž vychází první část předpokladu práce, byly zachyceny na tomto nástroji. Druhá část předpokladu této práce vychází z měření religiozity. Musel jsem tedy zkonstruovat nástroj na její měření. Jsem si zcela vědom, že předmětem mého měření se nestala religiozita obecně, ale její koncept, mnou definovaný.

V bakalářské práci [Katrňák 1997] jsem obsah pojmu religiozity definoval jako stupeň a typ závazku k náboženským hodnotám a normám [Johnstone 1983], který se může projevovat jak v jednání, tak v myšlení jedinců. Jelikož je v české populaci převážná většina osob katolického vyznání,⁵ rozhodl jsem se měření obecného pojmu religiozity zúžit na měření pojmu katolická náboženská. Typ závazku byl tedy katolický. Abych mohl postihnout stupeň závazku, sledoval jsem dva znaky – *náboženské chování* a *náboženské vědomí*.⁶ Pro měření každého znaku jsem použil čtyři indikátory. Z těchto indikátorů jsem zkonstruoval index katolické religiozity, který obrazel míru závazku ke katolickým hodnotám a normám.⁷

Výzkum jsem realizoval v obci do dvou tisíc obyvatel, kde je dostupnost mnou sledovaných jevů – anomie a religiozity – nejvyšší [Rabušic, Mareš 1996; Kadlecová 1967]. Jelikož bylo pro mé zkoumání nejprůhodnější podobné zastoupení katolíků a nekatolíků ve vesnické populaci, hledal jsem tuto populaci v okrese Vyškov, který má jednu z nejnižších úrovní religiozity [Foret 1987]. Nízká míra religiozity za okres dávala tušit, že najdu vesnici, v níž by se aspoň dvě pětiny obyvatel nehlásily ke katolické církvi. Musím konstatovat, že v okolních okresech Jihomoravského kraje se vesnice tohoto druhu hledala velmi obtížně.

Z obcí okresu Vyškov do dvou tisíc obyvatel jsem pro realizaci výzkumu vybral obec Křenovice, která byla svým počtem obyvatel dosti velká pro realizaci výzkumu a v níž se při sčítání lidu v roce 1991 přihlásilo ke katolické církvi 60 % obyvatel [Výsledky... 1992]. V obci jsem provedl systematický náhodný výběr a celé šetření jsem zařadil pod hlavičku případová studie obce Křenovice. To znamená, že mnou zjištěné výsledky jsem nezobecňoval na okolní obce.

Vztah religiozity a anomie ve světle empirických dat – která z hypotéz platí?

Z hlediska rozložení anomických pocitů se potvrdily nálezy, v nichž jsem zakotvil první část předpokladu práce a které byly nalezeny v celé české společnosti. I v křenovické populaci platilo, že jedinci starší, chudší, méně vzdělanější a z nižších tříd mají vyšší stupeň anomie než jedinci mladší, bohatší, s vyšším vzděláním a z vyšších tříd. Shrnu-li nálezy, které jsem zachytil indexem religiozity, lze prohlásit, že se potvrdily závěry z dřívějších výzkumů religiozity [viz Kadlecová 1967; Křenek, Pavlincová a Podveská 1982], a to znamená, že se potvrdila druhá část předpokladu práce. V Křenovicích byl

5) Tuto skutečnost potvrzují všechny prameny zabývající se religiozitou v české populaci, s nimiž jsem měl možnost se setkat [viz Kadlecová 1965a, 1965b, 1967; Křenek, Pavlincová a Podveská 1982; *European...* 1991; Houston 1992]. V převážné většině je uváděno, že k římsko-katolické církvi patří, nebo se k ní hlásí, něco přes 40 % obyvatel z celé ČR, a že příslušníci protestantských církví jsou vůči katolíkům v menšině (asi 6 až 8 %).

6) Takto dělený obsah pojmu religiozita nalezneme ve všech učebnicích sociologie náboženství [viz Johnstone 1983, Roberts 1984, McGuire 1981, Ugrinovič 1974, ale také Kadlecová 1967].

7) Podrobněji o měření katolické religiozity a o indikátorech viz metodologickou kapitulu bakalářské práce [Katrňák 1997]. Pro znak náboženské chování jsem použil tyto čtyři indikátory: * *frekvence návštěv kostela (účast na shromáždění věřících)*; * *frekvence modlení se doma nebo jinde v soukromí*; * *účast na zpovědi*; * *finanční přispívání na církev*. Pro znak náboženské vědomí byly zformulovány následující čtyři indikátory: * *důležitost náboženství pro osobní život*; * *rozhodnutí o tom, zdali se považuje za náboženského člověka*; * *víra v Boha*; * *příklon k náboženskému, nebo k vědeckému výkladu světa*.

největší podíl náboženských jedinců mezi starými lidmi – důchodci, mezi jedinci s ne příliš vysokým vzděláním, mezi chudými a lidmi z nižší třídy. Po těchto zjištěních ověřujících předpoklad práce jsem mohl přistoupit k testování hypotéz.

Hypotézu H1 o tom, že religiozita slouží jako východisko pro sociálně deprivované osoby, jsem se rozhodl – pro její nesnadnou uchopitelnost v empirické rovině – netestovat.⁸ Testoval jsem pouze hypotézu H2 a hypotézu H3. Při platnosti hypotézy H2, která vypovídá o religiózních jedincích jako o anomických a která artikuluje normativní a hodnotový rozpor mezi náboženskou skupinou a majoritní společností, by měla v mém souboru se vzrůstající mírou religiozity vzrůstat také míra anomie. S odkazem na Mizruchia [1960] lze konstatovat toto: Při platnosti hypotézy H2 by se u anomicko-religiózních jedinců měl objevovat i jakýsi odstup od okolní společnosti, který by měl vést až k jejich sociální izolaci. Sociální izolace by pak mohla stát za jejich odlišným pojetím hodnot a norem, které by paradoxně mohlo zpětně spoluvytvářet tuto izolaci. Na základě odlišného pojetí hodnot a norem by mělo tudíž docházet k menší či větší tenzi mezi náboženskou skupinou a společností.

Tabulka 1. Sroleův index anomie podle religiozity v procentech v obci Křenovice (N = 216)

religiozita	Sroleova anomie			
	nízká (eunomie)	střední (semianomie)	vysoká (anomie)	průměrná míra anomie
nereligiózní	21	43	36	2,83 (N = 81)
nevyhranění	35	39	26	2,31 (N = 72)
religiózní	43	41	16	2,03 (N = 63)

Poznámka: Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = -0,22$, těsnost vztahu je zobecnitelná na hladině významnosti 0,001; průměrnou míru anomie jsem vypočítal z hodnot nekolapsovaného kontinua Sroleova indexu.

Ovšem tabulka 1 platnost hypotézy H2 v křenovickém souboru vyvrací. Z respondentů, kteří jsou religiózní, je pouze 16 % s vysokým stupněm anomie. Střední stupeň anomie má 41 % těchto respondentů a nízký stupeň anomie má dokonce 43 % religiózních respondentů. Tuto tendenci potvrzuje i záporná hodnota koeficientu pořadové korelace a snižující se průměrná míra anomie podle vzrůstajícího stupně religiozity. Data sebraná v křenovické populaci tedy nepotvrzují výrok o tom, že se vzrůstající mírou religiozity vzrůstá také míra anomie, nýbrž naopak. Potvrzují formulaci hypotézy H3, že religiozita a anomie jsou v negativním vztahu. Tuto skutečnost potvrzují i následující zjištění: V Křenovicích platí výrok o tom, že se vzrůstající mírou religiozity vzrůstá také spokojenost respondenta s jeho životem ve společnosti.⁹ A jelikož se vzrůstající mírou anomie klesá spokojenost respondenta s jeho životem ve společnosti,¹⁰ je tímto způsobem vyloučena platnost hypotézy H2 o identitě anomických a religiózních respondentů. Z hlediska spokojenosti se soužitím lidí z blízkého okolí religiózní respondenti v Křenovicích jsou spíše spokojeni a vyhledávají kontakty s lidmi z tohoto okolí, oproti

⁸) Platnost této hypotézy teoreticky vyvrátil Roof v sedmdesátých letech [viz Roof 1976].

⁹) Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = 0,27$, $\alpha \leq 0,001$.

¹⁰) Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = -0,35$, $\alpha \leq 0,001$.

respondentům nereligiozním.¹¹ Katolíci nejsou vůči okolní společnosti uzavřenou skupinou. Z religiozních respondentů je spokojena se soužitím lidí v jejich okolí a kontakty s nimi vyhledává téměř polovina (48 %); kontakty nevyhledává a nespokojena je pouze malá část (5 %). Z hlediska obav a nadějí z vývoje společnosti se religiozni jedinci dívají do budoucnosti spíše s nadějem,¹² ovšem respondenti anomičtí rozhodně s obavami.¹³ To opět potvrzuje netotožnost religiozních a anomických respondentů.

Vidíme tedy, že data neukazují na napětí mezi katolickým náboženstvím a společností. Katolická církev se nezdá být uzavřenou komunitou stojící na odlišných hodnotách a normách. V mém souboru se potvrdily závěry konstatované Masarykem [1930] a Durkheimem [cit. dle Sekot 1985], že náboženství je svou funkcí prospolečenské; může snižovat míru anomie. Katolické věřící nelze v obci Křenovice pojmát jako izolované od společnosti, jako neparticipující na ní, a rozhodně ne jako anomické.

Opětne promyšlení hypotézy H2 o normativním a hodnotovém rozporu mezi náboženskou skupinou a společností, nyní již nad daty z mého šetření, nás dovádí k pojmu, který je sociology náboženství obvykle kladen do opozice k pojmu církev. Lze se domnívat, že vyvrácení platnosti hypotézy H2 by patrně bylo obtížnější, pokud bych šetření provedl na jiné populaci. Hargrove [1966] píše, že jedním z řešení anomických pocitů pro ty, jejichž pouto k institucionalizovanému náboženství je okrajové nebo neexistuje, může být závazek k nějaké jiné náboženské skupině, která udržuje jasné hranice mezi jejími členy a chaotickou společností, poskytuje dobře definované přesvědčení a požaduje na svých členech dodržování striktních pravidel. Má na mysli populaci malé náboženské skupiny, radikálně eschatologicky zaměřené, a obvykle zařazované pod pojem náboženská sekta. Myslím si, že neplatnost hypotézy H2 by na této populaci nemusela být tak zřejmá jako na populaci členů katolické církve v Křenovicích. Oprávněnost této úvahy potvrzuje i Johnstone, když píše: „Hlavní charakteristika sekty, totiž protest, je obsažena v mnoha charakteristikách právě načrtnutých. Obvykle je tento protest dvojí: (1) proti zavedeným tradičním náboženským formám a skupinám, které členové sekty považují za zbloudilce příliš odchýlené od původního náboženství; (2) proti vnější světské společnosti, na níž je pohlíženo jako na ztělesnění veškerých forem d'ábla“ [Johnstone 1983: 78]. Data z křenovické populace zřetelně naznačují, že skupina stojící v opozici k majoritní společnosti není katolická církev. Abychom mohli prohlásit, že hypotéza H2 neplatí obecně, bylo by zapotřebí ji otestovat i na jiných a především více konzistentních náboženských skupinách, než je církev katolická.

Jak jsme viděli, v Křenovicích katolíci dosáhli výrazně menšího skóre na Sroleově indexu anomie než nekatolíci (tabulka 1). Potvrdila se platnost první poloviny hypotézy H3 o tom, že religiozita a anomie se ovlivňují nepřímo. Nyní se podívejme na druhou polovinu hypotézy H3, která reaguje na podobné rozložení religiozity a anomie v populaci. Druhá polovina hypotézy H3 vypovídá o dvou extrémech s ne normálním statistickým rozložením jevů anomie a religiozity v určitých sociálních kategoriích. Vypovídá jak o nerovnoměrném rozložení anomie, tak o nerovnoměrném rozložení religiozity v sociálních kategoriích, jako jsou starší jedinci, nižší třída, chudí a nižší vzdělání. Při

¹¹⁾ Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = 0,18$, $\alpha \leq 0,05$.

¹²⁾ Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = 0,23$, $\alpha \leq 0,001$.

¹³⁾ Koeficient pořadové korelace Spearmanovo $\rho = -0,42$, $\alpha \leq 0,001$.

platnosti hypotézy H3 by tedy religiózní jedinci měli mít nízký stupeň anomie v těch sociálních kategoriích, v nichž jedinci nereligiózní mají stupeň anomie vysoký.

Jak vidíme v tabulce 2, rozdíly v průměrné míře Sroleovy anomie od šedesátého roku života mezi religiózními a nereligiózními respondenty jsou zřetelné. Velikost rozdílu ukazuje na nerovnoměrné rozložení anomie a religiozity v kategorii starších jedinců.¹⁴ To znamená, že starší osoba, žijící v obci Křenovice, by měla být buď anomická nebo náboženská. Jinými slovy řečeno: Religiozita ve výběrovém souboru snižuje Sroleovu míru anomie, přičemž platí, že starší nenáboženský jedinec z obce Křenovice má s velkou pravděpodobností vysoký stupeň Sroleovy anomie. Z hlediska příslušnosti k sociální třídě a z hlediska chudoby bylo rozložení anomie podle stupně religiozity podobné. Existuje rozdíl (tabulka 2) v průměrné míře Sroleovy anomie mezi chudými, kteří jsou religiózní, a mezi chudými, kteří religiózní nejsou. Podobně existuje zřetelný rozdíl v míře anomie mezi jedinci nereligiózními z nižší třídy a jedinci religiózními z téže třídy (tabulka 2). Populace chudých a populace nižší třídy je zřejmě v obci Křenovice, podobně jako populace starších, rozdělena na dva extrémy. Religiózní chudí a chudí anomičtí jsou (podobně jako religiózní z nižší třídy a anomičtí z nižší třídy) dvě odlišné sociální skupiny. Z toho plyne, že chudí a jedinci z nižší třídy jsou v Křenovicích s největší pravděpodobností buď religiózní, nebo anomičtí.

U respondentů se základním vzděláním a u důchodců jsem našel obdobné rozložení průměrné míry Sroleovy anomie podle stupně religiozity (tabulka 2).¹⁵ Respondenti se základním vzděláním a důchodci, kteří nejsou religiózní, mají průměrnou míru anomie zřetelně vyšší než respondenti v těchto kategoriích, kteří religiózní jsou. Sroleova anomie a religiozita v těchto kategoriích není rovněž rozložena statisticky normálně a respondenti s nižším vzděláním a důchodci se zdají být v Křenovicích buď anomičtí, nebo religiózní.

Zajímavé je zjištění, že religiózní vysokoškoláci mají vyšší stupeň anomie oproti vysokoškolákům nereligiózním. Podobné nálezy vidíme i u bohatých religiózních, kteří jsou více anomičtí než bohatí nereligiózní. Domnívám se, že tato skutečnost mohla být způsobena jak ne zcela dostatečným počtem respondentů v těchto sociálních kategoriích, tak skutečností, že religiozita těchto skupin nemusí být nesena podobnými motivy jako religiozita chudých a méně vzdělanějších respondentů. U bohatých a vzdělaných katolíků lze předpokládat vzhledem k jejich vzdělání a vzhledem k jejich pravděpodobnému místu pracoviště zkušenost s odlišným sociálním prostředím, než jaké se vyskytuje v obci. Tato zkušenost, a z ní plynoucí případný odstup od místního společenství, by mohly stát za jejich zvýšenou anomii. Pokud bychom zjišťovali uváděné důvody náboženskosti, bylo by zajímavé porovnávat z hlediska těchto důvodů bohaté katolíky a katolíky chudé, katolíky vzdělané a nevzdělané. Snad by toto srovnání více vypovědělo o stupni Sroleovy anomie bohatých a vzdělaných katolíků. Jasně si zde uvědomuji, že svým měřením religiozity jsem mohl postihnout pouze velikost závazku ke katolictví. Význam tohoto závazku zůstává samozřejmě skryt v každém respondentovi; jedná se již o kvalitativní dimenzi religiozity.

¹⁴) Dle analýzy rozptylu jsou rozdíly průměrné míry anomie mezi religiózními a nereligiózními respondenty v nejstarších věkových skupinách zobecnitelné na hladině významnosti 0,05.

¹⁵) Rozdíly průměrné míry anomie mezi religiózními a nereligiózními respondenty v ekonomické skupině důchodci jsou podle analýzy rozptylu zobecnitelné na hladině významnosti 0,05.

Tabulka 2. Průměrná míra Sroleovy anomie ve věkových skupinách (N = 215), v kategoriích chudoby (N = 216), v sociálních třídách (N = 211), ve vzdělanostních skupinách (N = 216) a v ekonomických skupinách (N = 214) podle stupně religiozity

	RELIGIOZITA								
	nereligiózní			nevyhranění			religiózní		
VĚK									
18-29 let	2,57	1,45	(14)	2,80	1,40	(10)	1,50	1,22	(6)
30-39 let	2,75	1,24	(16)	2,50	1,37	(16)	1,28	1,11	(7)
40-49 let	2,06	1,51	(18)	1,72	1,60	(18)	1,77	0,83	(9)
50-59 let	3,00	1,68	(18)	2,56	1,33	(9)	3,00	1,63	(13)
60-69 let	3,44	1,51	(9)	2,15	1,90	(13)	2,15	2,04	(13)
70 a více	4,30	0,83	(6)	2,80	1,79	(5)	1,80	1,26	(15)
CHUDOBA									
chudí	3,30	1,56	(30)	2,84	1,41	(13)	2,78	1,65	(23)
spíše chudí	2,83	1,37	(42)	2,37	1,56	(52)	1,61	1,30	(36)
spíše bohatí	1,22	1,30	(9)	0,86	0,90	(7)	1,50	1,29	(4)
TŘÍDA									
nižší	3,58	1,44	(12)	4,00	0,00	(2)	2,50	1,55	(14)
nižší střední	3,00	1,35	(36)	2,41	1,54	(32)	2,07	1,62	(26)
střední	2,52	1,61	(31)	2,19	1,56	(36)	1,63	1,36	(22)
VZDĚLÁNÍ									
základní	3,83	1,47	(12)	3,25	1,50	(4)	3,33	1,22	(9)
vyučení	3,23	1,21	(35)	2,63	1,55	(41)	2,03	1,55	(33)
středoškolské	2,12	1,59	(31)	1,83	1,37	(24)	1,44	1,34	(18)
vysokoškolské	1,33	1,15	(3)	0,33	0,58	(3)	1,67	1,15	(3)
SKUPINY EKONOMICKÉ									
studenti	2,00	1,00	(3)	2,66	1,15	(3)	2,00	1,41	(2)
ek. aktivní	2,56	1,54	(55)	2,32	1,57	(53)	1,96	1,31	(28)
ek. neaktivní	3,00	1,30	(8)	2,33	2,08	(3)	1,25	0,94	(4)
důchodci	3,87	1,36	(15)	2,16	1,70	(17)	2,17	1,80	(28)

Poznámka: První sloupec v každé kategorii religiozity uvádí průměrnou míru anomie, druhý sloupec směrodatnou odchylku, a číslo v závorce uvádí počet analyzovaných případů.

Závěr

V úvodu stati jsme se tázali, jak je možné, že anomie a religiozita je v české populaci stratifikována podobně; jak je možné, že stupeň anomie je vysoký ve stejných sociálních kategoriích, v nichž je vysoký stupeň religiozity. Na podkladě empirického výzkumu jsem dospěl k následujícímu závěru: V křenovické populaci jsou anomie a religiozita rozloženy podobně. Katolická náboženská sice snižuje anomii, ovšem jak tato náboženská, tak anomie jsou výsledkem třetí proměnné – sociální podmíněnosti. U osob, které mají náboženskou zkušenost, se tato prohlubuje za určitých sociálních podmínek. Osoby bez náboženské zkušenosti se za stejných sociálních podmínek stávají anomické. To znamená, že lidé v Křenovicích se ve specifických sociálních podmínkách rozdělují na dvě skupiny – na náboženské a na anomické, s malým počtem uprostřed. V Křenovicích platí výrok, že religiózní jedinci mají nízký stupeň anomie v těch sociálních kategoriích,

v nichž jedinci nereligiózní mají stupeň anomie vysoký. Tímto způsobem interpretuji vysokou míru religiozity v sociálních kategoriích, v nichž je stupeň anomie vysoký, a nabízím odpověď na výzkumnou otázku zformulovanou na začátku práce.

TOMÁŠ KATRŇÁK je studentem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde studuje obor sociologie-religionistika na magisterském stupni.

Literatura

- Babbie, E., F. Halley 1994. *Adventures in Social Research*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Foret, M. 1986. „Specifika sociologického zkoumání náboženské víry.“ *Sociologický časopis* 22: 62-74.
- Foret, M. 1987. „Typologie ve výzkumech religiozity a ateismu.“ *Ateismus* 15: 56-65.
- Foret, M. 1988. „K současným vztahům rodiny a náboženství.“ *Sociologický časopis* 24: 613-620.
- Hargrove, B. 1966. „New Religious Movements II: Anomie and the Sectarian Response.“ In *The Sociology of Religion*, ed. by B. Hargrove. AHM Publishing Corporation.
- Hlaváč, J. 1995. „Odcizení a religiozita.“ Diplomová bakalářská práce (strojopis). Brno: Škola sociálních studií MU.
- Johnstone, L. R. 1983. *Religion in Society. A Sociology of Religion*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Kadlecová, E. 1965a. „Výzkum religiozity Severomoravského kraje (metoda a technika).“ *Sociologický časopis* 1: 13-23.
- Kadlecová, E. 1965b. „Z výsledků výzkumu religiozity dospělých v Severomoravském kraji.“ *Sociologický časopis* 1: 135-147.
- Kadlecová, E. 1967. *Sociologický výzkum religiozity Severomoravského kraje*. Praha: Academia.
- Katrňák, T. 1997. „Problém vztahu religiozity a anomie.“ Diplomová bakalářská práce (strojopis). Brno: Škola sociálních studií MU.
- Křenek, F., H. Pavlincová, Z. Podveská 1982. *Světónázorová a hodnotová orientace obyvatelstva ČSSR staršího 15 let ve vztahu k náboženství a ateismu* (strojopis). Brno: ÚVSV ČSAV.
- Masaryk, T. G. 1930. *Sebevražda*. Praha: Čin.
- McGuire, B. M. 1981. *Religion: The Social Context*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Meier, L. D., W. Bell 1959. „Anomia and Differential Access to the Achievement of Life Goals.“ *American Sociological Review* 24: 189-202.
- Merton, R. K. 1957. „Social Structure and Anomie.“ In *Social Theory and Social Structure*, ed. by R. K. Merton. Glencoe, IL: Free Press.
- Middleton, R. 1963. „Alienation, Race, and Education.“ *American Sociological Review* 28: 973-977.
- Miller, C. R., W. Buttler 1966. „Anomia and Eunomia: A Methodological Evaluation on Srole's Anomia Scale.“ *American Sociological Review* 31: 400-406.
- Mizruchi, E. H. 1960. „Social Structure and Anomia in Small City.“ *American Sociological Review* 25: 645-654.
- Rabušic, L., P. Mareš 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32: 175-187.
- Roberts, K. A. 1984. *Religion in Sociological Perspective*. Homewood, IL: The Dorsey Press.
- Roof, W. C. 1976. „Traditional Religion in Contemporary Society: A Theory of Local-Cosmopolitan Plausibility.“ *American Sociological Review* 41: 195-208.
- Sedláček, J. 1994. „Pojem anomie v kontextu Durkheimovy sociologie.“ *Sociologický časopis* 30: 135-145.

Sekot, A. 1985. *Sociologie náboženství*. Praha: Svoboda.

Srole, L. 1956. „Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study.“ *American Sociological Review* 21: 709-716.

Struening, L. E., A. H. Richardson 1965. „A Factor Analytic Exploration of the Alienation, Anomia and Authoritarianism Domain.“ *American Sociological Review* 30: 768-776.

Ugrinovič, D. M. 1974. „Religiozita a její sociologické zkoumání.“ In *Sociologie náboženství*, ed. J. Gabriel. Brno: UJEP.

Použité datové materiály

European Value System Study 1991. Údaje pro Českou republiku (systémový soubor).

Houston, T. 1992. „Evangelizace v České republice a Slovenské republice po odstranění marxistické filosofie.“ Interní materiál. Brno: Ústav religionistiky FF MU.

Výsledky sčítání lidu, domů a bytů 1991. Okres Vyškov 1992. Brno: Český statistický úřad.

The territorial dimension of public administration reforms in East Central Europe

MICHAL ILLNER

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:7

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 111,- Kč (6 USD)

Shrnutí: Územní decentralizace veřejné správy je významnou složkou demokratických reforem probíhajících v zemích střední a východní Evropy. Studie se zabývá některými stránkami decentralizace v České republice, Maďarsku a Polsku. Pozornost věnuje politickému a intelektuálnímu pozadí decentralizace, očekáváním, s nimiž byla spojena, dosaženým výsledkům a také problémům, jež decentralizace vyvolala nebo zvýraznila. Decentralizaci veřejné správy se zatím nepodařilo realizovat v původně předpokládaném rozsahu – příslušné reformy ustrnuly v polovině cesty, zejména v České republice a v Polsku. Zatímco decentralizace na místní úrovni, tj. ve městech a obcích, byla převážně úspěšná, na regionální úrovni se v uvedených dvou zemích dosud neuskutečnila. V poslední době se dokonce začínají projevovat některé recentralizační tendence. Autor studie dochází k názoru, že základním problémem je na jedné straně nedostatečná decentralizace, pokud jde o regionální úroveň správy, na druhé straně přílišná roztržitost správy na úrovni místní, ve městech a obcích. (Vychází v angličtině.)

Jiří Příbáň: Sociologie práva. Systémově teoretický přístup k modernímu právu

Praha, SLON, 1996, 197 s.

Jak v předmluvě ke své knize poznamenává autor, nevznikla od vydání Chalupného *Sociologie a filosofie práva a mravnosti* (1929) kniha, která by se souhrnně zabývala sociologickou teorií práva; už proto má Příbáňovo dílo šanci stát se skutečnou událostí ve vývoji této disciplíny v českých zemích. Nabízí stručné uvedení do jejích základních problémových okruhů i do myšlení jejích nejvlivnějších představitelů. Zároveň však neskryvá ambici přesáhnout hranice pouhého doxografického přehledu a formulovat metodologicky vyhraněnou alternativu, již je systémová teorie.

První část je věnována základním rozlišením, která umožňují situovat sociologii práva jako zvláštní obor vedle jiných přístupů k právu. Především se jedná o odlišení normativního momentu práva od jeho existence jako reálně fungujícího a historicky měnlivého sociálního mechanismu. Diferenciace těchto dvou perspektiv je hlavním zdrojem artikulace teorie práva a sociologie práva jako dvou sice propojených, ale přesto samostatných disciplín. Autor odlišuje dva základní přístupy k sociologii práva – systémový a interpretativně individualistický.

V druhé části je nejprve stručně načrtnuta novověká přirozenoprávní teorie a s ní spojené smluvní paradigma, aby pak tato perspektiva byla dána do kontrastu s analytickou jurisprudencí na straně jedné (J. Bentham, J. Austin) a historickoprávní školou na straně druhé (F. K. von Savigny, H. Maine). Posun od společenské smlouvy ke smlouvě soukromoprávní v liberalismu 19. století současně s rozvíjením opačného přístupu ke společnosti jako systému nadindividuálních institucí naznačují zmíněnou metodologickou dualitu sociologie práva. Sociální normy, k nimž právo patří, mohou být chápány jednak jako důsledek mnoha individuálních komunikací, jednak jako předpoklad těchto komunikací. Zatímco podle „organického modelu“ jsou instituce pojaty vzhledem k jednotlivci jako apriorně dané, „individualistický model“ je odvozuje od individuálních aktů.

Po tomto nastínění historického vývoje a základních přístupů moderní teorie práva se Příbáň ve třetí části dostává ke stručnému vyličení dějin sociologie práva a jejích hlavních představitelů. U Maxe Webera zdůrazňuje jeho tezi o nutném napojení moderního práva na státní monopolní aparát donucení a jeho byrokracii a na postup racionalizace práva, který jde ruku v ruce se sekularizací moderního světa. Racionalizace práva je základem „legálního panství“, které – oproti panství odvozenému z charismatu a tradice – vyjadřuje specificky moderní vývojové tendence západní společnosti. Legitimačním základem tohoto panství je sama formálnost, nestrannost a neosobnost pravidel právního systému samého. U Eugena Ehrlicha je potvrzen pojem „živého práva“ jako těch pravidel, která společnost fakticky a spontánně uznává a dodržuje, a která tudíž nejsou redukovatelná na psané zákony; tyto zákony je naopak třeba chápat z kontextu mimozákonných sociálních norem. Význam Emila Durkheima je spatřován v tom, že ke dvěma modelům sociální solidarity, jimiž charakterizuje tradiční a moderní společnost – solidaritě mechanické a organické – přiřadil represivní a restituční právo. Zatímco těžiště prvního z nich je v postihu jednotlivce, jádrem druhého je náprava původního stavu, který byl narušen. Durkheim je také důležitý pro své zdůraznění zřejmé, ale často přezírané skutečnosti, že k existenci morálních a právních norem nutně patří jejich porušování, a že tedy je třeba jasně odlišit „normalitu“ od „normativity“.

Z amerických sociologů práva zmiňuje Příbáň O. W. Holmesa jr. s jeho důrazem na funkci norem pro spontánní reprodukci sociálního celku, Roscoe Pounda chápajícího právo jako prostředek udržování sociální stability a „právního realistu“ Karla N. Llewellyna, který od práva uzavřeného odlišil právo volné, v němž vždy existují pásma neurčitosti mezi obecnou normou a její aplikací či dokonce mezery nepokryté pozitivním zákonem; z toho důvodu musí hrát ve volném právu aktivní roli soudce, a to nejen jako interpret právních institutů a norem, ale také jako tvůrce a obnovovatel tohoto řádu podle potřeb neustále se proměňující sociální reality. Autor si všímá také české sociologie práva. U Emanuela Chalupného podtrhává jeho důraz na odlišení mravnosti –

náležící především do oblasti lidského nitra a svědomí – od právního systému generalizovaných a formalizovaných pravidel, která z velké části nemají s morálkou nic společného. Innocenc Arnošt Bláha naopak viděl úzkou spojitost mezi morálkou a právem, které ve svém napojení na mocenskou sankci zajišťuje dodržování minimálních morálních principů.

Ve čtyřech kapitolách závěrečné a z odborného hlediska nejdůležitější části knihy načrtává autor základní rysy pojetí práva jako sociálního systému. V první kapitole zavádí důležitá rozlišení mezi mocí, panstvím a násilím. Moc je Luhmanem vymezena jako „obecný prostředek komunikace“ a zároveň jako asymetrický, strukturně založený sociální vztah, jehož vnitřní dynamice jsou podrobeni mocní i bezmocní. Panství je Weberem pochopeno jako zvláštní forma realizace moci projevující se ve stálé možnosti nalézt u daných osob poslušnost vůči příkazu určitého obsahu. Násilí je napojeno na sociální moc, nelze je však s ní ztotožňovat, neboť násilí vylučuje sociální komunikaci, a není proto schopné institucionalizovat sociální vztahy. Násilí je nástroj prosazování moci, který operuje na pomezí sociálního světa se světem fyzickým či animálním.

V návaznosti na odlišení moci a panství pak Příbáň odlišuje oblast mocenských politických a zájmových bojů od státní moci, kterou se různé politické či sociální subjekty snaží uchopit či ovlivnit. Moc státu se od ostatních mocenských vztahů liší především povahou státu jako univerzální sociální organizace a tím, že jejím základním prostředkem realizace je právo spjaté s monopolem donucujícího násilí. Násilí a právo jsou u moderního státu ve vztahu vzájemného zprostředkování, neboť legitimní je pouze takové státní použití násilí, jehož účelem je prosazení práva a které se zároveň uskutečňuje v jeho mezích. Na rozdíl od přirozeně právních variant liberální ideologie tak je podle Příbáňe nutno konstatovat, že historicky i strukturálně je základní podmínkou liberální „vlády práva“ asymetrická koncentrace moci v centralizované státní byrokracii, která probíhala v západoevropských státech od rozvoje absolutistických monarchií až po velké státoprávní reformy 18. a 19. století. Univerzalita a neosobnost byrokratických pravidel tak nevyrostaly z nějakého ideálu rovnosti, ale z rozvoje

stále intenzivnější i extenzivnější sociální kontroly, jak to ostatně dokládá i Foucaultova analytika k moci, k níž autor dělá krátký exkurs.

Aby se rozvinul právní stát v té podobě, jak mu rozumíme dnes, musely se k racionální byrokratické správě a obecnému zákonodárství přidat humanistické ideály univerzální rovnosti, individuální autonomie a svrchovanosti lidu. Sociologické analýzy práva od Webera po Luhmana zpochybňují přirozenoprávní ideál legitimace práva z mimoprávních morálních zdrojů, a to především poukazem ke komplexní povaze a funkcionální diferenciaci práva jako média pro zprostředkování politických rozhodnutí. V současné společnosti lze stěžejí právo ospravedlňovat z transcendentálních základů – „je chápáno nanejvýše jako jeden z mnoha normativních systémů společnosti, který i přes svou univerzální povahu není ničím více než pouhým lidským a sociálním výtvozem (...) systémem normativních regulativů lidského chování, který je proměnlivý v závislosti na sociálním vývoji“ (s. 124).

Druhá kapitola poslední části je pak věnována právě systémově teoretickému chápání práva a jeho legitimacy. Stále menší přesvědčivost legitimace práva z vnějších zdrojů zde Příbáň charakterizuje jako „pozitivizaci“ a „odkouzlení“ či „zvěčňování“ práva, jehož platnost a závaznost je vždy spjata s určitým sociálním a kulturně-historickým prostředím a přestává být vysvětlitelná z jiných než faktických mechanismů sociální kontroly. Takto osamostatněný právní systém pak můžeme chápat buď jako otevřený, nebo uzavřený – autopoietický. Právo jako otevřený systém je vyvozováno a vysvětlováno ze svých sociálních podmínek, příčin a funkcí, chápe se jako odraz či výslednice sociálních zájmů a vlivů. Zkoumá se pak komunikace systému práva s ostatními systémy, a to většinou v rámci určitého modelu hierarchie mezi těmito systémy.

Sociální a hodnotové fragmentarizaci, jíž je západní společnost v posledních desetiletích podrobena, podle autora více odpovídá pojetí práva jako autopoietického systému. Zintenzivnění procesů sociální diferenciaci a partikularizace činí jednotlivé oblasti na sobě nezávislými a společnost sama se stává stále komplexnější a nepřehlednější. Místo *strukturální* dife-

renciace se dostává do popředí diferenciacie *funkcionální*, takže identitu člověka i společnosti již nelze chápat z nějaké celkové jednoty, nýbrž rozpadá se na pluralitu nezávislých funkcí. V této situaci ztrácejí na přesvědčivosti sociální teorie budované ze stanovisek meta-teoretického nadhledu, který umožňoval pojmut společnost a její vývoj jako jeden celek ve vztahu ke svým částem, jeden systém ve vztahu k subsystémům. Na rozdíl od této ambice koherentního uchopení celku srovnává Luhmann svou teorii s nekonečným labyrintem. Spolu s Teubnerem tak oproti Parsonsově teorii zdůrazňují seberefrenčnost systémů, které se vůči sobě chovají jako nezávislé „černé skříňky“, vzájemně se sice prostupují, avšak vždy kontingentně, to jest bez možnosti „prohlédnout“ jeden systém z pozice druhého. Místo vztahu systém-podsystém tak nastupuje vztah systém-okolí, přičemž „okolí, to nejsou jen okolní systémy, ale především ještě netematizované, potenciální oblasti dalšího vývoje systému“ (s. 135).

Podle Luhmanna není systém práva vymezen svými normami, ale ty jsou naopak vázány na komunikaci a diferenciaci uvnitř systému. Právní systém pak podle něj zahrnuje nejen normativní stránku, ale i veškerou sociální komunikaci týkající se práva. Základní selektivní a diferenciacíni dichotomií uvnitř systému je rozlišení „právní-protiprávní“, a mezi systémem a jeho okolím pak „právní-neprávní“. Co se týče otázky legitimacy, charakterizuje Příbání teorii práva jako autopoietického systému heslem „legitimita procedurou“ a přiřazuje jej tedy k té teoretické linii, která ospravedlňuje právo nikoliv z vnějších instancí, nýbrž z vnitřních mechanismů, zákonitostí a procedur. Systémová teorie každopádně ruší osvícensko-humanistickou iluzi o možnosti legitimovat právo souhlasem subjektů jemu podřízených, neboť – jak bylo naznačeno výše – sám pojem takového subjektu je oťesen jeho fragmentarizací do mnoha funkcionálně diferencovaných rolí. Navíc se stává neudržitelnou i idea pravdy, s níž byla teorie legitimace jako svobodného souhlasu spojena. Podle Luhmanna například komplexní společnost a její subjekty již nevyžadují pravdivé právo, nýbrž právo umožňující orientovat se v sociálním prostředí. Problém legitimacy se tak přesouvá z roviny morální pravdy

do roviny sociálně-faktické. „Snaha legitimovat právo jeho procedurou neznamená nic jiného než pokus o *autolegitimaci* práva prostřednictvím jeho faktických sociálních vlastností“, a tedy o ospravedlnění právního systému samým faktem jeho existence (s. 145).

Příbání obhájí teorii práva jako autopoietického systému proti výtce, že svým odmítnutím humanistické vize práva jako korelátu souhlasu rozumných, svobodných a rovných jedinců o pravidlech společného soužití a ztotožněním normy a faktu ospravedlňuje politické panství mocných. Systémová teorie práva totiž podle něj spolu s humanistickým subjektem ruší i představu státu či vládnoucí sociální skupiny jako držitelů moci, kteří by z jednoho centra ovládali celou společnost: „Vzhledem ke komplexitě sociálního světa je docela dobře možné, že skutečné účinky určité právní regulace budou zcela v protikladu s původními záměry toho, kdo právní akt vydal. Není to zákonodárce, kdo vládne, ale právo ve své systémové uzavřenosti, které vládne nad zákonodárcem“ (s. 145). V závěrečné kapitole knihy autor probírá sociální funkce práva – integrativní, selektivní, regulativní a legitimační – tak, jak jsou traktovány ve standardní sociologickoprávní literatuře a všímá si také některých kritiků tohoto přístupu k právu (H. Lübke, H. Schelski).

Přehledná struktura knihy i zasvěcený nárys filozoficko-politických předpokladů, dějin i systémové teoretické vyústění sociologie práva z ní jistě učiní nepostradatelnou příručku nejen pro sociology a právníky, ale také pro politology a filozofy i pro širší intelektuální veřejnost. Její široký záběr svědčí o velké erudici autora, která pokrývá vícero akademických disciplín. O to více zamrzí dva hrubé omyly, kterých se autor dopustil v souvislosti s Ronaldem Dworkinem a Johnem Rawlsem – tím spíše, že se těmito myslitelům mohl jednoduše vyhnout, neboť jejich díla nepatří do sociologie práva *in sensu stricto*. V pasáži, v níž odlišuje smluvní model společnosti od modelu organického, přiřazuje k druhému také „konstruktivistický“ přístup, přičemž za jeho představitele označuje právě Ronalda Dworkina (s. 34). Na jiném místě se zase dočteme, že Dworkin vypracovává v *Taking Rights Seriously* „teorii přirozených a individuálních práv“, která je blízká tradičnímu přirozenoprávnímu pojetí (s. 66). I pro toho,

kdo Dworkinovo dílo nezná, musí být tyto dvě charakteristiky ve vzájemném rozporu – mimo jiné také podle definic, kterými uvedené termíny vymezuje ve své knize sám Přibáň. Ve skutečnosti Dworkin ve zmíněném díle odmítá jak teorii přirozených lidských práv, tak Hartův pozitivismus a snaží se místo těchto dvou alternativ vypracovat svou vlastní pozici, která vychází ze zvláštní metody interpretativní „konstrukce“ koherentního morálního systému z již daných právních faktů. Jeho *morální* „konstruktivismus“ tedy nemá nic společného se *sociálně teoretickým* „konstruktivismem“ holisticky zaměřených kritiků smluvního modelu.

V pasáži o Rawlsovi se lze dočíst, že „racionalitou individuálního rozhodování a jednání v původním postavení přitom Rawls rozumí skutečnost, že jednotlivci se nerozhodují ani podle principu vlastního prospěchu (Rawls kritizuje utilitaristické pojetí smlouvy), ani podle principu vlastního dobra, nýbrž podle principu správnosti“ (s. 65). Pravdou je pravý opak: smluvní strany v „původním postavení“ – v němž volí principy spravedlnosti, jimiž se má řídit základní struktura jejich společnosti – se řídí kalkulem maximalizace primárních sociálních dober. Rawls chce skutečně odlišit svou teorii od utilitaristického založení spravedlnosti, ale nikoliv tak, že by prostě popřel

účelovou racionalitu ve jménu sociálně ukotvené racionality morální, jak vyplývá z nepříliš jasného Přibáňova výkladu. To, co způsobuje, že z volby stran v původním postavení vzejdou principy spravedlnosti, není jejich motivace – ta je naopak vymezena podle zásad neutilitaristické teorie racionálního rozhodování – nýbrž „závoj nevědomosti“, který zneviditelňuje všechna důležitá fakta týkající se jejich identity, zájmů, materiální a sociální situace, a tím je v jejich volbě distribučních pravidel nutí brát ohled na možnost, že se v dané společnosti budou nacházet mezi těmi, kteří jsou na tom – co se týče primárních sociálních dober – nejhorší. Přibáňovi uniklo, že pozdní Rawls, z něž v uvedené pasáži vychází, rozlišuje mezi „racionální autonomií“ stran v původní pozici, jejímž těžištěm je maximalizující racionalita, a „rozumnou autonomií“ občanů v liberálně demokratické společnosti, v jejichž rozhodování skutečně má hrát klíčovou roli smysl pro spravedlnost a právo.

Díky tomu, že uvedené omyly nespádají do sociologie práva, neznehodnocují Přibáňovu knihu jako celek, jejíž vydání se nepochybně stane milníkem rozvoje české sociologie i právní teorie.

Pavel Barša

Antoni Sulek, Józef Styk, Irena Machaj (ed.): Ludzie i instytucje. Stawanie sie ladu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego, Lublin, 27-30 VI 1994

Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995, tom I 480 s., tom 2 304 s.

O devátém sjezdu polských sociologů, konaném ve dnech 27.-30. června 1994 v Lublině, jsme byli pohotově informováni jeho účastníkem M. Petruskem v 7.-8. čísle *Sociologických aktualit* z října 1994. Petruskova informace se neomezovala pouze na výstižnou a věcnou zprávu o obsahu sjezdového jednání, ale dozvěděli jsme se z ní mnoho zajímavého i o Lublinu samotném i o tradicích a současném stavu pěstování sociologie na dvou tamějších vysokých školách: Lublinské katolické univer-

zitě a Univerzitě Marie Curie-Skłodowské. Jak jsme u M. Petruska zvyklí, nezůstal ve své zprávě u suchého výčtu fakt, ale obohatil ji vtipným komentářem a také čistě osobními dojmy z rozhovorů s některými účastníky sjezdu i svou hypotézou týkající se vysokého postavení Polek na pomyslném žebříčku krásy evropských žen. Zmiňují se o tom hlavně proto, že informace neunikla pozornosti polských sociologů a velmi záhy si z ní s chutí v bulletinu Polské sociologické společnosti *Informacja Bieżąca* č. 40 z prosince 1994 některá místa česky ocitovali, přičemž píší, že „zpráva je velmi sympatická a vtipná“.

Nyní máme k dispozici rozsáhlý soubor příspěvků, které byly na sjezdu předneseny. Už sám fakt, že polští sociologové materiály ze svých sjezdů pravidelně publikují, svědčí o tom, jaký význam těmto jednáním připisují. Je pravda, že počínaje rokem 1931, kdy se konal

první sjezd, znamenal každý z nich důležitý mezník ve vývoji polské sociologie a byl i společenskou událostí, jejíž vliv a ohlas se neomezoval pouze na sociologické kruhy. Jakkoli v posledních letech jsou v různých národních i mezinárodních kontextech stále častěji vyslovovány dosti skeptické názory na smysluplnost konání takovýchto rozsáhlých akcí, zdá se, že samy publikované texty, jež jsou výsledkem zmíněného setkání polských sociologů a které by pravděpodobně v této podobě jinak nikdy nevznikly, nedávají této skepsi za pravdu. Pro zahraničního čtenáře jsou mimořádně cenné především tím, že souhrnně informují o aktuálním stavu sociologického myšlení v Polsku, podávají relativně ucelený obraz o hlavních směrech sociologických výzkumů a orientují jej i v záměrech, které hodlají polští sociologové v nejbližších letech sledovat.

Sborník *Lidé a instituce* obsahuje kromě pozdravného poselství prezidenta Polské republiky, předmluvy editorů, úvodního slova předsedy Polské sociologické společnosti A. Sulka a zahajovacího referátu J. Szczepańskiego dvaapadesát příspěvků tematicky rozdělených do čtyř částí, nazvaných *Systémová změna-politika-hospodářství*, *Sociální struktura*, *Svět hodnot* a *Sociologie a sociologové*. V závěru je na 28 stranách uveden úplný program sjezdových plenárních zasedání, sympozií, pracovních skupin a plenárních panelových diskusí.

Snaha informovat o všech přednesených referátech jakýmkoli, byť jen relativně vyčerpávajícím způsobem, by byla pošetilá. Zdá se, že nejschůdnější bude, pokusím-li se upozornit na ty myšlenky sjezdového jednání, které se mi jeví jako nejzajímavější a nejinspirativnější z hlediska vývoje naší společnosti i stavu naší sociologie. Dovolím si je rozčlenit do pěti okruhů.

1. Kontinuita a diskontinuita ve vývoji polské společnosti i sociologie. Nejvýrazněji se tohoto tématu dotkla vystoupení A. Sulka, J. Szczepańskiego a J. Szackého. A. Sulek konstatoval, že existují věčné důvody pro to, aby sjezd, věnovaný utváření nového řádu, byl zahájen referátem o řádu starém. „Jako společnost se ve svých hlubokých strukturách myšlení i jednání měníme pomalu. Ten, kdo dnes čte výsledky sociálních výzkumů z minulých let, vidí v nich

nejen svou minulost, ale stále rozpoznává svou dnešní tvář. Minulost je neustále přítomna v myšlení dokonce i těch sociologů, jejichž výzkumy jsou zaměřeny do budoucnosti. Nový sociální řád nevzniká přece na zelené louce a vliv nových sociálních mechanismů závisí na strukturách, zájmech a postojích, které se vytvořily dříve“ (1: 11). Podle Sulka by bylo chybou domnívat se, že se vytváří jakýsi jeden nový sociální řád. „Znakem naší doby je paralelní existence mnoha principů sociálního řádu i to, že se objevují stále nové principy, které vstupují do složitých vztahů s principy starými“ (1: 12).

V současném Polsku by se asi jen stěžil hledal povolanejší sociolog k přednesení zahajovacího referátu než Jan Szczepański (nar. 1913), byl-li nadto tento referát právě především zamyšlením nad kontinuitou a diskontinuitou polské společnosti i rolí polských sociologů v posledních padesáti letech. Szczepański je podle svých vlastních slov patrně posledním žijícím účastníkem prvního sjezdu polských sociologů a zároveň sociologem, který se ve svém dlouhém a pestrém životě pokoušel vystupovat téměř ve všech rolích, jež sociolog ve společnosti může hrát. „Domníval jsem se totiž, že vědoucí sociolog je povinen své vědění použít ku prospěchu svých bližních. Pěstoval jsem pracně empirickou sociologii, radil jsem politikům, psal jsem analytické zprávy, navrhoval reformy, vystupoval v parlamentě, předsedal různým výborům, varoval apod.“ (1: 22).

Szczepańskiego úvaha o společenském systému lidového Polska a jeho základních nedostatků vyústily v obecnější zamyšlení nad příčinami sociálního zla. Szczepański se vrací ke staré otázce, zda jimi jsou lidé, nebo instituce a dospívá k pozoruhodnému závěru: „(...) soudím, že pochopení procesů probíhajících v devadesátých letech je třeba hledat v procesech a strukturách ustálených v Polské lidové republice. Pečlivě odděluje to, co toto období přineslo užitečného, od toho, co zničilo a pokazilo, musíme si také položit otázku, do jaké míry jsou za zlo, jež se projevilo v Polské lidové republice, odpovědné instituce socialistického státu, a jaký je rozsah odpovědnosti Poláků? Chápeme-li záměrné zavádění a organizování socialistických institucí jako velký historický experiment, podrobující polský národ zkoušce,

pak *experimentum crucis* jsou léta po zániku Polské lidové republiky a po rozpuštění Polské sjednocené dělnické strany. Tato léta totiž vrhají světlo na chování a jednání Poláků, neterminované již socialistickými institucemi ani těmi prvky systému, které vědomě či nevědomě Poláci uchovali. Odsuzujeme-li složky systému reálného socialismu, a tedy především instituce jako součásti zločinného systému, jak potom máme nazvat ty prvky kapitalistického systému, které podněcují občany ke krádežím, korupci a aférám, jakož i k sebevraždám a prostituci, které vyvolávají bezdomovectví, nezaměstnanost a jiná sociální zla? Je možné tyto instituce nazvat také zločinnými?“ (1: 16-17).

Jednu z hlavních porážek socialistického systému spatřuje Szczepański v tom, že „se neobjevil člověk socialismu, pro něhož byl tento systém plánován a konstruován“. Naopak, každá výměna generací, každý nový ročník mládeže vstupující do veřejného života, místo aby posiloval fungování institucí, oslaboval jejich soudržnost a akceschopnost. Szczepański soudí, „že konstruktéři parlamentní demokracie a plánovitě zaváděného hospodářství volné soutěže by měli tuto lekci budování systému velmi pozorně prostudovat“ (1: 19).

J. Szacki se ve svém referátu zamýšlel nad otázkou revize problémů a úkolů, které polští sociologové formulovali před obrovskými společenskými změnami, jež v Polsku byly odstartovány již mohutnými stávkami v roce 1981 a vyvrcholily zvratem v roce 1989. Tato revize pochopitelně probíhá a její symptomy se velmi výrazně projeví již na třech předchozích sjezdech. Nedostatky sociologické práce v období existence Polské lidové republiky jsou dobře známy a byly již několikrát popsány. Szacki se však nedomnívá, že by bylo možné přínos tohoto období zcela negovat. „Vždyť přece právě v období Polské lidové republiky se polská sociologie dopracovala institucionální infrastruktury, jakou nikdy dříve neměla; rozvinula rozsáhlé mezinárodní styky; ovládla moderní techniky sběru a zpracování dat; vychovala řadu badatelů, kteří – jak se ukázalo – jsou schopni zabývat se v příznivých podmínkách klíčovými otázkami současné společnosti a kriticky k ní přistupovat. Shromáždila také nemalé množství informací o realitě naší země, bez nichž nejsou možné ani sociální dějiny posled-

ních desetiletí, ani věcná analýza dnešní situace, jež je přece výsledkem nejen událostí osmdesátých let, ale také společenských přeměn mnohem delšího období. Krátce řečeno, období reálného socialismu nebylo obdobím zcela ztraceným, i když celkově zajisté nezasluhuje jednoznačně pozitivní hodnocení. V každém případě stojí za věcnou bilanci, jež přihlédne jak ke slabinám, tak k přednostem. Tato bilance nebyla ještě provedena. To se týká samozřejmě jak polské sociologie jako celku, tak díla jednotlivých vědců“ (2: 201-202).

2. *Role sociologů a jejich proměny.* Všichni referující, kteří se touto problematikou zabývali, se shodli v tom, že v nové společenské situaci význam role sociologů vzrůstá, a to například podle Sulka jako volebních poradců, vědeckých komentátorů, badatelů veřejného mínění, ale především jako znalců sociálních problémů, kterých transformace vyvolala velké množství. „Po přelomu roku 1989 mnoha sociologům učarovala politika, byla to však neúspěšná láska. Sociologové, kteří se pokusili změnit svět, se přesvědčili, že si lépe poradí s jeho interpretací. Dnes máme období politické hořečky již za sebou a dominující tendencí se stává profesionalizace. Ti, kteří vsadili na sociologii a věnují jí životní a duševní energii, tvoří nové instituce a pouštějí se do realizace závažných záměrů badatelských, didaktických i vydavatelských. Tyto inovace, tvořící nové standardy a vzory pro následování a nutíce ke konkurenci, pozvolna mění tvář polské sociologie“ (1: 13).

Podle Szackého spočívá hlavní změna role sociologů v tom, že by se měli znovu chopit tradičního úkolu „spoluvytváření společenského sebeuvědomění“, tj. plnit jakousi „osvícenskou funkci vůči společnosti“ (2: 200). Podobně se vyjádřil i Sulek, když prohlásil, že „ti, kteří mění svět jak v zemi, tak v obci, potřebují dnes vědění zvláštního druhu: vědění o podmínkách těchto změn“. Jde o poznatky týkající se vztahu mezi lidmi a institucemi, mezi spontánní a plánovanou činností, mezi „trhem“ a „státem“, jedincem a organizací. Sociolog „není pouze tím, k němuž se přichází s hotovými otázkami, ale také tím, kdo sám otázky klade, a to i takové, které ostatní ještě nechápou. Možná že právě kladení takových otázek je nejvý-

znamnější službou, kterou sociolog může společnosti poskytnout“ (1: 14).

Konečně nemohu přejít, co na toto téma řekl Szczepeński. Po výše zmíněném výčtu rolí, které jako sociolog během svého života plnil, prohlásil: „Nelituji tohoto bohatého života, ale dospěl jsem k závěru, že sociolog má být především učencem, badatelem tvořícím vědu, neboť v každé jiné funkci ho snadno nahradí zástupci jiných praktiků, ale při tvorbě vědeckých poznatků ho nezastoupí nikdo. Mezi všemi povoláními krásnými jako květiny je věda nádhernou růží. A když nám někdo cituje Slowackého a říká, že planou-li lesy, není čas na to litovat růže, odpovídám slovy současné básnířky, která v básni *Litanie k růži* napsala:

A platí pro všechny časy

Ty růže jsou důležitější než planoucí lesy“ (1: 22).

3. *Hlavní aktéři společenské transformace.* I když tohoto tématu se tak či onak týkala celá řada sjezdových vystoupení, zdá se, že nejsyntetičtější a nejhlubější bylo zpracováno v referátu A. Rycharda. Také on si položil základní otázku, kdo tvoří nový řád, zda lidé, nebo instituce.

Pád starého systému byl vynucen masami a probíhal za určité tolerance dřívějších institucionálních elit. První etapa transformace byla zase vedena novými elitami za určité tolerance společnosti. Poté však už hlavními aktéry nebyly podle Rycharda ani elity, ani velké sociální skupiny, nýbrž hlavně jedinci a mikrosystémy kolektivního života.

Autor hovoří o tom, že došlo k dekompozici triády lidé (neboli individuální a skupinové aktéři), organizace a instituce. Pod dekompozici chápá to, že každý z těchto subjektů se řídí odlišnou logikou jednání a racionality, z čehož plyne i odlišná úroveň transformační pokročilosti. Rychard hájí tezi, že hlavními aktéry výstavby nového řádu jsou větší měrou jedinci a skupiny než organizace. Je to dáno nedokonalostí organizační struktury a nedostatky institucionálních pravidel, a to jak v oblasti politiky, tak i ekonomiky. Hlavní síly pádu starého systému (odborový svaz Solidarita, katolická církev a velké státní podniky) nejsou silami, které hrají (nebo by vůbec mohly hrát) roli hlavních aktérů tvorby systému nového.

Autor dospívá k poznatku, že jimi v první etapě transformace byli individuální konzumenti a domácnosti. Bylo tomu tak proto, že zásadní centrální monetaristická rozhodnutí vytvořila institucionální podmínky pro racionalizaci jejich chování, a to ve větší míře než pro racionalizaci chování podniků. Rychard se tudíž přiklání k názoru, že zájmy prosazujícími reformu jsou spíše zájmy konzumentů a daňových poplatníků než zaměstnanců. „Děje se tak proto, že první ekonomický transformační náraz více změnil a racionalizoval chování lidí v jejich individuálních rolích a v jejich rolích členů malých skupin, jakými jsou domácnosti, než lidí v rolích zaměstnanců organizací (včetně průmyslových)“ (1: 31).

Podle Rycharda však existuje ještě další faktor, který posiluje tuto roli individuálních a skupinových aktérů, a to přesun jejich politické aktivity do mikrosféry a do sféry lokální. „Rodiny a jedinci přinucení potýkat se s transformací si vypracovali standardy racionálního přístupu k ní. Mnoho výzkumů ukazuje, že vznikají různé lokální iniciativy (...) a dozrávají společenská hnutí. Charakteristickým znakem této aktivity je, že se ještě nepřetváří v politickou činnost. Lidé nehledají pro vyjádření a realizaci svých zájmů politické organizace, což je však pouze dnešní stav. Nelze totiž vyloučit, že budoucí politika vyrostě z toho, co je dnes mimopolitické. Není pochyb, že se v rámci této aktivity tvoří zárodky občanské společnosti“ (1: 32).

4. *Konstituování nové sociální struktury.* Také touto otázkou se zabývalo několik referátů, zejména v souvislosti s problematikou sociálních nerovností v Polsku, s rekonpozicí sociální stratifikace a jejím vlivem na reorientaci hodnot, s redistribucí ve vztahu k třídnímu zájmu i s formováním nových elit na celostátní i lokální úrovni. Nejrozsáhlejší a nejvíce vyčerpávající příspěvek na toto téma připravil W. Wesolowski.

Předmětem svého hlavního zájmu učinil a) vytváření třídy kapitalistů, která se podle něj rekrutuje z někdejší „nomenklatury“, z tzv. selfmademanů, z tzv. expertů, z kategorie, kterou nazývá vynálezci, a z těch, kteří byli kapitalisty fakticky nebo v zárodku již ve starém režimu; b) formování střední třídy, jejíž auto-kreace má tři zdroje: drobné kapitály, technic-

ké, ekonomické a sociální poznatky o působení trhu, o produktech a o obchodních kontraktech, a konečně schopnost podstupovat individuální riziko; c) přeměny inteligence, z níž se rekrutují kapitalisté a střední třída, čímž se zmenšuje její počet, která se stává méně etatickou a více tržní, čímž se sblíží se s třídami velkých i menších podnikatelů, a která mění charakter svých kulturních zdrojů, tzn. že její hlavní zdroj, jímž je vědění, se stává experimentálnější a méně humanitní; d) dekompozici dělnické třídy, jejíž část se ocitá mezi trvale nezaměstnanými, část dokáže překonat ekonomické těžkosti a část vstupuje do řad drobných podnikatelů; e) přeměny rolnické třídy, uvnitř níž se projevují tři tendence: petrifikace existující rozdrobené a zaostalé agrární kultury, rychlá modernizace struktury, vynucená ekonomickou nezbytností, a novátorské spojení modernizace agrární struktury se zvláštním typem industrializace vesnice.

5. *Změny v hodnotově normativní sféře.* Z poměrně velkého množství sjezdových vystoupení na toto téma považují za nejpozoruhodnější referát A. Jawlowské, která vyšla z obecné teze, že dynamika změn v hodnotově normativní oblasti je vždy, a nejen dnes, oscilací mezi řádem a jeho absencí, zpochybňováním i obhajobou, bouráním i tvořením nových kulturních pořádků. „A obvykle máme co činit se směsí řádu a jeho absence čili se situací, v níž existují oblasti lidské aktivity nepodřízené hodnotám a normám, a tudíž nepředvídatelné“ (2: 16). Jawlowská se domnívá, že „v současné době

procesy rozpadu hodnotově normativní sféry převládají nad procesy vytváření normativního řádu, a nepředvídatelné i normami čitelnými pro všechny nedeterminované oblasti jsou rozsáhlejší než ty, v nichž se badatel i běžný člověk může s jistotou pohybovat“ (tamtéž). Současná etapa rozpadu je výsledkem dvojího zhroucení. Po pádu levicové utopie došlo i k pádu utopie pravicové, poskytující vizi všeobecného blahobytu a dokonalého řádu, jež jsou okamžitě dosažitelné díky zázračné sebe-regulující síle svobodného trhu. „Rozpad hodnot, na nichž byly založeny obě protikladné koncepce, přetrvává a způsobuje zmatek v mnoha oblastech života, a to jak soukromého, tak veřejného. Jeho některými symptomy jsou neprůhlednost významů slovníku užívaného v politickém diskursu, nečitelnost používaných symbolů, nedostatek víry v lepší zítřky a pád všech autorit“ (2: 17). Autorka poté podrobněji analyzuje, jak se tato obecné tendence konkrétně projevuje v různých oblastech života polské společnosti.

Ve své recenzi jsem mohl informovat doslova pouze o zlomku názorů, které se na devátém sjezdu polských sociologů objevily. I z nich si snad čtenář může učinit alespoň zcela základní představu o významu a přínosu tohoto setkání. Nepochybují o tom, že stejně společensky i vědecky závažný byl rovněž 10. sjezd, který polští sociologové připravili na 22.-25. září 1997 do Katovic.

Jan Sedláček

Edward O. Wilson: O lidské přirozenosti

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993, 248 s.

E. O. Wilson, americký entomolog a populační genetik, zakladatel nového vědního oboru sociobiologie (*Sociobiology: The New Synthesis*, 1975) označuje v předmluvě k českému vydání (z angl. originálu *On Human Nature*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1978) tuto svou knihu za populární úvod do sociobiologie člověka. Kniha začíná dilematem o vztahu myšlení a dědičnosti a pokračuje dalšími devíti kapitolami: o dědičnosti, o individuálním vývoji, o vzniku nového, o agresivitě, o sexua-

litě, o altruismu, o náboženství a o naději. Už z pouhých názvů kapitol a též z podtitulu knihy „Máme svobodnou vůli, nebo je naše chování řízeno genetickým kódem?“ je patrná značná nesourodost vytyčovaných problémů, pohybujících se mezi přírodními a společenskými vědami a filozofií.

Už v 70. letech prošly Wilsonovy názory ostrou kritikou, místy i zcela odmítavou polemikou, která dosud pokračuje mezi představiteli nejrozumnějších vědních oborů (Sahlins 1976, Caplan 1978, Thorpe 1974 a zejména van der Dennen 1986, 1995). Přes velké zjednodušování mnoha otázek a jejich redukcionismus sociobiologie není v žádném případě pavědou, ale

její stoupenci upozorňují na některé závažné problémy, jako je význam evoluční selekce v malých skupinách, na problém altruismu a na evoluční fitness.

V této recenzi si chceme zevrubněji povšimnout jen těch sporných východisek a generalizací, které přivedly Wilsona až k mýtu o domnělé „vrozené agresii“ u člověka jako příčině násilí a válek. Jako doklad toho, že lidé jsou „vrozeně agresivní“ uvádí Wilson válčení mezi primitivními národy. Války podle Wilsona nebyly ničím jiným než organizovanější technikou agrese, a to po celé lidské dějiny, od tlup primitivních lovců-sběračů, až po průmyslové státy (s. 98).

Wilson o válce píše takto: „Válku je možné definovat jako násilné zhroucení složité a pevné struktury teritoriálních tabu dosud sociálními skupinami dodržovaných. Hybnou silou většiny válečných činností je etnocentrismus, iracionální přehnaná loajalita jedinců k svému rodu a ke svým soukmenovcům. Primitivní lidé vesměs rozdělují svět na dvě hmatatelné části: na blízké okolí jejich obydlí, rodné vesnice, příbuzenstvo, přátele, krotká zvířata a čaroděje, a na vzdálenější svět sousedních vesnic, mezikmenových spojenců, nepřátel, divokých zvířat a duchů. Tato elementární topografie ulehčuje rozlišovat nepřátele, které je možné napadnout a zabít, od přátel, s kterými to udělat nelze. Kontrast se ještě zvýší tím, že se status nepřátel zredukuje na něco strašidelného až nelidského“ (s. 109).

Wilson pohlíží na válku – minimálně na primitivní válčení – nejprve jako na vnitrodruhovou formu „teritoriální agrese“, poté mění důraz z „vrozené agrese“ na „etnocentrismus“ jako hybnou sílu většiny válečných činností. Avšak teritorialita není klíčovým motivem ani primitivního válčení; etnocentrismus může být nutnou, ale nedostačující podmínkou pro její výklad.

Později Wilson definuje agresii „jako každý fyzický akt či hrozbu akce jednoho individua, která omezuje svobodu či genetickou způsobilost druhého jedince“. Podle této definice válčení jasně konstituuje „agresi“. Avšak tato definice je příliš obecná, aby byla užitečná.

Wilsonova odpověď na otázku – jsou lidé „vrozeně agresivní“ – obsahuje logické chyby stejně jako problematické empirické důkazy.

Především válka není důkazem pro „vrozenou agresivitu“ a *vice versa*. Tvzení, že příčinou válek či jejich manifestací je „vrozená agrese“, je tak naivní a zjednodušující, jako že násilnění je způsobeno „vrozeným sexuální pudem“ nebo že kanibalismus je způsoben masožravými schopnostmi člověka.

Omyl takzvané subrepce (subreption) spočívá v logicky nelegitimní následné substituci termínů či definic v argument, tj. drobné nepozorovatelné změny a dezinformace. Podle Wilsona je válka formou či technikou agrese či jinak: válka je podřídou třídě agresivního chování. Logikou v pozadí toho je tato redukční rovnice:

agrese = násilí = kolektivní násilí = válka.

Tato rovnice zahrnuje dvojí subrepce. Není samo sebou evidentní, že agrese se dá ztotožnit s násilím a není též evidentní, že násilí se rovná válčení (či válečtivosti), tedy je obtížně evidentní, že agrese může být ztotožněna s válčením.

Kumulativní omyl spočívá v tom, že to, co se týká individua, nemusí se týkat skupiny. Válka prostě není individuální agrese. Na to už poukázalo mnoho autorů sociologů, politologů i agresologů (White, Scott aj.). Válka je podle nich bojem mezi sociálními organismy, nikoli individui. Její výklad je tedy sociální či kulturní, a nikoli psychologický. Válka je fenomén odlišný od individuálního agonistického chování a též od skupinových bojů uvnitř společnosti. Problém války nelze řešit na základě individuálního chování. Válka je konfliktem mezi lidskými společnostmi a jako taková má aspekty, které jsou mezi individui neznámé. Válka je specifickou kategorií kolektivního násilí (J. van der Dennen: *The Origin of War. The Evolution of Male-Coalitional Reproductive Strategy*, Vol. 1-2. Groningen, Origin Press 1995).

Ve válce se mnoho jedinců angažuje v násilném, destruktivním chování – stejně jako ve velmi kooperativním a konstruktivním chování, a nemá smysl tvrdit, že jejich chování je agresivní nebo že jedná na základě agresivních motivů. Též mezi válečnými motivy primitivních lidí „agresivita“ (nenávisť, hostilita atd. je mylně ztotožňována s agresivitou) je ve skutečnosti velmi slabým motivem (van den Dennen, c.d. 1995).

Válka může být též legálním stavem („status belli“) mezi dvěma či více politickými entitami, bez jediného výstřelu. „Duch boje“ a bojová motivace nejsou agresivní, pak by byly kontraproduktivní. Dnes jsou vojáci primárně posuzováni podle poslušnosti, smyslu pro povinnost, konformismu, loajálnosti ke své bojové skupině. Zabíjejí nepřitele bez nenávisti, nepřátelství, agresivity. Musí jednat jako automaty, příliš agresivní vojáci jsou z armády vyřazováni. Mnoho dnešních autorů píše o tom, že vojáci nejdou na frontu na základě agresivního vzrušení (Lagerspetzová 1982, viz též Miligramův test (1974) o poslušnosti vůči autoritě). Většina normálních lidí je s to poškozovat či zabíjet jiné na základě instrukcí autority (Arendtová 1995).

Vraťme se ještě k Wilsonově otázce: může válkychtivost (belligerence) být ztotožněna s agresí či násilím? Britové a Holanďané byli velmi válečnými národy v dobách svého imperiálního vrcholu, ale to není důkazem, že by občané těchto národů byli více agresivní v této době či dodnes než národy neválekychtivé. Kategorie belligerence se nedá ztotožnit jednoduše ani s agresí, ani s násilím. Válečnost se vztahuje k antagonistickým aktům mezi politickými entitami (kmeny, národy), při nichž násilí může být užíváno naplno nebo omezeně či vůbec ne.

Dříve antropologové a etnologové dělili kmenové společnosti na „válekychtivé“ a „mírumilovné“, aniž by věnovali větší pozornost těmto přívlastkům. Ani četnost válek nemůže

být považována za měřítko „válekychtivosti“, neboť nerozlišuje, zda válka je defenzivní či ofenzivní, či jaké byly motivy, důvody či kontext. Např. Pueblo indiáni Nového Mexika byli často náhodně zapleteni do defenzivních válek s okolními loupeživými kmeny. Avšak mělo by malý smysl nazývat je „válekychtivými“.

Jako závěr nám vychází, že přímé spojení agrese s válečnictvím je vážnou chybou a zjednodušením. Mnoho vědců z různých oblastí už dříve zastávalo toto mylné stanovisko (Malinowski, Fromm, Montagu aj.).

Vcelku lze souhlasit s finskou badatelkou Lagerspetzovou (1982), že agrese se sice může uplatnit v určitých fázích procesu války, ale válka nemůže být vykládána na bázi teorie individuální agrese: zabíjení příslušníků vlastního druhu probíhá ze zcela různých motivů (viz van der Dennen, c.d. 1995).

Na závěr ještě stručnou ediční poznámku. Při dnešním rozsáhlém výběru západní literatury a její popularizaci českými překlady by byla žádoucí větší náročnost k samotné kvalitě překládaných knih, zvláště pokud jde o starší a vědecky sporné knihy, podrobené už dříve rozsáhlé vědecké kritice a polemice. Tyto knihy není vhodné buď překládat vůbec, nebo je alespoň doplnit kritickým doslovem, a to zvláště tehdy, když od téhož autora jsou dnes k dispozici novější a méně problematické knihy (E. O. Wilson: *The Diversity of Life* 1992 nebo *Biophilia* 1984).

Jan Kamaryt

Luboš Kropáček: Islámský fundamentalismus

Praha, Vyšehrad 1996, 264 s.

Spojení islámský a fundamentalistický se stalo ve sdělovacích prostředcích již téměř návykovým. Luboš Kropáček (který je též autorem úspěšné knihy *Duchovní cesty islámu*, Vyšehrad 1993) se ve své práci o islámském fundamentalismu pokouší naznačit, že se tak děje neprávem. Rozebírá nejdříve samotný pojem fundamentalismu a pak se zabývá jeho islámskými variantami. Fundamentalismus si nárokuje majetnictví pravdy. Pod jeho vlivem se formuje proud politického islámu. Krajní polohy islamismu pak sahají k extremismu a terorismu.

autor chápe islám samotný jako složený z četných proudů, které se jak v historii, tak i místně mohou velmi odlišovat.

Kapitola *Témata nesouhlasu* rozebírá jednotlivé okruhy problémů, ve kterých dochází ke konfrontaci se západním myšlením a stylem života. Současní fundamentalisté odmítají duchovní klima euroamerické civilizace, její antropocentrický obraz světa a autonomii jedince. Muslim má svou identitu projevovat i navenek, například oblečením a dalšími znaky, muži například vousem, ženy zahalením, všichni pak způsobem stravy, rodinným životem a dodržováním náboženského kalendáře. Škála nesouhlasu se Západem je ovšem široká, sahá od věcné argumentace až po zatrpklou zlobu.

Asociovat islám jenom s totalitními režimy je zavádějící. Korán sám nepodává nějaký přesný popis uspořádání státu. Charakteristické je to, že islám nezná oddělení „světské“ a „duchovní“ moci, přinejmenším teoreticky. Vláda se má vykonávat jen prostřednictvím Božího zákona, což si jednotlivé islámské proudy interpretují podle míry své radikality. Podle Luboše Kropáčka „hlučná vystoupení militantních hnutí odvádějí neprávem pozornost médií od současného postupu ‚třetí vlny‘ demokratické islamizace světem. Ústavní a parlamentní systémy se ve velkém počtu zemí výrazně upevnily“ (s. 71).

Lidská práva jsou v moderní době spojena s nábožensky inspirovaným americkým *Prohlášením nezávislosti* (1776) a také s nenáboženskou francouzskou *Deklarací lidských práv* (1789). Z historického hlediska nelze zapomenout na to, že muslimové projevovali po staletí vůči jinověrcům větší toleranci, než tomu bylo ve středověké Evropě. Tato tolerance se vztahovala zvláště na křesťany a židy. Islám ovšem dodnes fakticky nepřipouští konverzi muslima nebo neomezené právo na sňatek s jinověrcem. Je-li islám zakotven v ústavě, tak není možné, aby v čele státu mohl stanout nemuslim. Autor cituje jistého iráckého novináře, který připomíná, že i v demokratické Anglii musí být panovníkem také jenom anglikán. Co se týče šariátského trestního práva, které ukládá tělesné tresty jako například bičování za opilství, amputaci končetin za krádež a kamenování za cizoložství, jsou tyto předpisy sice závazné, ale vykonávaly se málokdy. Liberální islámští myslitelé soudí, že takové příkazy se mohou vykládat jako jistá nábožensko-etická výstraha. Stejně tak přece obrazně mluví křesťanský Nový zákon o odetnutí ruky nebo odvržení oka, pokud hrozí pohoršení. Ve vztahu k lidským právům lze v islámském světě rozeznat tři postoje: nerespektování, protikladné liberální stanovisko a snaha o integraci do duchovního odkazu islámu.

Postavení ženy v islámské společnosti vzbuzuje mocné emoce. Přesto je nutno připomenout, že ve své době přinesl Korán ženám důstojnější postavení. Někteří islámští teoretikové dokonce hrdě tvrdí, že o staletí dříve než v Evropě dal islám ženě právo na majetek, dědictví, rozvod a hmotné zabezpečení. Problé-

mem jsou ovšem mnohde zvykové normy, které mohou postavení ženy ve společnosti a rodině ve srovnání s evropskými zvyklostmi značně omezovat. Korán například nepožaduje zahalování ženy a tam, kde k němu dochází, má zahalování různou podobu, a dokonce i trochu jiný význam. Někde považuje probouzející se ženské hnutí zahalování za ponížení, jinde (třeba v Turecku) jsou ženy na své závoje hrdé a jsou pro ně znakem kulturní a náboženské identity. Proslulým se stal spor ve Francii, kde naposledy v roce 1994 propukl konflikt ohledně toho, zda studentky smějí nosit šátek v laické státní škole. Laický stát se svou ideou tolerance se tak na hranici mezi kulturami náhle dostává do paradoxních problémů.

Ekonomický význam mnoha islámských zemí obrací pozornost k islámskému pojetí obchodu a podnikání. Není to nic nového, neboť islám v prostředí čilého obchodování vznikl. Islámské ekonomické modely se hlásí jak k tržním principům, tak i k centrálnímu plánování a různým socialistickým experimentům. Odpůrci trhu jsou dnes v menšině. Islám má ovšem sklon tihnout k silné roli státu a především ke státnímu vlastnictví nerostného bohatství. Debata se vede také kolem bankovníctví, především kolem přípustnosti úroku.

V kapitole o hodnotách slučitelných s trvale udržitelným způsobem života autor zjišťuje, že v některých ohledech se od Západu islámské země tolik neliší. Vztah k přírodě bývá rovněž kořistnický, konzumní způsob života je tak kritizován právě proto, že se tolik šíří, porušují se lidská práva, projevuje se nadměrný zájem o technické vymoženosti a moderní zbraň a lidové vrstvy se poddávají manipulaci. Oproti tomu mají muslimové silné vědomí rodiny a vztah k budoucím generacím a obětavost ve prospěch dětí se projevuje i u mužů. „Jako zábrana autodestruktivního jednání působí zejména pocit odpovědnosti vůči vlastní početné rodině. Islám podporuje hygienické návyky a zakazuje alkohol, drogy a hazard“ (s. 105).

Polovinu obsahu knihy tvoří popis situace v jednotlivých zemích, kde muslimové tvoří významnou část obyvatel. Islám není monolit a ani automatické ztotožnění islámu s arabským světem není přesné. Vždyť Arabové tvoří asi jen 15 procent pomyslného islámského „národa“ a největší počty muslimů žijí v jižní Asii.

Z popisu situace jednotlivých zemí je hned patrné, jaký je rozdíl mezi diktaturami typu Sýrie či Irák a demokraciemi jako Egypt nebo Turecko. Někde je hned patrné, jak je naše optika zpracována sdělovacími prostředky. Zatímco Irán je symbolem všeho zla a fundamentalismu, nemluví se téměř vůbec o Saúdské Arábii, kde se stále praktikují mrzačící tresty za krádež a postavení žen je i podle měřítek jiných muslimských zemí značně neuspokojivé, ačkoliv se v posledních letech zlepšuje. Také náboženská svoboda tu v evropském slova smyslu vůbec neexistuje a jiná bohoslužba než islámská není dovolena, omezování jsou dokonce i šité. Podobný sklon ke zjednodušení vidíme v případě Afghánistánu, kde byli odpůrci tamního pro-moskevského režimu obkloповání západní mediální kampaní aureolou bojovníků za svobodu tak dlouho, dokud se nedostali k moci a nezačali svůj radikální islám aplikovat v praxi.

Pro současnost je příznačné, že islám se opět stal evropskou (a také americkou) záležitostí. Jen v zemích Evropské unie je muslimů asi deset miliónů. Francie, Británie a Německo se již začínají potýkat s komplikovanými problémy, jak sladit vlastní kulturní principy a právní normy s náboženským přesvědčením svých muslimů. (U nás zatím tato debata zatím

nezačala, pokud za ni nebudeme pokládat poněkud nejasnou debatu v tisku o tom, zda postavit či nepostavit v Teplicích mešitu. Potěšitelné aspoň je, že díky zpoždění některých společenských procesů u nás, budeme mít věčnou literaturu o islamu možná dříve než vlastní muslimy.)

Na závěr své knihy autor polemizuje s myšlenkou Samuela Huntingtona o střetu civilizací. Obává se, že očekávání konfrontace může připravit půdu pro její rezignované přijetí. „Velké etické a sociálně filozofické spory dnešního světa jdou napříč civilizacemi“ (s. 245). Velkou část kritiky přicházející z islámského světa na adresu Západu je navíc nutno brát vážně.

Kropáčkova kniha svým pojetím a nepřímo i dopadem může přesahovat úzce vymezené téma islámského fundamentalismu. Pokud budeme schopni přesněji vymežit sklony k fundamentalismu a vidět společenské jevy v jejich složitosti, budeme moci vidět i evropskou realitu jinými očima. Čím fundamentalističtější ovšem někdo bude, tím více se bude cítit postižen onou ztrátou domnělé samozřejmosti, se kterou doposud pohlížel na svět kolem sebe.

Jan Jandourek

Roger Hood: The Death Penalty. A World-wide Perspective

Oxford, Clarendon Press 1996, druhé, revidované a aktualizované vydání, 307 s.

Recenzovaná kniha ve svém druhém vydání reaguje na vývoj problematiky ve světě, přičemž vychází přímo z podkladů ke zprávě OSN *Trest smrti a přijetí zásad zaručujících ochranu práv těch, kterým trest smrti hrozí* (E/1995/78). Její autor je ostatně špičkovým světovým expertem, jehož služeb často využívaly nejruznější mezinárodní orgány a organizace. Již první verze této knihy vznikla na základě zprávy pro 10. zasedání výboru OSN pro prevenci a kontrolu kriminality ve Vídni 1988. Publikované údaje tak mají vpravdě oficiální a reprezentativní ráz (byly ostatně uzavírány k datu 1. dubna 1996!). Autor k tomu poznamenává, že mu nejde o „abolicionistický traktát“ (4) ani o

rozmnžování diskuse o filozofických a etických otázkách.

První kapitola podává obrázek o stavu *abolicionistického hnutí* v jednotlivých částech světa. V porovnání s rokem 1988 se zmenšil počet retencionistických zemí z 56 % na 47 % (koncem roku 1995). Úplná abolice charakterizuje dnes 30 % zemí (předtím 19 %), jinde jde o odmítání užití trestu smrti v běžných případech nebo o jeho faktické neužívání. Studie informuje nejen o situaci v jednotlivých státech, ale také o reakcích veřejnosti: např. v Británii se veřejné mínění posunulo v letech 1985-1990 jen zhruba o 5 procentních bodů a stále převažuje retencionistický postoj (u teroristických aktů, u vražd policistů apod. kolem dvou třetin dotázaných) (15).

Druhá část knihy pojednává o tom, jaké trestné činy jsou v různých zemích tímto způsobem postihovány. Jde o dodržování zásady OSN, že trest smrti může být užíván jen u nej-

vážnějších zločinů, a to záměrně konaných a se smrtelnými nebo obzvláště těžkými následky. Leckde ovšem jsou takto trestány i zločiny proti státu nebo proti veřejnému pořádku, vojenské přečiny, pašování drog, korupce apod.

Třetí kapitola informuje o počtech skutečně vykonaných poprav, přičemž současně otevírá metodologickou diskusi o *abolicionismu de facto*: při analýze dotazníků, které členské státy OSN vyplňovaly, se samozřejmě vyskytovaly i určité nesrovnalosti. Za pozornost zde stojí údaj o 93 exekucích vykonaných v USA v letech 1984-88) (70). Sympatická je zde autorova snaha předkládat údaje v korektní podobě (včetně indexů), s vědomím existujících mezer, bez karatelsky vztyčeného prstu. Potvrzuje se, že v mnoha zemích jsou uplatňována specifická kritéria (v Číně např. byly důvodem daňové podvody nebo zabíjení vzácných pandů, jinde zase pálení alkoholu).

Ve čtvrté části knihy se autor zabývá jednotlivými zásadami *deklarace OSN*, např. otázkou retroaktivnosti užití trestu smrti, jeho omezení věkem, případně pohlavím a zdravotním stavem pachatele. Čtenářsky vděčné jsou arciť pasáže věnované problematice evidentní viny. Stranou nezůstávají ani otázky korektnosti procesu, práva na odvolání a na udělení milosti. Do tohoto okruhu pak spadá i otázka způsobu provedení popravy a přípravy odsouzence. Také zde jsou předkládána konkrétní fakta, statistiky i jednotlivé kasuistiky. Ty samozřejmě promlouvají srozumitelnou řečí.

Další kapitola řeší specifický problém mandátního (*mandatory*) charakteru tohoto trestu. Jde o přesné vymezení situace pro přijetí takového rozsudku. Týká se např. tzv. malých ryb při pašování drog, ale také „přitěžujících okolností“. Patří sem také vymezení role soudce nebo poroty, jejichž vzájemné úlohy mohou být různě propojeny. Jsou zaznamenány i případy udělení lhůty k nápravě, po níž následuje změna rozsudku (Čína). V USA zase hrála větší roli otázka diskriminačního charakteru tohoto trestu (150 an.). Autor podrobně dokumentuje četné diskuse, které se týkaly např. i prognostické hodnoty odborných posudků. Soustřeďuje se opět na metodologicky nosné analýzy, které usilovaly o komparace. Jeho důkazy o tom, že i v USA je soudní praxe v jednotlivých státech značně odlišná, překračují hranice

pouhé kuriozity, jde-li o tak vážnou otázku. Pravděpodobnost, že původně klasifikovaný „hrdelní zločin“ dojde až k tomuto rozsudku, totiž kolísá podle odhadů od 6 do 15 % (164). Otázka tedy stojí tak, zda dnes již nově upravené podmínky vedou k homogennější selekci při rozhodování. K tématům, jejichž je autor knihy svrchovaným znalcem, patří i otázka rasy pachatele i obětí, v jeho analýze ovšem nezapadne ani okolnost, zda má či nemá obžalovaný privátního obhájce.

Velmi přínosná je šestá kapitola, která se zabývá *odstrašujícím účinkem trestu smrti*. Vedle předpokládaného zastrašení jde také o dlouhodobější formování morálních norem, kdy určité činy jsou označeny jako vážné. R. Hood ovšem zmiňuje alternativní hypotézu (182): vykonávání poprav vede k další brutalizaci, takže vlastně stimuluje násilné jednání. Na druhé straně se ukazuje, že podíl vykonaných poprav je velmi nízký a účinky spíše krátkodobé. Zrušení trestu smrti většinou nepřineslo dramatické efekty. Rovněž zde autor postupuje cestou podrobné kritické analýzy četných studií na toto téma. Velmi pečlivě formuluje své otázky vůči přístupům vycházejícím z teorie racionální volby.

O zvláštní úloze *veřejného mínění* (kapitola 7) svědčí fakt, že i ve vyspělých západních demokraciích (Francie, Anglie, Kanada) bylo rozhodnutí o zrušení trestu smrti v rozporu s převládajícím veřejným míněním (214). V některých státech USA bylo zrušení i znovuzavedení předmětem plebiscitu (Oregon, Kalifornie). Veřejné mínění se stává určitým barometrem i pro rozhodování Nejvyššího soudu. Autor věnuje v této souvislosti pozornost problematice formulace otázek v dotaznících. Podle amerických zkušeností může být souhlas s trestem kombinován s jistou dávkou sympatií vůči odsouzenému, s opatrností v „běžných případech“. Ostatně i podpora trestu smrti je sociálně diferencována (217). Záleží pak i na tom, zda je dotazovaným nabízená „náhradní alternativa“. V knize jsou shrnuty výsledky studií zkoumajících motivaci postojů – vedle funkcí odstrašení a emočně symbolické byl identifikován i utilitární motiv ochrany sebe sama.

Veřejné mínění je podle autora komplexním a dynamickým jevem: výzkumy v USA

signalizovaly retencionistický postoj v 66 % v roce 1953, v 40 % (1965) a v 71 % (1991). Vše závisí na celkové spokojenosti i na osobních obavách lidí. Retencionistický postoj leckde převládá i mezi lidmi s právnickým vzděláním, apod. (223). Proto je tolik důležitá informovanost veřejnosti o těchto otázkách.

Text doplňují shrnující závěry k jednotlivým kapitolám a přílohy (tabulky, dokumenty). Impozantně působí přehledně strukturovaná bibliografie.

Recenzovaná kniha začíná nenápadně popisným přehledem stavu naší civilizace a trpělivě analyzuje všechny právníkové souvislosti, postupně však dokáže čtenáře vtáhnout do děje. Nevystupuje zde sice prvoplánově hořkost nevinně odsouzených či spektakulárnost veřejného ukamenování, přesto však zde za velmi ko-

reктní analýzou statistických dat běží konkrétní lidské příběhy. Diskurs je mistrovsky udržován v poloze, kdy vše je taktně problematizováno. Nelze sice předvídat, jak by na ni reagovali ti, kterým je v tomto směru všechno jasné, ale kniha tohoto typu by u nás měla být přeložena.

Publikace fascinuje i svým designem, využívajícím dramatického efektu plynulého přechodu různých tónů červené barvy a vyzývavou „krvavou“ tečkou za titulem. Běhá z toho mráz po zádech. A přiznám se rovnou, že při četbě sociologické literatury se mi to často nestává. Není těžké ani troufalé prorokovat této knize světový ohlas, a to už vůbec ne proto, že by snad šlo o hezky pře(o)balený evergreen. Jde o dílo vpravdě úctyhodné.

Jiří Buriánek

Erazim Kohák: Průvodce demokracií

Praha, SLON 1997, 156 s.

Téma demokracie je stálíci Sociologického nakladatelství. Objevilo se hned na začátku jeho dnes již sedmileté existence (J. Kapr: *Co je to demokracie?*) a nutkavě se vrací. Naposledy (prozatím) začátkem roku 1997 v typicky „slovní“ útlé knížce Čechoameričana Erazima Koháka, která se nazývá *Průvodce demokracií*, ale docela dobře, možná výstižněji, by se mohla jmenovat „Výchova k demokracii“. Na obálce je zdůrazněno, že jde o netradiční učebnici, která již byla ověřena na některých středních školách. Rozhodně je to učebnice nezvyklá, alespoň u nás, a to především svým dvojjediným účelem: učí, co je a co není demokracie, a zároveň jak se demokraticky chovat, jak žít v demokratickém společenství. Učit tomu druhému je těžší, málokdo to umí, a proto mi připadá ten druhý název příhodnější. Na druhé straně je pravda, že lidé, i ti mladí, se neradi nechávají vychovávat, poučovat, zatímco průvodce po méně známém světě přivítají, protože jim přinejmenším uspoří čas.

Ať tak či onak, Erazimu Kohákovi se podařilo jemně a působivě skloubit informativní a výchovnou rovinu u tématu, které je sice po sedmi polistopadových letech už považováno za obehnané, stále ale není dostatečně zažité, stále zasluhuje vysvětlení. Přitom je to základní

téma „občanské výchovy“, ať ji chápeme jako předmět na školách, důležitý pro naše děti, nebo jako apel na naši dospělou, ale kvůli komunistickému režimu v tomto ohledu více než zanedbanou populaci. K tomu lze dodat, že tato kniha o demokracii není jenom pro studenty, i když o „studijní text“ bezesporu jde, o čemž svědčí i jeho zařazení do stejnojmenné ediční řady.

Didaktické ztvárnění tématu demokracie, které je nejvýraznějším znakem a předností dané publikace, nespočívá jen v propojení informační a výchovné polohy, ale také ve sladění „tradičního“ a „moderního“ přístupu, respektive historizujícího pohledu, hledajícího kořeny demokratického myšlení a cítění, a pohledu aktualizovaného ekologickými problémy, otázkou menšin, politického zápolení levice a pravice apod.

Využívaje svých bohatých životních zkušeností hledá autor poučení v české, evropské i americké tradici. Srovnává nejen institucionální rovinu a politické rozměry, ale i to, jak se ideje demokracie promítají a měly by promítat do života lidí. Na samém začátku vyslovuje přesvědčení, že demokracie „není jen otázka voleb“, že je to „především postoj k životu“, a toto tvrzení se v knize mnohokrát vrací. Druhou stále přítomnou myšlenkou je pojetí demokracie jako „odpovědnosti za sebe, za druhé i za společné dobro“. Trochu zjednodušeně by se

dalo říci, že právě na těchto dvou idejích, na jejich akcentaci a analýze historických a současných verzí je založen výchovný aspekt demokracie i dané publikace.

Sociologicky zajímavé je zejména vysvětlení rozdílu mezi „lidmi“ a „lidem“ (v kap. II. *Na koho to slovo padne...*, v kap. III. *Jak se skloňuje „lid“*, i v dalších kapitolách). To první slovo zdůrazňuje individuality, to druhé davovost. Historicky prokazatelná zástupnost obou pojmů, respektive významů, zásadním způsobem ovlivňuje pojetí demokracie. Kohák říká: „...Demokracie může znamenat, že si lidé vládnou sami – a nebo že ten správný „lid“ vládne těm ostatním“. A dále: „...K lidovosti stačí rozvášněný dav. Demokracie si vyžaduje morálně vyspělé občany a také znalosti, návyky a mechanismy svobodného soužití“. Lidem se zaklínaly totalitní režimy včetně toho našeho nedávného. Chyběl respekt a úcta k lidem a mezi lidmi: „...demokracie neznámá jen vládu většiny. Znamená také úctu ke všem, k nám i budoucím, k nám i odlišným“.

V jistém smyslu je celá Koháková kniha o tom, jaké problémy a potíže jsou spojeny se správným chápáním demokratických principů a

s jejich uváděním do života demokratických institucí i jednotlivců. A je také o tom, jaké nešvary a zlovyky jsme zdědili z totalitního režimu, jak těžko se jich zbavujeme a jak snadno nabýváme nových. Příznačný je název IX. kapitoly: *Spílání, kádrování a podobné zlovyky*. Tato kapitola končí výzvou: „...Neškatulkujme, nenadávejme si do levičáků či pravičáků, neuchylujme se k bejsbólovým pálkám místo porozumění. Snažme se společně řešit problémy své společnosti“.

Poslední citovaná věta stejně jako mnohé jiné může někomu vyznít svou nabádavou dikcí poněkud moralistně. Pravda je, že celá kniha je prostoupena snahou ukázat, co je dobré a správné a co nikoliv. Není to tedy nezúčastněný, nehodnotící vědecký text. Ale na strany dobrého a zlého je snášena relevantní a mnohostranná argumentace po linii obecně akceptovaných humanitních ideálů naší civilizace, takže zasazený do kontextu vyznívají morální apely zcela přirozeně. A to je koneckonců jedno z hlavních kritérií kvality učebnice demokracie.

Alena Vodáková

P. František Josef Řezáč: Vězenství v posavadních způsobech svých s návrhem o zdárnější trestání a polepšování zločinců
Praha, nákladem vlastním 1852, 52 s.

Jako příloha časopisu *České vězeňství* č. 4 a 5, ročník 1995, doplněná doslovem, vyšlo obnovené vydání spisu P. Františka Josefa Řezáče, kterým se v polovině 19. století, jako prvý v našich zemích, přihlásil k novým americkým a evropským snahám po humanizaci vězeňství, k myšlence odborně vedené výchovy a vzdělávání vězeňské populace vedoucí k polepšení delikventů, předcházení zločinnosti a k potřebě resocializace vězňů. Tuto nově objevenou česky psanou publikaci lze proto pokládat za základní dílo českého humanizovaného vězeňství.

Obsah spisu je rozdělen do čtyř částí, z nichž prvá se zabývá vývojem pojetí evropských a amerických vězeňských systémů již na základě možné úspěšnosti převýchovy vězňů. Druhá je věnována úloze státu a církve. Hlavní zásady humanizovaného vězeňství a prostředky

v zacházení s vězni, k nimž se v současné době opět přihlašuje i naše současné vězeňství po téměř šesti desetiletích nehumánních deformací, obsahuje třetí část. Zdůrazňuje tři základní stránky, které by měly zajišťovat ústavy trestní – totiž stránku občansko-zákonní, nábožensko-mravní a výchovatelskou – spolu s dvěma hlavními požadavky, totiž, aby věznice vězně dále nekazily a aby věznice vězně polepšovaly, tedy, aby věznění přestalo být, jako v minulosti, jen pouhým nástrojem pomsty společnosti. V humanizovaném systému vězeňství má připadnout významná úloha především učitelů a využití poznatků pedagogiky a nikoli užívání náhodného praktikismu. Významná je zvláště čtvrtá část spisu analyzující příčiny mravní zkázy. Mezi vnější příčiny patří především stupeň vzdělání, pak poměry rodinné, občanské státní a církevní. Pokud jde o příčiny vnitřní P. Řezáč soudí, že „člověk, je-li rozumem nevzdělaný a žádostí nespokojených, neodolá ani chťím svým vnitřním, ani lákání zevnímu; protož v nevzdělanosti a v nespokojenosti schopnosti a moc-

ností lidských základní příčinu slabosti i porušenosti mravní stíhatí dlužno“. Proto kde věznice nevedou „k opravdovosti, k pracovitosti, k poslušnosti, k probouzení citu mravního a k povznesení mysli zbožné, opět a opět kárance své přijímati musí“.

Závěrečné shrnutí pak obsahuje názor, „aby menší provinilci a nezatvrzelí zločincové, v obcích buď ve svých, aneb cizích, před tváří občanů lepších trest svůj odbyvali; a jenom zatvrzelci, způsobem přirozeným nepolepšitelní a společnosti vždy škodní, ať se do věznic, do žalářů tuhých a osamotnělých zavírají“. Myšlenka vykonávání trestu při současném umožnění kontroly veřejnosti nalézá v současnosti i u nás své zastánce.

P. F. J. Řezáč zdůrazňoval již v polovině 19. století nutnost vyváženosti komplexního působení jednotlivých výchovných prostředků a zdůrazňoval důležitost i postpenitenciární péče. Značný důraz kladl na prevenci kriminality, zvláště u mladistvých, na uspořádanost rodin a společnosti, na posilování morálních vlastností a i na potřebu zvýšení hmotného blahobytu nemajetných vrstev.

Pater F. J. Řezáč (6. 1. 1819-23. 12. 1879) studoval na filozofické fakultě a v arcibiskup-

ském semináři. Trvale jej ovlivnily názory B. Bolzana. Roku 1847 se stal vězeňským knězem v zemské tzv. Svatováclavské trestnici v Praze. Po zrušení fary vězeňského kostela sv. Václava na Zderaze byl do roku 1863 spirituálem v pražské kněžské káznici. Návrh reformy pražské zemské trestnice, jehož vypracováním byl P. Řezáč úředně pověřen, byl sice přijat, avšak nakonec nebyl uskutečněn. Pro svou vlastenckou činnost a slovanské citění byl od studentských let sledován policií, zvláště pak v období, kdy byl jednou z vůdčích osobností v bojích proti stupňující se násilné germanizaci českého školství bezohledně prováděného rakouskou vládou i zemskými úřady. Jako první zjišťoval v terénu statistické údaje k prokazování diskriminace převažujícího českého žactva oproti značné menšině německých žáků v Praze. Byl jedním ze signatářů známého Memoranda z roku 1860 předaného císaři, které podepsali i F. L. Rieger, prof. Purkyně s dalšími devíti významnými osobnostmi. Roku 1865 opustil P. Řezáč udolán nepřízní úřadů a policie Prahu a odešel do Litně, kde spravoval tamější farnost až do své smrti.

Jan Uhlík

Martin Scott Peck: V jiném rytmu (Vytváření komunity)

Olomouc, Votobia 1995, 251 s.

Autor recenzované práce je Američan, psychiater se sociologickými ambicemi. Napsal celou řadu knih, z nichž do češtiny byla přeložena mj. studie *Nevyšlapanou cestou*. V námi recenzované práci se zabývá především sociologií malých skupin, tzv. *komunit*, často z hlediska sociálně-psychologického. Jeho přístup k dané problematice je *globální* ve smyslu představy, že tzv. komunitní principy mohou být uplatněny v celoplanetárním měřítku. Autorovo pojetí je originální, osobitě se smyslem pro paradoxy, v duchu *křesťanského* světonázoru, který zastává. Peckovo dílo bylo sepsáno ještě v době tzv. studené války, což je připomenuto i v ediční poznámce překladatelů. Souhlasíme přitom se závěrem této poznámky, že „poselství této knihy je však i přesto aktuální“. M. S. Peck vychází z analogie lidského individua a komunity (s.

144). Cesta k individuální integritě není stejně jako cesta ke komunitní solidaritě nikterak bezbolestná.

Tzv. tvrdý individualismus vede k egocentrismu (s. 176); je z křesťanského hlediska „herezi“. (Je zajímavé, že přesvědčení autora o vládě „tvrdého individualismu“ v USA je zpochybňováno např. Jamesem Dobsonem v jeho pedagogické knize *Být sám sebou*, nakl. návrat domů 1994; Dobson totiž tvrdí, že tento „tvrdý individualismus“ je pouhým „vytěšňováním“ komplexu méněcennosti, zejm. u mladých Američanů).

Peck vyznává „otevřenost vůči diferentnímu“ uvnitř komunity i mimo ni. Komunita nezná úlohu „vůdcovství“ v obvyklém smyslu. Vedení se střídá podle problémů k řešení. Jde o „proud vůdcovství“ (s. 55). V komunitě mohou být hlášány různé ideologie – jejími vítanými členy jsou i ateisté. (Samozřejmě i lidé z různých kultur, ras i národů.) Účelem komunit je všeobšíhlé zvládnutí efektivní mezilidské ko-

munikace (s. 190). Komunita není tudíž jen psychotherapeutickým, ale i *socioterapeutickým* zařízením.

Nezbytnou podmínkou zdravého vývoje komunity je vypuknutí její krize. Totéž analogicky platí v celospolečenském měřítku (s. 217). „Prázdnota“ a deprese jsou mostem mezi úpadkem a znovuzrozením komunity. Vytváření komunit je laboratoří pro úsilí o světový mír a stabilitu. Je jeho nezbytným experimentem (s. 53).

„Průběžným“ experimentem komunitního řádu je rodina. Komunitní pravidla lze uplatňovat i v hospodářském podniku – zejména pak ve zdravotnictví a školství jako odvykání si autoritářského postoje. Autor akcentuje nezbytnost transformace společnosti i člověka. Předpokládá přitom dostatečnou tvárnost člověka právě proto, že pozbyl většiny stereotypních instinktů, a také proto, že má svobodnou vůli (s. 134). Lidská přirozenost je toho druhu, že je schopna změny (ibid.).

Je tu samozřejmě i náchyllost odpírat změnám, schopnost *rezistence*. Nejsme dosud „komunitními stvořeními“ (s. 124). Čeká nás tudíž všechny „zápas s andělem“ (či s Bohem?). Skok do „globálního vědomí“ je proto pro člověka i společnost spjat s cestou ke „všeobsažnosti“, zejména s „oddaností, otevřeností, svobodou, rovností a láskou v opravdové komunitě (ibid.). Transformaci člověka z obdobných, byť ne zcela stejných pozic, předpokládá i E. Fromm ve své pozdní práci *Být nebo mít?*

Začátek je přirozeně u každého jednotlivce jako svobodného individua. Autor cituje úsloví: „Jediný člověk, kterého můžeš změnit, jsi ty sám“ (s. 138). Peck přitom rozlišuje „čtyři fáze spirituálního růstu“ – nemáme však dostatek místa a není snad ani ze sociologického hlediska potřebné tuto analýzu rozvádět. „Sebezměna“ je provázena jistou decentralizací ega, jeho obětováním „prázdností“ jako prostoru pro odstup či nadhled při tvorbě komunity a na ni založené občanské společnosti. Podle autora může náš svět jen stěží přežít bez transformace zájmu (včetně podnikatelského) od pouze ziskových momentů k hodnotám služby na podkladě prožívané radosti z naplněných „komunitních“ zásad. (s. 209-210). K tomu je potřeba pochopit víceznačnost a paradoxnost našeho

světa – teprve takový koncept zachycuje kruh pravdy (s. 176).

M. S. Peck bojuje zároveň proti častému křesťanskému pokrytectví. S despektem hovoří o „křesťanech nedělního rána“. Autor však nad lidským světem nezoufá – nadějí je pohyb, říká (s. 186), rostoucí touha po změně hodnot.

Přes svůj „komunitní romantismus“ zastává Peck realistický názor, že víra bez politiky a ekonomiky je „nepravdivá“ (s. 182). Sociokulturní změnu nelze uskutečnit beze změny společenského klimatu (s. 237). Rozmach celosvětové komunikace je v zásadě *mírotvorný* – dlužno však nejprve svést bitvu o změnu pravidel této komunikace.

Peck doporučuje především omezit závody ve zbrojení. Staví se též proti vytváření image nepřítelů (s. 122). Autor kritizuje vlády i církve, že tendence ke zbrojení prakticky nepotírají. Tvorba míru začíná doma (tedy i v rodině a samozřejmě ve vlastní zemi). Příčiny válek a vojenských střetů nespátňuje Peck pouze v touze po moci a bohatství, ale i v přirozených, především kulturních rozdílech mezi národy, státy a regiony. Kulturní rozdíly považuje přitom fakticky za podstatnější než politické (s. 132). Právě uznáním (respektováním) těchto rozdílů se mohou stát příčiny válek posléze lékem proti válce. Překlenout, ne smazávat rozdíly (s. 136).

Jde tedy o to, zapojit se do pluralitní kultury. Integrace není „tavicí pecí“ (melting pot) – zachovává různé. Autor taktéž nesouhlasí s teorií „zlých vůdců“. (Jako příklad uvádí nacistické Německo. Souhlasí s E. Frommem, že samy národy se účastnily, resp. účastňují útoku ze svobody – srv. Frommovo dílo *Escape from Freedom*). Cesta ke spirituálnímu růstu není proto možná bez překonávání „národního narcismu“ (s. 212). Znamená to ovšem jisté omezení negativních či problematických stránek vlastní kultury. Za příklad uvádí Japonce, kteří transformovali vlastní kulturu bez zavržení jejich zdravých kořenů. Národní kultura má být tudíž organickou částí světového celku. Autor současně provádí sebekritiku postojů vlastního (amerického) národa jako nedomyšlené kolísání mezi izolacionismem a pretenzemi ke světové hegemonii (s. 184, 177). Chybí jim přiměřené proporce. Můžeme se ptát – jak je tomu dnes?

Podle Pecka je komunita jediným důležitým řešením světových dilemat (s. 128). Budování světové komunity začíná přirozeně u lidí samých. Běží zejména o zvládání byrokratického chaosu i autoritářských přístupů. Autor klade komunitní princip proti praktikám užívaným v armádě (s. 237). (Zde se velmi liší od postoje R. Scrutona v práci *Smysl konzervatismu*, srv. recenzi v *Sociologickém časopisu*, 1996/1).

Komunita je duchovní kvalita – shrnuje závěrem – nikoli ideologie (s. 243).

Nabízí se otázka: utopie? Utopií se často míní vysněná skutečnost, „existující“ v podstatě mimo prostor a čas. Polský sociolog Jerzy Szacki ve své knize *Utopie* (MF 1971) rozjímá důkladně nad problematikou utopií a posléze uznává jejich inspirativní charakter. Rozeznává utopie eskapistické (útekové, snové) a heroické. (Dále utopie místa, času, věčného řádu, ře-hole a politiky.) Kam zařadit M. S. Pecka?

Podle našeho mínění je to utopie zdánlivě snová, ve skutečnosti však spíše heroická. Vychází z komunit (původně vlastně psychotherapeutických), dospívá ovšem ke globálnímu, světovému horizontu, a je tudíž utopií i výrazně politickou. Utopiím se nezdá – a ne zcela nesprávně – předhazuje faktický konzervatismus nebo reálně totalitní tendence. Myslíme si přitom, že k těm druhým Peckův „utopismus“ vůbec nesměřuje a pokud jde o konzervatismus, je otázkou, zdali jistý „návrát“ k prastarým hodnotám v současném, rozbouřeném, někdy chaotickém světě lze takto charakterizovat.

Peckova „utopie“ tihne ke kořenům nedostatků dnešního světa a říká dosti konkrétně, jak jim čelit – i když spíše ze zorného úhlu psychologicko-etického. Rozhodně to nelze říci však o sociologicko-politologickém, jakož i sociálně-ekonomickém rozpracování Peckovy vize.

Od sociologie malých skupin (komunit) k makrosociologii světového společenství včetně jejího institucionálního aspektu se vine předlouhá, nesnadná cesta, jejíž zákruty nelze narýsovat např. autorovým „utopickým“ návrhem na „komunitní“ (kolektivní) prezidentství v USA (s. 235-237). Jeho představy se ovšem začleňují jak do některých pozitivních rysů tzv. postmodernismu (úcta k diferentnímu), tak, a to především, do světového hnutí za změnu hodnot, což není zrovna málo, ale k nalezení či aspoň hledání společenského subjektu sociokulturní změny – s přihlédnutím k sociální stratifikaci – to nepostačuje.

Reálný smysl Peckova ideálu (vedle přínosu k sociologii malých skupin) možno ovšem spatřovat v jeho podobnosti s úsilím o samosprávné pojetí demokracie jako lidské sebe-správy. (Tedy nejen v rozšiřování decentralizace pomocí územní – místní a regionální – samosprávy.) Takovou cestu vpřed doporučoval již významný český sociolog a filozof 20. století Josef Ludvík Fischer. Toto téma není však předmětem naší recenze.

Karel Bertelmann

Der Werturteilsstreit. Die Äusserungen zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik (1913).

Herausgegeben und eingeleitet von Heino Heinrich Nau, Beiträge zur Geschichte der deutschsprachigen Ökonomie, Bd. 8

Marburg, Metropolis-Verlag 1996, 203 S.

Diskuse o teoretických a metodologických základech věd o společnosti jsou v českém prostředí tradičně sledovány s určitou nedůvěrou. Tento nedostatek nejen neprospívá jejich úrovni, ale bohužel vede k přehlížení skutečnosti, že předmětem těchto debat nejsou jen čistě vnitroodborové otázky, ale že v nich mnohdy jde o

záležitosti, jež mají zásadní význam pro povahu vědeckého poznání. Jednomu z nejznámějších sporů, který spoluvytvářel charakter moderní vědy, je věnován 8. svazek ediční řady *Beiträge zur Geschichte der deutschsprachigen Ökonomie* nazvaný *Der Werturteilsstreit. Die Äusserungen zur Werturteilsdiskussion im Ausschuss des Vereins für Sozialpolitik* (Marburg, Metropolis-Verlag 1996). Shrnuje příspěvky jednotlivých členů spolku pro jeho zasedání v lednu 1914 v Berlíně. Texty, které byly doposud prakticky neznámé (v době svého vzniku byly publikovány jen v malém nákladu pro potřeby členů výboru) vydal a obsáhlým úvodem doprovodil Heino Heinrich Nau.

V úvodní studii je čtenář seznámen se *Spolkem pro sociální politiku*, jenž vznikl v roce 1872. Jeho úkolem měl být příspěvek k sociální reformě společnosti, v níž byla stále více patrná řada negativních rysů souvisejících s pokračující industrializací. Ačkoliv v prvních desetiletích existence spolku nestály metodologické otázky v popředí jeho zájmu, byla v prostředí německy hovořících ekonomů a sociologů tato témata intenzivně sledována. Před rokem 1914 se vrcholem těchto diskusí stal tzv. spor o metodu, který výrazně napomohl k upevnění postavení ekonomie jako samostatného oboru. Jeho hlavními aktéry byli Gustav Schmoller a Carl Menger. Již v rámci tohoto sporu byly formulovány názory, které rozvíjely, doplňovaly a prohlubovaly příspěvky do debaty ve Spolku pro sociální politiku. Gustav Schmoller jako hlavní představitel tzv. historické školy chápal ekonomii jako vědu, jejímž úkolem je poskytovat praktické návody a orientace. Přitom musí vycházet z konkrétních historických podmínek, musí poznat a pochopit konkrétní právní, etické instituce a hodnoty příslušného národa, jeho „mravně duchovní základnu“. Z toho důvodu je přiměřenější hovořit o národním hospodářství, neboť předmětem (a výsledkem) bádání jsou skutečnosti relevantní jen v rámci určitého národa. Ekonomie je pro Schmollera součástí univerzální sociální vědy, nerozlučně spjata s politikou a etikou. Carl Menger (mj. zakladatel teorie mezního užítu) naproti tomu odděluje ekonomickou teorii od praxe. Teorie, která na rozdíl od Schmollerova pojetí nevystačí s pozorováním reality a konstatováním kauzálních vztahů, ale musí pracovat s pojmy a realitu uchopovat prostřednictvím myšlenkové abstrakce, je sice s praxí propojena, ale uchovává si samostatnost. Jejím cílem je stanovit univerzální pravidla lidského jednání a v jejich rámci zkoumat vhodnost určitých prostředků pro dosažení určitých cílů, jež ovšem zadává praxe (tzn. politika). Vychází z obecných premis a její výsledky si mají nárokovat obecnou platnost.

Je patrné, že se jednalo o hluboký a zásadní spor, který má několik rovin. Lepšímu pochopení jeho mimořádného dosahu slouží analýza jeho dalších aspektů a důsledků. Mám na mysli např. hledisko politologické – povaha norm konstituujících společenství (obsahové vs.

formální), charakter a úkoly politiky. Opomenout nelze ani reálně politický (dnes již spíše obecně historický) rozměr.

V dalších částech úvodní stati autor charakterizuje příspěvek Maxe Webera, který upevnil odmítnutí názorů historické školy a argumenty jejich odpůrců spojil s novokantovským principem vztaženosti k hodnotám.

Závěrečná pasáž vstupního pojednání je věnována historii předcházející vypuknutí sporu přímo na půdě Spolku pro sociální politiku a jeho první fázi. Když začalo docházet k prudkým konfliktům poškozujícím prestiž Spolku, které se týkaly hranic vědy a očekávání, jež mohou být s vědou spojována (zejména na zasedání v roce 1909 ve Vídni), byla v listopadu 1912 vydána výzva všem členům, aby zaslali písemnou odpověď na 4 otázky postihující jádro sporu:

1. Postavení hodnotových soudů v ekonomii.
2. Poměr vývojových tendencí k praktickému hodnocení.
3. Označení hospodářskopolitických a sociálně-politických cílů.
4. Poměr obecných metodologických zásad ke zvláštním úkolům akademického vyučování.

Na první pohled je jasné, že nejdůležitější byla otázka první a že z odpovědi na ni, které zaujímaly nejvíce prostoru (v nejednom případě byla zodpovězena pouze ona), lze odvodit názory účastníků diskuse i na další otázky. Diskuse zřetelně navazuje na tzv. spor o metodu, přináší ale posun původně ostře vyhrazených stanovisek směrem ke kompromisu. Většina příspěvků se totiž snaží skloubit zdánlivě nesmiřitelná pojetí principiálně vylučující hodnotové soudy z vědy a naproti tomu prosazující možnost vědeckého hodnocení vycházejícího z všeobecně platných, nadindividuálních hodnot. Navzdory tomu je mezi protagonisty diskuse možno identifikovat zjevné zastánce historicko-etického Schmollerova přístupu a naopak ostře profilované přívržence názoru Mengerova.

Mezi první patří bezpochyby Rudolf Goldscheid, Albert Hesse a Karl Oldenberg. Věda se podle nich nevyčerpává jen teoretickým bádáním, ale má i neodmyslitelné praktické úkoly, zejména v oblasti politiky. V rámci vědy je odlišena deskriptivní a explikační práce od činnosti kritické a normativní. S tím souvisí též

nutná přítomnost hodnocení. Goldscheid vidí hlavní smysl vědy ve vnášení řádu do celkové reality, což samozřejmě nebylo možné bez existence a působení hodnotových soudů.

Výrazným zástupcem protikladného směru byl především Franz Eulenburg, který rozhodně odmítal uplatňování hodnotových soudů ve vědě, neboť jejich povaha je zcela neslučitelná s vědeckým poznáním. vůči jeho objektům jsou naprosto cizorodé. Teorie a praxe jsou dvě oddělené sféry, které mají odlišné cíle a metody.

Pro uvažování o této problematice se jako nejproduktivnější jeví sladit obě krajní stanoviska. Joseph Schumpeter připouští možnost použití hodnotových soudů, které podle něho nemusí porušovat zásadu, že vědec nemá soudit, nýbrž vysvětlovat. Svoji univerzalistickou teorii rozvíjel v příspěvku Othmar Spann. V ekonomii jsou možné přístupy univerzalistický a individualistický. Pro oba existují různé způsoby poznání, které mají také různý vztah k hodnotovým soudům. V univerzalistickém náhledu využívajícím teleologický druh poznání jsou hodnotové soudy obsaženy, zatímco v přístupu individualistickém s poznáním nomotetickým je vztahování k hodnotám obtížné. S výslovným nárokem na dosažení kompromisu vystoupil Eduard Spranger, který se pokusil ustavit soulad mezi hodnotovými soudy a poznáním. Přitom konstatoval rozdíl mezi hodnotící ekonomikou, jež z důvodu omezení platnosti hodnocení na příslušný subjekt zůstává národním hospodářstvím (viz historická škola) a popisující, která zkoumá univerzální souvislosti. Nakonec se však ukazuje, že má blíže právě k historické škole, neboť hovoří o nezbytnosti celkového kulturního ideálu, závazného pro všechny duchovní a sociální vědy. Tento ideál pak činí z pouhých specialistů „kulturní filozofy“. Pravděpodobně nejoriginálnější pokus o spojení dvou protikladných principů podnikli v náznu Hermann Oncken a hlavně Leopold von Wiese. Jeho východiskem je nerealnost úplně rezignace na hodnotové soudy a z toho plynoucí úsilí minimalizovat rizika spjatá s jejich uplatňováním. Paradoxně jim měla čelit subjektivita vystupňovaná prostřednictvím co nejhlubšího a nejširěji založeného poznání až k všeobecnosti. Takové poznání pomůže odstranit náhodnosti závislé na individuálních faktorech. Hodnotové soudy do vědy patří, mu-

sí být ale jasné, kde začínají, a nemají se nechat svazovat určitým systémem mravních hodnot. Jako zdroj dogmatických norem či jako nejvyšší cíl odmítl hodnotové soudy i Robert Wilbrandt, také on si však uvědomoval, že se jich nelze úplně vzdát. Ačkoliv jmenům v tomto odstavci je společné hledání koexistence mezi hodnocením a poznáním vycházejícím z principu oproštěnosti od hodnot, je nutno upozornit i na rozdíly mezi nimi. Jde především o původ hodnot. Pro Schumpetera a von Wieseho jsou hodnoty vázané spíše k subjektu, ovlivňují výběr tématu, ale nezasahují do jeho zpracování a interpretace. V jejich podání tedy převládá důraz na objektivní poznání a postavení hodnot je úzce vymezeno. Spann a především Spranger naproti tomu považují hodnoty za soubor norem vlastních určitému kulturnímu okruhu, které určují mj. i výsledky vědeckého zkoumání (alespoň jeho určité části). Zde jsou tedy postavení hodnot jakožto předpokladů zkoumání minimálně rovnocenné s poznáním.

Uvedená stanoviska těž naznačují, jakou škálu názorů přinášejí odpovědi na zbývající tři otázky. Ti, kdo pokládají hodnotové soudy za integrální součást vědy, svěřují jí také úkol zprostředkovávat vývojové tendence a určovat poměr k nim. Kladení hospodářsko-politických a sociálně politických cílů taktéž podřizují vědeckému zkoumání a odvozují je z něj. Jejich odpůrci naopak možnost vědy poznat vývojové tendence popírají a nanejvýš připouštějí schopnost zjistit imanentní faktory napomáhající určitému vývoji, z čehož ale nikterak nechtěli vyvozovat normy. Tento tábor bude dále trvat na striktním oddělení politiky a vědy, která může zkoumat pouze účelnost prostředků, důsledky a případné vedlejší účinky plynoucí ze sledování politických cílů.

Takřka jednomyslná shoda vládla v odpovědi na poslední otázku. Naprostá většina diskutujících zastávala názor, že akademické vyučování se má omezit na objektivní zprostředkování toho, co bylo v příslušném oboru dosaženo, bez ohledu na subjektivní zájmy a názory přednášejícího.

Průměru všech elaborátů se značně vymyká příspěvek Maxe Webera. Ve své úvodní části totiž jasně vymezil témata, o nichž nechce diskutovat (a jímž se věnovala většina ostatních příspěvků): Zda mají prakticko-politická hod-

nocení své místo v činnosti Spolku pro sociální politiku, zda je třeba se v akademickém vyučování přiznávat ke svým etickým, světonázorovým a jiným hodnotám, zda je oddělení empirické práce a praktického hodnocení obtížné, zda pod zdáním vymýcení všech praktických hodnocení nejsou tato právě pod heslem „nechat mluvit skutečnosti“ vytvářena, zda jsou hodnocení subjektivně nebo normativně založená a zda objektivitu lze dosáhnout prostřednictvím zvažování kladů a záporů různých hodnocení a hledání nejvyváženějšího kompromisu. Východiskem vlastní Weberovy odpovědi je tvrzení, že z vědeckého bádání nelze vyvozovat praktická hodnocení s normativní platností a z toho plynoucí požadavek nesměšovat proces zjišťování empirických skutečností s jejich hodnocením a posuzováním. Ačkoliv se tedy empirické disciplíny nemají za-

bývat „hodnotovými problémy“, nemohou existenci hodnot úplně ignorovat, ale mohou je připustit jen ve formě filozoficky založeného zájmu, který určuje výběr a formulaci předmětu. Vývojové tendence stejně jako politické cíle nejsou podle Webera nic jiného než výraz určitých hodnotových preferencí a jako takové leží mimo dosah vědy, jež proto může opět jenom určit prostředky vhodné k jejich dosažení, ale nikterak nemůže ovlivnit jejich přijetí a vyznávání.

Vydání diskusních příspěvků pro zasedání Spolku pro sociální politiku v roce 1914 má jistě význam pro dějiny ekonomického myšlení a vůbec pro dějiny sociálních věd. Jejich dosah je však mnohem širší a setkáváme se v nich s názory, s nimiž se musí vyrovnávat též současná věda.

Jan Dobeš

Sociologie mezi historismem a normativismem: Stati Karla Achama

Mnohostranný štyrskohradecký sociolog a historik vědy ve studii „Utopie und Gesellschaft“, s. 9-24 in *Utopie, Gesellschaftsformem, Künstlerträume* (Kunsthistorisches Jahrbuch Graz 26/1996), zkoumá utopický rozměr rozmanitých myšlenkových útvarů. Neomezuje utopismus na „normativní apriorismus“, který s Erstem Blochem zanedbává vztah cíle a prostředků a efektivním lyrismem zakrývá své podřizování partajní scholastice. I „negativní utilitarismus“, který je fixován na současné neštěstí a jeho eliminaci, podle Achamova názoru prohrává svůj boj proti konfliktům, utrpení, ignoranci a brutalitě, ježto je příliš vázán na to, co chce vymýtit. Další oblastí utopismu je umělecké pohrdání přítomnou kolektivní zaslepeností, včetně mediálně zprostředkovaného exhibicionismu, který ztratil stud i schopnost lidi oslovovat. Umělecké utopie ve smyslu „země nikde“ mobilizují vzpomínku, vyžadovaly by však radikální civilizační změnu kursu.

Acham dále rozebírá časovou strukturu utopického myšlení, jeho retrospektivní a prospektivní varianty, např. nostalgické hledání neodecizené formy sociálního života, které se ovšem může kombinovat s jinými způsoby, jak

nastolit „přirozené“ sociální pořádky, ať už „přirozené svobody“, nebo „přirozenou rovnost“; však neztrácí ze zřetele ani intervence proti „přirozené nerovnosti“, které začínají Babeufem a sahají až po behaviorismus. K utopickému myšlení řadí i voluntaristické koncepce pokroku, rozmanité „zčasověné utopie“, vytržené ze svého původního náboženského rámce a přesvědčené jak o nezvratnosti dosaďadních pokroků, tak o neomylnosti jejich vědeckotechnických nástrojů. Závěrem se Acham dotýká psychologických a pedagogických pokusů vymýtit zlo a násilí pomocí „hypostazí zdrcené duše“, pletoucí si vnitřní morální rozměr s reálnou politikou. Acham ovšem také dobře ví, že starému pocitu bezvýchodnosti liberálního pluralismu nemůžeme čelit uvnitř hranic tržních hodnot; konsensus práv a povinností nevzniká redukcí hodnot na ceny.

Další Achamova stať „Soziologismus und Wertproblem. Ein Beitrag zur Philosophie der Sozialwissenschaften“, s. 308-325 in *Wissenschaftliche und außerswissenschaftliche Denkformen*, vyd. Ruská akademie věd/Kielská univerzita (Moskva 1996), vychází z nadvlády empirismu, behaviorismu a mikrosociologických experimentů, která se v německo-rakouské oblasti prosadila až v 60. letech proti starší historizující, makroanalytické orientaci. V 80. letech se podle Achama začínají hlásit pochyb-

nosti o tom, dostačuje-li sociologie, již se ztrácí člověk v indikátorech, funkcích a vzorcích chování. Sociologii při tomto poznání pomohla zejména filozofická antropologie; také teorie umění zdůrazňuje, že umělecká díla jsou víc než jen sociálním faktem. Zvláště praktický život nevystačí s „normativitou faktična“, s pragmatismem a technokracií. Acham připouští podmíněnost vlastního přesvědčení, zdůrazňuje však, že by bezbřehá libovůle podkopala svobodnou demokracii a způsobila v budoucnosti kulturní ořes.

Achamova studie zabývající se kulturní krizí kolem roku 1900 v obzoru problematiky sociálních věd „Die ‚kulturelle‘ Krise der Gesellschaft um 1900 und die Genese der Sozialwissenschaften“, s. 39-67 in *Vom Weltbildwandel zur Weltanschauungsanalyse*, vyd. Volker Drehsen/Walter Sparr (Berlin 1996), se věnuje problému pluralismu – etnického, světónázorového – prolomení uzavřených struktur navyklé kulturní orientace, v neposlední řadě pluralismu politickému, který koncem 19. století znejistoval celou společnost, zdaleka nejen elity. Zdálo se, že hrozí indiference jako důsledek kognitivního a etického relativismu, popřípadě „historismu“ (Acham poukazuje na pět jeho možných významů). Pro pochopení sociologických nástrojů situace kolem roku 1900 je podán široký náčrt „vizí“ sociálních věd 19. století. Je to např. dilema holismu proti individualismu (Durkheim:Weber), nomotetické proti idiografické orientaci, determinismu proti nahodilosti, heteronomie proti autonomii. Acham svůj přehled možných sociologických preferencí doplňuje protikladem normality a deviace, popř. patologie; soustřeďuje se na dvojí strategii Durkheimovu (normálnost jako statický průměr a jako možné zdokonalení) a na F. Daltona, fascinovaného výjimečnými a hraničními jevy. Odlišné hypotézy se zakládají na implicitních předpokladech a mlčky přijatých kritériích. Krizové vědomí vedlo od roku 1900, zvláště pak po 1. světové válce, k hledání nadhistorických opor, např. k Schelerově etice hodnot a k Plessnerovým antropologickým konstantám, k hledání minimálního přirozenoprávního konsensu atd. Pluralismus normativních orientací nebyl však těmito pokusy překonán.

Na tuto rozpravu navazuje přímo stať, která je věnována sociologii vědění u Schelera a Mannheima „Wissenssoziologie und Zeitdiagnostik bei Max Scheler und Karl Mannheim“, s. 68-93 in *Jahrbuch für Philosophie*, sv. 8, vyd. Peter Koslowski a Richard Schenk (Hannover 1997). Společný jim byl už obrat od historizujících duchovněd k současným otázkám sociálním a kulturním, především však pojetí vědění jako formy existence, jako specifické funkce, s odlišnými „konstrukčními zákony“, popřípadě sociální perspektivou. Acham zdůrazňuje, že i Mannheim z relacionismu a sociální vázanosti myšlení nevyvozuje relativistickou libovolnost argumentů, a formou „překlada“ perspektiv chce dojít k jejich objektivaci. Pokud jde o dobové diagnózy, ukazuje Acham na platónskou hierarchii duchovních hodnot jako jádro Schelerova filozofování. Od roku 1917 však opouští beletristické vyústění a ztotožňování s „německým duchem“: pozdní Scheler je ostrým kritikem nejen filozofie trhu, ale i propagandy německé revanše. U Mannheima v době *Ideologie a utopie* Acham zjišťuje obavy ze ztráty utopické perspektivy: konec všech sebeklamů a projekcí hrozí člověku, až se uprostřed statické věčnosti stane sám věcí. Rok 1933 znamená zlom v Mannheimově myšlení. Zejména žádá upustit od hodnotové neutrality a doporučuje „třetí cestu“, charakterizovanou demokratickým plánováním, které by podle jeho poněkud naivního očekávání mohlo dosáhnout stejné míry racionality jako vědecké a technické ovládání přírody. Relativizace výpovědí, kterou představuje sociologie vědění, tak v obou případech potvrzuje tezi, že podmíněnost poznání vyžaduje jako pozadí nepodmíněnou ideu pravdy.

V další stati se autor ještě jednou vrací k problematice historismu a kulturního pluralismu „Historismus – Multikulturalismus – Kommunitarismus“, s. 155-173 in *Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts*, vyd. Gunter Scholz (Berlin 1997). Poukazuje na souvislost historismu a národní emancipace, rehabilitace zvláštního proti představě univerzálně platné normy (racionalismu Francouzské revoluce). Přitom vzniká typické dilema liberální společnosti: podpora etnických kultur, které „reprivatizují“ dotud neutrální části veřejné sféry, evropského ducha, který – aspoň podle vlast-

ního mínění – nechal za sebou všechny relativní a „kontextuální“ pravdy.

Do jaké míry Západ, zvláště americká ideologie, uplatňuje dvojí morálku, demonstruje Acham na odporu prezidenta Wilsona roku 1919 proti mezinárodní právní kodifikaci rovnoprávnosti ras, čímž došlo k značně selektivnímu výkladu sebeurčení. Jiný příklad dává teorie zastarání národní svrchovanosti ve věku ekonomické globalizace: univerzální lidská práva jako by se stala funkcí hospodářské homogenizace světa. Jenže funkcionální souvislost podle Achama ještě nevytváří skutečnou pospolitost lidstva; spíše budí celosvětově nespelnitelné naděje, a těžko odhadnout, co s lidmi udělá nevyhnutelné zklamání.

Autor dále rozvádí problém multikulturalismu na příkladě vzrůstající etnické diferenciace a podkopání „meritokracie“ na amerických univerzitách – nechtěný důsledek boje proti diskriminacím („affirmative action“). Je v tom určitá paralela s etnizací sociálních konfliktů a uplatňováním národních a historických identit v době romantismu. Bylo by tu třeba udržet hranici mezi normativní veřejností jako rámcem a soukromým vyznáním, popř. skupinovou autarkií, takže by se rovnost šancí nezvrátila ve svůj opak. Platí to i o komunitarismu, který svým způsobem obrací směr novodobé diferenciace, proces oddělování politiky od náboženství, ekonomie od morálky, veřejného od soukromého. Acham všude zprostředkovává; tak je i protiklad liberalismu a komunitarismu jen relativní, stejně jako někdejší spor mezi abstraktním přirozeným právem a národní autonomií, univerzalismem a historismem. Protiklady předpokládají vzájemnou vazbu.

K Achamově činnosti v posledních letech také patří vydávání spisů novodobých rakouských společenských teoretiků, které opatřuje předmluvami nebo průvodními studiemi. Upozorňují např. na nově vydanou habilitaci ekonoma Alfreda Amonna z roku 1911 (1883-1962), z řady vynikajících rakouských národohospodářů – od C. Mengera, J. Schumpetera a Karla Pribrama až po F. Hayka. Amonn, mimochodem, v letech 1920-1926 působil na pražské německé univerzitě (Alfred Amonn, *Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie*. Wien-Köln-Weimar 1996).

Dalším edičním počinem jsou vybrané spisy levicově katolického sociálního filozofa A. M. Knolla (1900-1963) (August Maria Knoll, *Glaube zwischen Herrschaftsordnung und Heilserwartung*. Wien-Köln-Weimar 1996), a konečně vybrané spisy osvícence J. von Sonnenfelse (1733-1817), k nimž Acham připojil stať o Sonnenfelsovi a jeho době „Nachwort von Karl Acham“, s. 227-247 in *Aufklärung als Sozialpolitik. Ausgewählte Schriften 1764-1798* von Joseph von Sonnenfels (Wien-Köln-Weimar 1994). V ní se mi zdají pozoruhodné úvahy o vztahu obecného a zvláštního, např. v souvislosti s postojem reformních císařů vůči třetímu stavu, o jehož schopnostech nebylo pochyb, o to více však o jeho nezištnosti. Acham soudí, že idea rakouského státu, nedůvěřující všem parciálním zájmům, neovlivnila jen praxi veřejné správy, ale i koncepci sociálního mutualismu a vídeňskou školu formálního práva (236n).

Bedřich Loewenstein

Rodina a mění se gender role – sociální analýza české rodiny

MARIE ČERMÁKOVÁ

Vydal Sociologický ústav AV ČR,
Jilská 1, Praha 1,
fax (02) 24 22 02 78,
e-mail socmail@soc.cas.cz

Vyšlo v edici „Working Papers“ WP 97:8

Jednotlivé výtisky můžete objednat na výše uvedené adrese

Cena 140,- Kč (6 USD)

Shrnutí: Studie je sociální analýzou české rodiny. Analýza vychází z dat, která poskytl reprezentativní výzkum s názvem *Rodina 1994 – sociologický výzkum sociálních podmínek české rodiny*, který realizoval Sociologický ústav AV ČR. Výzkum proběhl v rámci dlouhodobého výzkumného projektu ISSP (International Social Survey Programme). Tématem projektu byla *rodina a mění se gender role*.

Téma gender rolí v soukromé sféře – v institutu rodiny bylo zkoumáno ve více aspektech. Kromě analýzy současného stavu sociálních vazeb v rodině, zachycuje studie některé změny, kterými rodina po roce 1989 prochází. Srovnatelná data, která jsme získali v projektu ISSP z 22 zemí, poukázala na zajímavé shody či rozdíly v rámci komparovaných zemí, nastínila závislost stávajícího modelu gender rolí v rodině na historickém a kulturním kontextu. Studie nahlíží sociální vazby v rodině a podmínky rodinného soužití optikou gender rolí, což znamená, že porovnáváme rozdíly a nerovnosti mezi muži a ženami ve sféře rodiny. Analýza si všímá specifík českého souboru i určité jedinečnosti postojů české populace v porovnání s postoji jak v postkomunistických, tak v ostatních evropských i mimo-evropských zemích. Jednotlivé kapitoly zachycují: základní charakteristiky sledovaného souboru, gender role v rodině, postavení muže i ženy ve sféře soukromé i veřejné, téma peníze a gender role, dělbu práce v domácnosti, roli sexuality, manželské vztahy, roli dětí v rodině a vztahy k matce.

Konference o osudech české společnosti 1918-1998

Rok 1998 bude nepochybně rokem konferencí vracejících se k četným událostem, které se v moderních českých dějinách odehrály v letech končících číslovkou 8. Masarykova česká sociologická společnost se pokusila na konferenci pořádané ve dnech 19. a 20. února o postižení „Osudů české společnosti 1918-1998“. Bylo to úsilí definovat kontinuity, ale také diskontinuity ve strukturách, mentalitách, politických systémech, hodnotách a postojích české společnosti po dobu existence Československé a České republiky, čili v době existence samostatného státu jako rámce české společnosti. Součástí konference byly dvě panelové diskuse, z nichž se jedna věnovala pohledu na českou společnost zvenku a druhá otázce o současné povaze české společnosti a o její připravenosti na integraci s Evropou.

Oproti předcházejícím výročním konferencím MČSS byla novým rysem konference roku 1998 vystoupení předních českých historiků, demografů, geografů, politologů, psychologů a sociálních antropologů k hlavním tématům konference. Kromě toho organizátoři usilovali o co největší účast lidí, kteří byli v minulosti v exilu, což se rovněž zdařilo. Různorodost účastníků přispěla k živé a bohaté diskusi, která otevřela řadu nových témat.

Hlavním cílem konference byl především hlubší pohled na dlouhodobé proměny, ale také na stabilnější prvky české společnosti v uplynulých osmdesáti letech. Šlo přitom o pohled, který by nebyl zastřen krátkodobými a pragmatickými stranicko-politickými zájmy. Konference byla organizována s cílem oživit Masarykovu českou sociologickou společnost a učinit z ní fórum, na kterém by bylo možno se vši vážností a s dosažitelnou mírou objektivit diskutovat o klíčových problémech naší společnosti. Tak jak to známe např. z jednání polského sociologického sdružení, nebo německé sociologické společnosti. Neměly by se přitom zkoumat dílčí problémy, důraz by měl být položen na interpretaci soudobé české společnosti a na její historické a mezinárodní souvislosti.

První část konference se zabývala makrostrukturálními stránkami vývoje české společ-

nosti. Zdeněk Pavlík poukázal na základní rysy globální revoluce moderní doby v jejích demografické dimenzi a upozornil na tři hlavní rysy populačního vývoje po roce 1989. Jsou jimi: (1) prodloužení střední délky života u mužů i žen, (2) snížení kojenecké úmrtnosti a (3) snížení úrovně plodnosti. K tomu lze dodat, že první dva fenomény nejsou ve většině postkomunistických zemí obvyklé.

Martin Hampl podal výklad proměn sociálně prostorové struktury českých zemí v období urbanizace a upozornil na nové jevy v organizaci prostoru, spojené s přechodem k postindustriální společnosti.

Jiří Musil upozornil na to, že z hlediska kvantitativní váhy populace žijící na území dnešní České republiky v rámci Evropy, bylo vrcholu dosaženo v meziválečném období, kdy podíl této populace tvořil 3 procenta. Před tím a dnes je výrazně nižší. Procesy industrializace a také urbanizace probíhaly v Česku poměrně dlouho, tzv. hospodářský přechod k industriálnímu typu společnosti trval 91 let, což odpovídá tempu většiny západoevropských zemí. Zpoždění vůči západní Evropě bylo malé, zhruba 20-30 let. Nejvíce jsme se přiblížili společensky a civilizačně západní Evropě v prvních 40 letech 20. století. Modernizace Česka byla nicméně spojena s projevy mírné, tzv. nedosta- tečné urbanizace. To mělo však zřejmě určité přednosti. Česko se vyznačuje tzv. průmyslovým venkovem a neexistencí mohutných průmyslových aglomerací a také neexistencí velkých izolovaných venkovských periferií. Nej- slabší komponentou české infrastruktury bylo tradičně bydlení a telekomunikace. K silným patřila dopravní síť. Mezi největší makrostruk- turální změny s dlouhodobými důsledky patřilo vysídlení německého obyvatelstva ze země po II. světové válce. Po roce 1989 dochází k vý- znamným regionálním změnám, především k oslabení pozice Moravy, naopak k jistému posilování regionu jižních a jihozápadních Čech a především všech regionů velkých měst, s výjimkou Ostravy a severočeské městské aglomerace.

S podnětným příspěvkem vystoupil na konferenci Pavel Machonin, který se zabýval strukturálními změnami české společnosti z hlediska „zestřízlivění a zmoudření pohledu“ na tyto změny. V příspěvku se především věno-

val pronikání silných ideologických prvků do myšlení a jednání politiků i prostých lidí v době zlomů. Upozornil na ideologické vidění budoucnosti, na silnou idealizaci modelů, se kterými byly tyto zlomy spojeny. České pohledy na společnost byly opakovaně střídáním velkých nadějí a velkých zklamání. Machonin pak souhrnně konstatoval: „Odložíme-li ideologické brýle přívrženců či odpůrců toho či onoho komplexního společenského uspořádání a podíváme se na faktický chod společenských přeměn např. v evropských zemích ve dvacátém století, zejména pak v naší zemi, zjistíme, že důvodů ke skepsi vůči představě několika kruciólních převratů mezi výrazně odlišnými „čistými“ sociálně ekonomickými formacemi stále přibývá.“

Velkou pozornost věnovala konference, díky obsahově hutnému příspěvku *Věry Majerové*, otázkám vývoje českého zemědělství v posledních zhruba 100 letech. Autorka načrtla hlavní vývojové etapy našeho zemědělství od agrární krize 19. století, přes období silného vystěhovalectví z českého venkova do USA, období 1. republiky s jejím důrazem na družstevnictví, vzdělání a celkovou stabilizaci zemědělství, období války, kdy docházelo k rušení demokratických principů v družstevních organizacích, období kolektivizace a destrukce českého selství. Soudobá transformace zemědělství patří opět k jednomu z nejobtížnějších procesů formování soudobé české společnosti, a začlenění českého zemědělství do systému Evropské unie bude velmi obtížné. V diskusi k přednášce upozornil *Dušan Třeštík* na konec agrarismu jako jedné z politických filozofií nedávné české minulosti. Zemědělci a venkov ztratili politické a intelektuální vůdce.

V dalším bloku se konference zabývala etnickými otázkami. Soustředila se na obecné otázky etnických úskalí československé státnosti, na vztahy česko-slovenské a na romskou otázku. Konference se nezabývala podrobně česko-německými vztahy, vzhledem k náročnosti tohoto tématu a také proto, že MČSS plánuje konferenci na toto téma. Historicko-sociologická analýza národnostního vývoje Evropy podle *Jaroslava Krejčího* posilovala v 19. a 20. století trend k formování národních států jako základního organizačního rámce moderních evropských společností. Česká společnost se

vyvíjela v duchu této celoevropské trajektorie a patřila k těm, které uskutečnily známý princip, podle kterého „každý národ má mít svůj stát a každý stát má obepínat jeden celý národ.“ To vše bylo ovšem v českém případě komplikováno tím, že tento stát zahrnoval velký počet Němců a že tento stát nevyřešil vztahy česko-slovenské. Krejčí však v posuzování naší situace končil optimisticky: „Rozpadem Sovětského svazu, Jugoslávie a Československa vzniklo v Evropě na jejich území čtrnáct samostatných států; z nich však jen tři státy lze z hlediska této úvahy pokládat za národnostně neproblémové. Jsou to Česká republika, Litva a Slovinsko.“

Analýza vztahů mezi Čechy a Slováky v moderní době a zejména ve společném státu ukázala podle *Jana Rychlíka*, že myšlenka společného státu ztroskotala především na tom, že se v Československu nikdy nepodařilo vytvořit společné politické vědomí. Neexistovala československá politická identita. Ani jazyková blízkost nemohla tento deficit nahradit.

Část konference zabývající se romskou otázkou, o níž referovali *Pavel Říčan*, *Eva Davidová* a *Jiřina Šiklová* ukázala, že identita Romů je ohrožena vnitřním rozpadem romské kultury pod tlakem podmínek života s majoritní populací. Obnova jejich identity na základě integračního modelu a snah majoritní populace orientované na folklórní dimenze a na jakési „romské obrození“ je zcestná.

V bloku věnovaném politickému systému *Eva Broklová*, *Jiří Přibáň*, *Lubomír Brokl*, *Ivan Nosál*, *Martin Potůček* a *Eliška Rendlová* pozornost soustředili na dvě témata: na to co je občanská společnost, jaká je její role v dnešní české společnosti, a zda je možné nalézt jasnou dělící čáru mezi formálními politickými strukturami a institucemi občanské společnosti. Neméně významná a zároveň kritická byla diskuse o politických mýtech v českém prostředí. Diskutovalo se o mýtu přirozené demokratičnosti, mučednictví, šikovnosti, vzdělanosti a jiných. Konference se rovněž zabývala vytlačováním sociální a veřejné politiky Klausovou vládou do reziduální sféry a také důsledky tohoto vytlačování. Na základě dat z průzkumu veřejného mínění, *Eliška Rendlová* charakterizovala posuny v politických hodnotách obyvatelstva od roku 1990 do přítomnosti. Současný stav není

odklonem obyvatelstva od politiky, je spíše kritickým pohledem na skutečnost, že nová česká společnost je uzpůsobena zájmům velmi malé části společnosti. Po volbách musí dojít k uzavření nové společenské smlouvy mezi mocí a obyvatelstvem.

Pozoruhodné byly i dva panely konference. V prvním, který byl tvořen převážně lidmi z exilu, se hovořilo o pohledu na českou společnost „zvenku“ a „zevnitř“. Komentáře divající se na Českou republiku zvenku upozorňovaly na to, jak obtížná bude integrace české společnosti do Evropy. Uplynulých 50 let nás silně oddělilo od politických kultur i mentalit západní Evropy. Na druhé straně se panelisté dohodli na tom, že geopolitická situace Česka je v podstatě příznivá.

Mimořádně zajímavá byla prezentace *Miloše Havelky* o české mentalitě a sociologická interpretace jejích proměn. Havelka prezentoval analýzu čtyř dimenzí: univerzality-partikularity a kontinuity-diskontinuity. Vysvětlil, jaká napětí a jaké komplementarity lze nalézt, díváme-li se na české myšlení a české postoje prizmatem těchto dimenzí. Lze pouze doufat, že jeho text bude brzy uveřejněn.

Poslední částí konference byl panel o naší připravenosti k vstupu do Evropské unie. *Jan Křen* zdůrazňoval skutečnost, že komparace národních dějin jsou již vyčerpány a že bychom měli prosazovat studie vedoucí k napsání evropských dějin. *Petr Dostál* upozorňoval na nutnost rozlišovat mezi našimi vztahy k okolním státům, blízkým hegemonům a k světovým velmocím. Potřeba širšího geopolitického myšlení je v Česku podceňována. *Dušan Třeštík* poukázal na to, že si musíme uvědomit, že vstupujeme do Evropy, která se poněkud uzavírá vůči Spojeným státům, jihovýchodní Asii, evropským státům, které nejsou členy EU, do Evropy, která také ztrácí svou konkurenceschopnost. Panelisté také přemýšleli o existenci alternativních scénářů při ne-vstupu do Evropské unie. *Otto Pick* poukázal na to, že takové scénáře existují, avšak všechny vyznívají katastroficky. Diskuse se snažila naznačit sociologické důsledky našeho vstupu do EU a z toho pak vyplynulo doporučení, aby se další konference MČSS zabývala komparacemi české společnosti s ostatními evropskými společnostmi, zejména s našimi sousedy.

Jiří Musil, Petra Klvačová

Významná konference

Oslavy 650. výročí založení Karlovy univerzity nejsou omezeny jen na rituálně slavnostní příležitosti, ale staly se podnětem k řadě odborných a vědeckých konferencí. Jednou z nich byla konference *Česká společnost na konci tisíciletí*. Organizovala ji Fakulta sociálních věd UK a inspirátorem i hlavním organizátorem byl Martin Potůček. Vysoká angažovanost Fakulty sociálních věd na konferenci byla patrná z vtipného a zároveň hlubokého projevu Miloslava Petruska a z moudré a vyvážené přednášky děkana fakulty Lubomíra Mlčocha. Konference začala plenárním zasedáním, rozdělila se pak na 5 sekcí a opět se sešla na společném plenárním zasedání, které projednalo závěry, ke kterým jednotlivé sekce dospěly. To alespoň zčásti přispělo ke komunikaci mezi sekcemi.

Konference usilovala na základě analýzy současného stavu a kritiky strategie transfor-

mace použité po roce 1992 především o vytýčení nové vize pro český stát. Pozornost se nepochybně soustředila na formulaci programů, spíše než na analýzu stavu, ve kterém se česká společnost nachází. Tím nemá být řečeno, že na konferenci nebyly prezentovány rozborů soudobé české společnosti. To platí zejména o sekci, která se věnovala *Problémům české společnosti*. Nejvíce pozornosti soustředila sekce řízená Martinem Potůčkem *Vize pro český stát*. Velký zájem byl rovněž o sekci zabývající se *Cestami ke zlepšení životního prostředí České a Slovenské republiky*, kterou řídil Bedřich Moldan. O něco menší zájem byl o sekci *Makroekonomická transformace v kontextu společenských změn*, jejímž garantem byl Milan Sojka, o sekci věnovanou *Problémům českého a slovenského státu*, kterou řídil Jiří Musil, a konečně také o sociologicky orientovanou sekci, která usilovala o zmapování situace soudobé české společnosti, a kterou měl na starosti Jiří Kabele. Nejdříve se budeme věnovat právě jí.

Sekce se zabývala poměrně bohatým vějířem otázek: jazykem a diskursem, důvěrou, otázkou sociálních nákladů transformace, rozdělením příjmů, působením adresné sociální politiky, dilematem vztahu rodina-kariéra u mladých žen, sociálním vylučováním velkých skupin obyvatelstva, demografickým vývojem společností, zdravotnickou reformou, postoji veřejnosti ke kriminalitě, organizovaným zločinem a vězeňstvím. Účastníci sekce se shodli na tom, že dané oblasti jsou v krizi, ale že zároveň fungují. Některé z uvedených problémů nejsou produktem naší transformace, ale vyjadřují potíže spojené obecně s vývojem soudobých evropských společností. Ve dvou oblastech je však česká situace vážná: první je organizovaný zločin a druhou sociální vylučování velkých skupin obyvatelstva ze společnosti. Příklad Romů je nejkřiklavější, ale není jediný. Součástí společenské reflexe současného stavu je pocit zklamání z průběhu české transformace, ten je často posilován vlivem médií. Nicméně nespokojenost s neúspěšnou reformou zdravotnictví, s rostoucí kriminalitou a klesající bezpečností jsou zřejmě reflexí neúspěšné politiky. Účastníci se však shodli také na tom, že odpovědnost za daný stav nese zčásti i širší veřejnost, nejen státní orgány. To se týká sociálního vylučování, kriminality, obecného porušování dohodnutých pravidel aj. Není pochyb o tom, že větší informovanost o činnostech veřejných, ale i soukromých složek společnosti by pomohla situaci zlepšit. Zdá se mi však, že v sekci nebylo dosti času na to, aby se pátralo po příčinách daného stavu české společnosti.

Sekce zabývající se ekonomickou transformací se soustředila na souvislosti mezi ekonomikou a sociokulturní částí české společnosti. Nescházely však podněty týkající se přímo hospodářské politiky. Z nichž nejdůležitější byla výzva přejít od „růstu taženého službami“, který se podle účastníků jednání vyčerpal, ke strategii „exportem taženého růstu“. V závěrech sekce byla nezápadně umístěna důležitá – a podle mého soudu nedocenená – zmínka o tom, že u nás nedochází k posunu od „spotřebního“ ke „zdrojovému“ pojetí veřejného sektoru. Na tom je založen úspěch Billa Clintona a také Tony Blaira a měli bychom této strategii věnovat zvýšenou pozornost.

Ekonomická sekce upozornila na to, že kritickým faktorem hospodářské transformace je kvalita řízení a proto je zapotřebí věnovat mnohem větší pozornost manažerskému vzdělání. Důležitější však myslím bylo upozornění na to, že „křížové struktury vlastnických práv vytvořily neefektivní struktury vlastnického ovládnutí firem“ a že „státní správa nevytvořila odpovídající právní rámec a není schopna zaručit soukromé vlastnictví“. Účastníci sekce vyjádřili velmi otevřeně své znepokojení nad stavem veřejného sektoru. V závěrech z jednání se uvádí nebezpečí selhání veřejného sektoru a upozorňuje se na to, že v tomto sektoru probíhají degenerativní procesy hrozící otevřenou krizí. Institucionální i funkční stav této složky české společnosti se stal hlavní překážkou na cestě České republiky do Evropské unie.

Na jednání sekce zabývající se problémy životního prostředí se projevila obvyklá tendence v myšlení ekologicky orientovaných skupin lidí, to jest velká různorodost názorů a nedostatek konsensu. I názory na klíčový koncept, kterým je idea trvale udržitelného rozvoje, byly často protichůdné a koncept zřejmě vyžaduje intenzivní dialogu a analýzy. Do tohoto dialogu je však zapotřebí vtáhnout i širší veřejnost. Účastníci sekce však mohli poukázat na řadu pozitivních změn: na růst morální a etické orientace, na zájem o decentralizaci a občanskou společnost, na poptávku po seriózních informacích a tlak na koncipování kvalitní ekologické politiky.

Sekce zabývající se problémy českého a slovenského státu věnovala pozornost rozkolísanosti českého právního myšlení, podceňování právních stránek politického a hospodářského systému země a nepřipravenosti veřejné správy na velké nároky spojené se vstupem České republiky do Evropské unie. Pozoruhodná byla přednáška Petra Pitharta o otázkách české státnosti, českého nacionalismu a české identity. Sekce se rovněž dotkla problémů a rizik spojených se začleňováním malé země do velkých nadnárodních struktur. Převládlo však stanovisko, že vstup do Evropské unie přinese republice podstatně více než setrvávání v jakési „splendid isolation“. Důležitou částí jednání sekce byla její slovenská část. Ukázalo se, že jestliže se v českém státě bojuje o formu demokracie, na Slovensku může jít

dnes a v blízké budoucnosti o zachování demokracie.

Jádrum konference byla jednání sekce zabývající se *Vizemi pro český stát* a na ně navazující závěrečná diskuse. Ta shodně vyzněla v tom smyslu, že taková vize je potřebná a že musí být výsledkem partnerské účasti veřejnosti a politiků. Interakce mezi všemi partnery předpokládá ovšem mnohem lepší komunikaci zprostředkovanou masovými médii. Závěry sekce zdůraznily, že východiskem strategické vize by měla být idea humanitní, která by zahrнула i soudobou koncepci lidských práv a svobod, a která by zahrnovala i účinnou výchovu k občanství a mravnosti. Nástrojem

k realizaci takové strategie by měly být investice do lidského kapitálu, tj. do vzdělání, rodiny, do kultivace občanské zodpovědnosti, do tolerance. Sekce i diskuse se kriticky vyjádřila k dosavadní strategii ekonomické transformace.

Závěrem lze konstatovat, že konference se vyznačovala střizlivostí, ale zároveň důrazem na hledání širšího, obecně přijatelného programu, který by zároveň umožňoval pružnost v konkrétních otázkách. Myslím, že navázala na tu tradici českého myšlení, kterou v základních obrysech formuloval Masaryk a zakladatelé prvního moderního českého státu.

Jiří Musil

Výzvy a podoby urbanismu

Lodž, 24.-26. 11. 1997

Pod názvem uvedeným v nadpise se v Lodži uskutečnilo již desáté v řadě sympozii, k nimž se schází v jedno- až dvouročních odstupech volně organizovaná skupina českých, německých, polských a slovenských sociologů města zčásti stabilního, zčásti proměnlivého personálního složení. Toto jubilejní sympozium organizovala sekce pro sociologii města při Polské sociologické společnosti spolu s Fakultou sociologie venkova a města a Fakultou regionální ekonomie a životního prostředí Lodžské univerzity. První den konference byl věnován *Dnešnímu urbanismu* ve dvou následných sekcích: *Formy urbanismu* a *Obytnost měst*, poslední den konference s mottem „Nové jevy a jejich dopad“ zahrnoval sekce *Internationalizace měst* a *Výzvy pro města*; předneseno bylo celkem 17 referátů, z toho 3 české provenience.

Vůdčí duch skupiny, Prof. W. Strubelt (Bundesforschungsanstalt für Landeskunde und Raumordnung, Bonn) podal v úvodním projevu přehled patnáctileté mezinárodní vědecké spolupráce v rámci skupiny; v závěrečné sekci sympozia referoval posléze o regionálních a lokálních dopadech transformačních procesů v Německu po sjednocení (zesílení meziregionálních rozdílů v životní úrovni až k nebezpečí „mezzogiornizace“ venkovských oblastí východních zemí – byv. NDR; posílení sociální segregace a vratkost ekonomické situace v ta-

mějších městech v důsledku *absentee ownership* půdy a podniků). O migračních tendencích modifikujících sídelní strukturu v lipské aglomeraci hovořila S. Kabischová (Umweltforschungszentrum Leipzig-Halle); o sílící segmentaci trhu s byty a sociální segregaci v německých městech (včetně západních) jako odrazu rostoucí polarizace na trhu práce (zaměstnaní vs. trvale nezaměstnaní) a v životní úrovni (růst vrstvy vysoce placených a vrstvy s nízkými příjmy) referoval N. Gestring. B. Hamm (Trevír) zaměřil svou výraznou sociálně kritickou pozornost na postavení chudých vrstev v západoněmeckých městech, přičemž kladl důraz na svépomoc jako víceméně jediné východisko z jejich situace.

Obdobnými jevy provázejícími společenskou a ekonomickou transformaci v regionech a městech postkomunistických zemí střední Evropy se zabývali: L. Faltán referující o Bratislavě, A. Majer (Lodž) uvažující o dopadech globalizace na místní ekonomickou základnu a o perspektivách dalšího vývoje Lodži, a K. Wodzová (Varšava) hovořící o tvrdých dopadech ekonomické restrukturalizace hornoslezské průmyslové pánve. Zajímavé pohledy do regionálně a lokálně specifických detailů nových procesů po kolapsu komunismu a jeho hranic přinesli W. Misiak (Varšava), rozebírající pleťo příčin prudkého růstu kriminality v polsko-německém a polsko-českém pohraničí, a Z. Šťastný a M. Maliková (Bratislava), zabývající se složitou problematikou konverze místní ekonomické základny menšího města (Banská

Štiavnica) a jejich vazeb na místní správu a politický systém.

Užších předmětných oblastí městské problematiky se týkaly příspěvky J. Musila (referoval o rozvoji turismu v Praze a jeho ekologických a sociálních dopadech), L. Kotačky (upozornil na omezenou platnost teze o „městské toleranci“ ve světle etnických konfliktů nedávné doby) a Z. Uherka (Praha), který se zabýval svéráznou problematikou kulturní orientace českých lokálních minorit v Bosně.

Teoreticky byl zaměřený příspěvek P. R. Gleichmanna, analyzujícího historické proměny obsahu pojmu města a urbanizace, a J. Dangschaty (Hamburk), který se zabýval kulturním vzorcem „stylizace života“; jako složka či dokonce základní dimenze sociální struktury představuje podle autora nový a charakteristický rys společenského života a prostorové organizace v západních velkoměstech.

Exkurzní část sympozia potvrdila mimořádnou případnost volby Lodže jako místa konání; jdeť o polské analogon klasického Manchesteru co do velikosti, průmyslové báze i urbanistického rázu. Exkurze tudíž zahrnovala rozsáhlé kvartály se zástavbou textilních fabrik (dnes mnohde nefungujících) vyrostlých v minulém století, v těsném sousedství s bloky jednopatrových cihlových domů pro dělníky (půl století před Baťovým Zlínem) a procovskými vilami fabrikantů, demonstrujícími jejich paternalismus, dokládajícími nebo předstírajícími absenci *absentee ownership*, a svědčícími o svéráznosti rezidenčních preferencí tehdejších majitelů. Druhé téma exkurze se týkalo moderního fenoménu nákupních center vznikajících mimo velkoměsta při dopravních tepnách; v daném případě ovšem v tristní podobě *à la russe*.

Lubomír Kotačka

Sociological Review

1

CONTENTS

ARTICLES

Novák, M.: Is There One Best 'Model' of Democracy? 3

Kalb, D.: The Ghost of Milton Friedman. Dissident remarks on the New Social
Orthodoxy 23

Navrátil, P.: Social Work as a Social Construction 37

METHODOLOGICAL COLUMN

Řehák, J.: Quality of Data I. Classical Model of Measuring Reliability and its
Practical Application 51

FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS

Řeháková, B.: The Development of Beliefs about Just Income 61

STUDENTS' WRITINGS

Katrňák, T.: The Problem of the Relation between Religiousness and Anomie 87

REVIEWS 99

NEWS AND INFORMATION 123

Sociologický časopis

PE 4584

1

OBSAH

STATI

- Novák, M.: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší? 3
Kalb, D.: Duch Milтона Friedmana. Poznámky k nové společenské ortodoxii 23
Navrátil, P.: Sociální práce jako sociální konstrukce 37

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Řehák, J.: Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický
aplikační význam 51

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

- Řeháková, B.: Vývoj představ o spravedlivém příjmu 61

STUDENTI PÍŠÍ

- Katřák, T.: Problém vztahu religiozity a anomie 87

RECENZE

- Jiří Příbáň: Sociologie práva (P. Barša) 99
Antoni Sulek, Józef Styk, Irena Machaj (ed.): Ludzie i instytucje. Stawanie sie
ładu społecznego (J. Sedláček) 102
E. O. Wilson: O lidské přirozenosti (J. Kamarýt) 106
Luboš Kropáček: Islámský fundamentalismus (J. Jandourek) 108
Roger Hood: The Death Penalty. A World-wide Perspective (J. Buriánek) 110
Erazim Kohák: Průvodce demokracií (A. Vodáková) 112
P. František Josef Řezáč: Vězeňství v posavadních způsobech svých
s návrhem o zdárnějším trestání a polepšování zločinců (J. Uhlík) 113
Martin Scott Peck: V jiném rytmu (K. Bertelsmann) 114
Heino Heinrich Nau (hrsg.): Der Werturteilsstreit (J. Dobeš) 116
Sociologie mezi historismem a normativismem: Stati Karla Achama
(B. Loewenstein) 119

ZPRÁVY A INFORMACE

123

Tabulka 15. Hodnocení spravedlnosti jako funkce adjustovaného příjmu a jeho druhé mocniny, ekonomické tísně, zásluhových indikátorů, demografických charakteristik, srovnání s referenčními skupinami a roku: parametry regresního modelu odhadnuté na spojeném souboru a z nich odvozené parametry pro jednotlivé roky

Proměnná	oba roky	1991	1995
rok (1995 = 1)	0,0059	-	-
adjustovaný příjem	0,1511***	0,1511***	0,0755***
(adjustovaný příjem) ²	-0,0085***	-0,0085***	-0,0027**
adjustovaný příjem * rok	-0,0756**	-	-
(adjustovaný příjem) ² * rok	0,0058**	-	-
ekonomická tíseň	-0,3108***	-0,3108***	-0,3108***
vyučení	-0,0444	-0,0444	-0,0444
maturita	-0,0008	-0,0008	-0,0008
vysoká škola	-0,1206**	-0,1206**	-0,1206**
socioekonomický status	-0,0019**	-0,0019**	-0,0019**
pohlaví (muž = 1)	-0,1855***	-0,1855***	-0,0541*
pohlaví * rok	0,1314***	-	-
mladi (18-29 = 1)	0,1166***	0,1166***	0,1166***
střed (30-44 = 1)	0,0169	0,0169	0,0169
srovnání s ostatními	0,0079	0,0079	0,0079
srovnání se stejně vzdělanými	0,0106	0,0106	0,0106
srovnání v rámci profese	0,0022	0,0022	0,0508*
srovnání v rámci profese * rok	0,0486*	-	-
konstanta	-0,0234	-0,0234	-0,0175
R ²	0,3360	-	-

Symbole *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Všechny koeficienty jsou nestandardizované. Regrese je založena na 1 064 případech.

Tabulka 16. Hodnocení spravedlnosti jako funkce logaritmu adjustovaného příjmu, ekonomické tísně, zásluhových indikátorů, demografických charakteristik, srovnání s referenčními skupinami a roku: parametry regresního modelu odhadnuté na spojeném souboru a z nich odvozené parametry pro jednotlivé roky

Proměnná	oba roky	1991	1995
rok (1995 = 1)	-0,1014*	-	-
ln (adjustovaný příjem)	0,2533***	0,2533***	0,1992***
ln (adjustovaný příjem) * rok	-0,0541	-	-
ekonomická tíseň	-0,3128***	-0,3128***	-0,3128***
vyučení	-0,0484	-0,0484	-0,0484
maturita	-0,0039	-0,0039	-0,0039
vysoká škola	-0,1185*	-0,1185*	-0,1185*
socioekonomický status	-0,0018**	-0,0018**	-0,0018**
pohlaví (muž = 1)	-0,1832***	-0,1832***	-0,0560*
pohlaví * rok	0,1272***	-	-
mladí (18-29 = 1)	0,1165***	0,1165***	0,1165***
střed (30-44 = 1)	0,0165	0,0165	0,0165
srovnání s ostatními	0,0062	0,0062	0,0062
srovnání se stejně vzdělanými	0,0111	0,0111	0,0111
srovnání v rámci profese	0,0026	0,0026	0,0526*
srovnání v rámci profese * rok	0,0500*	-	-
konstanta	0,0794	0,0794	-0,0220
R ²	0,3360	-	-

Symbole *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Všechny koeficienty jsou nestandardizované. Regrese je založena na 1 064 případech.

Sociologický časopis

PE 4584

1

OBSAH

STATI

- Novák, M.: Je konsensuální „model“ demokracie nejlepší? 3
Kalb, D.: Duch Milтона Friedmana. Poznámky k nové společenské ortodoxii 23
Navrátil, P.: Sociální práce jako sociální konstrukce 37

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Řehák, J.: Kvalita dat I. Klasický model měření reliability a jeho praktický
aplikační význam 51

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

- Řeháková, B.: Vývoj představ o spravedlivém příjmu 61

STUDENTI PÍŠÍ

- Katřák, T.: Problém vztahu religiozity a anomie 87

RECENZE

- Jiří Příbáň: Sociologie práva (P. Barša) 99
Antoni Sulek, Józef Styk, Irena Machaj (ed.): Ludzie i instytucje. Stawanie sie
ładu społecznego (J. Sedláček) 102
E. O. Wilson: O lidské přirozenosti (J. Kamarýt) 106
Luboš Kropáček: Islámský fundamentalismus (J. Jandourek) 108
Roger Hood: The Death Penalty. A World-wide Perspective (J. Buriánek) 110
Erazim Kohák: Průvodce demokracií (A. Vodáková) 112
P. František Josef Řezáč: Vězeňství v posavadních způsobech svých
s návrhem o zdárnějším trestání a polepšování zločinců (J. Uhlík) 113
Martin Scott Peck: V jiném rytmu (K. Bertelsmann) 114
Heino Heinrich Nau (hrsg.): Der Werturteilsstreit (J. Dobeš) 116
Sociologie mezi historismem a normativismem: Stati Karla Achama
(B. Loewenstein) 119

ZPRÁVY A INFORMACE

123